

Jakab Éva
Iustitia mérlege
Polgárok és peregrinusok a helytartó bírói fóruma előtt

*Kunsthistorisches Museum Wien, Kunstammer. Alkotója: Hans Kels jun.
Készítés helye: Augsburg, 16. sz. második fele*

Készült a Szegedi Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Karának
Római Jogi Tanszékén.

Tanszékvezető:
Jakab Éva
egyetemi tanár

Jakab Éva

Iustitia mérlege

Polgárok és peregrinusok
a helytartó bírói fóruma előtt

Iurisperitus Kiadó
Szeged, 2020

A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára

Sorozatszerkesztő:
Balogh Elemér
egyetemi tanár

© *Jakab Éva, 2020*

Lektor:
Pókecz Kovács Attila
egyetemi tanár

A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális alap és a Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

Műszaki szerkesztő:
Ruzsán Krisztina

Felelős kiadó:
Görög Márta dékán, a Pólay Elemér Alapítvány Kuratóriumának elnöke
Készült az Innovariant Kft.-ben
Felelős vezető: Drágán György
ISSN 1786-352X
ISBN 978-615-6268-03-7

TARTALOM

Előszó	9
1. §. A jog és története(i): ókor és hagyomány	11
I. FEJEZET – ÁLLAM ÉS IGAZGATÁS, RÓMA ÉS A TARTOMÁNYOK.....	17
2. §. A monarchia diszkrét bája.....	18
3. §. Iurisdictio és iudicatio	21
4. §. Központ és periféria: a tartományok igazgatása.....	24
5. §. Imperium tartományi kontextusban.....	27
6. §. Igazgatás és igazságszolgáltatás: a conventus	34
7. §. Egyiptom – kivétel vagy főszabály?	37
7.1. Történeti gyökerek: fáraók és filozófusok	37
7.2. Róma színre lép	39
7.3. Tartományi jog – jog a tartományban	43
7.4. Igazgatás	44
II. FEJEZET – A BIRODALOM ÉS POLGÁRAI.....	49
8. §. Római jog és helyi jogok – személyiségi elv?.....	49
9. §. Jogalanyiség és személyiség – Róma koncepciója.....	54
10. §. Jogalanyok provinciai kontextusban	57
10.1. Jogalanyiség az Idios logos gyakorlatában	57
10.2. Harc a normatömegek között?	64
III. FEJEZET – ESETTANULMÁNYOK A MAGÁNJOG KÖRÉBŐL	71
11. §. Öröklési jog – római és helyi hagyomány.....	71
11.1. A római jogászok responsumáiból.....	71
11.2. Tartományi bíráskodás – bírói jog (D. 36,1,48[46] Javolenus Priscus) .	74
11.3. Egy atipikus végrendelet problémái (D. 31,88,17 Scaevola).....	88
12. §. Adásvétel – a római és a hellenisztikus hagyomány	94
12.1. Egy bírósági tárgyalási jegyzőkönyv (P.Cair.Preis. ² 1).....	95
12.2. A per tárgya	98
12.3. A felperesi kérelem – klasszikus római jog?	104
12.4. Okiratok – Róma és a tartományok	105
12.5. Vissza a perhez	113
13. §. Facit.....	116
IRODALOMJEGYZÉK.....	123

„Mennyi igazságot *visel el*, mennyi igazságot *kockáztat meg* egy szellem? Egyre inkább ez lett számomra a tulajdonképpeni értékmérő. A tévedés (az eszménybe vetett hit) nem vakság, a tévedés *gyávaság*. Mindahány vívmány, mindahány előre tett lépés a megismerésben bátorságból, önmagunk iránti keménységből, önmagunk iránti tisztaságból *ered...*”

Friedrich Nietzsche: *Ecce homo. Hogyan lesz az ember azzá, ami.*
(Horváth Géza, Budapest 2003, 9., ford.)

ELŐSZÓ

Koschaker már 1938-ban panasolja, hogy a római jog ideológiai okokból való háttérbe szorítása és a „nemzeti jogtörténet” favorizálása miatt a fiatal németországi jogásznemzedék már nem beszéli a közös európai jogásznyelvet, a *lingua franca* gyanánt használt római jogot. Tőle származik a szállóigévé vált mondás is, mely szerint az európai civilizáció három tartópillérré épült, a görög filozófiára, a keresztény ideológiára és a római jogra. Wieacker hasonlóan fogalmaz, amikor az európai jogtörténet vonulatát vázolja fel.

A klasszikus római jogászok által a Kr. u. 1–3. században kidolgozott joganyaghoz nyúlt vissza a Római Birodalom újraegyesítésére tett kísérletekor Justinianus császár a 6. században, mert már ő felismerte, hogy „a császári fenségnek nemcsak fegyverekkel kell ékesítve lennie, hanem törvényekkel is fel kell fegyverkeznie, hogy mind a háború, mind a béke idejében helyesen tudjon uralkodni.” Justinianus bölcsen – de uralkodói tekintéllyel – fordult népéhez és jogtudósaihoz: „Immár minden nép az általunk kibocsátott vagy szerkesztett törvények szerint él. Miután pedig az azelőtt rendezetlen szent consitutiókat ragyogó összhangba hoztuk, kiterjesztettük figyelmünket a régi jogtudomány megszámlálhatatlan kötetekre is és ezt a kétségbeejtő nagy művet is, mintegy a mélységek fölött járva, isteni segítséggel, már befejeztük.”

A frissen elkészült, *Institutiones* című, tankönyvként szolgáló elemi jogszabálygyűjteményt bevezető császári rendelet két gondolatot hangsúlyoz: egyrészt a jog alapvető funkcióját az államépítésben, másrészt a jog történetiségét. A kimunkált jogrendszer stabilizálhatja a nemzetállamot és egységesíthet egy többnemzetiségű birodalmat. A magánjog azonban hosszú történeti fejlődés eredményeképpen alakul ki. Az aktuális kodifikáció pusztán újraszerkeszti, átrendezi, megszüri az elődöktől örökölt anyagot, ezáltal saját szükségleteire formálja. Ha a következő generáció megint újat akar alkotni, szükségképpen vissza kell nyúlnia az egész történeti folyamat gazdag kínálatához és abból válogatnia, nem pedig az utolsó törvényhozás morzsáin tengődni.

Európai jogi kultúránk a római jogból táplálkozik. A jogösszehasonlítás és a jogegységesítés folyamata elképzelhetetlen a történeti gyökerek ismerete nélkül. Ha a római jogot száműzzük a jogászképzésből, elveszítjük azt a közös nyelvet, amely a jogi integrációt lehetővé teszi. Minden európai jogásznak ismernie kell a római jogot legalább a justinianusi *Institúciók* szintjén. A 6. századtól a 19. századig ez az ókori tankönyv szolgált a jogi stúdium kezdetén Európa egyetemlein a hallgatók képzésére. Az egységes jogi oktatás, a római jogon iskolázott jogásznemzedékek jelentették az európai „közös jogot” (*ius commune*) a 13. századtól a 19. századig. Az európai egyetemek, a jogtudomány voltak a bázisa és a motorja az európai magánjogi teóriák elterjedésének az egész világon. Ez a fejlődési folyamat arra figyelmeztet, hogy a jogtudománynak az új kihívásoknak is meg kell felelnie. Európai színvonalú egyetemekre, produktív és kreatív jogtudományra, sokoldalúan képzett és történelmi távlatokban gondolkodó jogásznemzedékekre van szüksége hazánknak is ahhoz, hogy alkotóan tudjon bekapcsolódni az európai folyamatokba.

A közös nyelvet, az európai „jogászi nyelvet” ehhez töretlenül kínálja a római jog, amely az utolsó évtizedekben is megőrizte nemzetközi, a nemzetállam határain túlmutató jellegét.

Szeged, 2020. november

Jakab Éva

1. §. A jog és története(i): ókor és hagyomány

Jürgen Habermas a kommunikatív cselekvés elméletét kidolgozó, híres munkájában leszögezi, hogy a modern európai ember nyugati (okcidentális) felfogásával bármely tudományos-történeti témához közelítve az univerzalitás és a racionalitás elvéből indul ki, automatikusan azt alkalmazza.¹ Érdemes talán szó szerint is idézni néhány értékes gondolatot művéből.

Habermas hangsúlyozza, hogy a „racionális” kifejezés a „beszéd- és cselekvőképes személyek” racionális viselkedésének az eredője. „Ez a fogalom individualisztikus és történetietlen” – hisz a modern ember értékvilágából, a modern ember cselekményeinek természetesen adódó mozgatórugóiból indul ki.²

Az univerzalitás és a racionalitás, ez a két rendezőelv tipikusan az újkori nyugati eszmévilág premisszája, amely az európai történelem korai időszakában vagy a világ eltérő alakultájú országaiban nem számít feltétlenül központi kategóriának. Habermas a különbséget azzal próbálja érzékeltetni, hogy éles határvonalat húz a modern és a misztikus világfelfogás között. A misztikus világfelfogás fő jellemzője, hogy keverednek benne a természet és a kultúra (a társadalomfelfogás) elemei. A természet és a kultúra nem különül el élesen egymástól, nem létezik valós válaszvonal a kettő között. A misztikus világképben „a vad gondolkodás totalizáló ereje” uralkodik. A társadalomban felhalmozódó tapasztalatok nem rendszerezett tudás (világkép) formájában, hanem hasonlóságok és különbségek asszociatív halmazaként reflektálódnak. Analógiák, fikciók és asszociációk segítenek a normatív környezet kialakításában is. A megfigyelések tömege kontrasztok és hasonlóságok alapján rendeződik totalitásba. Habermas kiemeli, hogy a cselekvések racionalitása vagy a társadalmi racionalitás viszonylag fiatal képződmény, amely mai modern világképünket ugyan uralja, de ezek a premisszák nem vagy alig diagnosztizálhatóak a korábbi, történelmi korok társadalmában, még az európai államokéban sem. Hisz az európai történelem korábbi periódusait is a „misztikus világkép” jellemezte.

Ráadásul a racionalitás – bármely korban vizsgálva – önmagában is ellentmondó, vagy legalábbis sokrétű fogalom: „Már akkor is, amikor egyes személyek racionalitásának megítéléséről van szó, nem elégséges valamely megnyilatkozásra hivatkozni. Inkább az a kérdés merül fel, hogy *A* vagy *B* vagy egyének egy csoportja racionálisan viselkedik-e, tehát hogy rendszerint elvárhatjuk-e azt, hogy megnyilatkozásaiknak elegendő okai vannak, s hogy megfelelőek vagy sikeresek a kognitív dimenzióban, megbízhatóak-e az erkölcsi-gyakorlati dimenzióban, okosak vagy meggyőzőek-e az értékelő dimenzióban, érthetőek-e a hermeneutikai dimenzióban, vagy észszerűek akár mindezen dimenziókban.”³

A jogrend – mint a társadalmi együttélés normatív kerete – sokszínű, sokrétű szövevény, amelyben a törvényalkotás, *legislatio* mellett (amely kétségtelenül a tartószövet) számos vékonyabb szál is beleszövődik az összképbe, mint például a szerződési gyakorlat, a kereskedelmi *usance*, a bírói jogalkalmazás és erkölcsi-etikai normák, amelyek a szociális kontextus alapján modifikálják a jogintézmények tartalmát. A jogi „világkép” a

¹ Habermas 2011.

² Habermas 2011, 49.

³ Habermas 2011, 50.

történelmi realitás által determinált, azáltal túlnyomóan meghatározott jelenség. Kézenfekvőnek tűnik, hogy Jürgen Habermas nyomán az ókori jogokat is a kommunikációk folyamataként próbáljuk meg ábrázolni.

Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy az ókorban a szerződési jog vagy a szerződési elmélet egyáltalán nem létezett, nem létezhetett a mai modern jogi fogalmaink szerinti átgondolt, logikusan rendszerezett jogrendszer gyanánt. Már Dieter Nörr hangsúlyozta, hogy a valamely jogintézmény létrejöttéhez szükséges stabilizálási folyamat nem csak „szisztematikus”, hanem „topikus” úton is beállhat.⁴ Nörr a *longi temporis praescriptio*, a tartományi telek elbirtoklásának a kialakulását tanulmányozva emelte ki, hogy ezen jogintézmény keletkezésekor a „faktikus” a „normatív” megfelelőjének tekinthető, azaz a császári jogalkotás terén a „faktikus normatív erejének elismerése” valósult meg.⁵ Ebben a folyamatban az úgynevezett „topikus módszer” meghatározó szerepet játszott: Nörr szerint magától értetődő az a jelenség, hogy a megszilárdult hagyomány (tradíció) hiányában a jogfejlődést a topikus modell uralta.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy a szisztematikus gondolkodás és a problémacentrikus gondolkodás a jogtudományi módszertanban hagyományosan ellentmondó eszmekörnek számít. A modern jogász szenzibilitása az ókori jogrendszerek jogintézményei iránt ezáltal lényegesen elnehezült. A modern jogász ugyanis elsősorban (még mindig) dogmatikus. A modern jogász számára minden jogintézmény határozott tulajdonságokkal rendelkezik, és rendszerezett egységet képez más jogintézményekkel. Az antikvitás jogrendszerei azonban egy más típusú jogászai módszertant is ismertek, amelyben az eljárásjogi és az anyagi jogi szabályok – rendszertani megfontolásokra tekintet nélkül – elválaszthatatlan egységbe olvadtak össze.

Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy a Római Birodalom igazságszolgáltatási koncepcióját felvázolja, különös tekintettel Róma, a Birodalom központja és a tartományok viszonyára. A közigazgatási szerkezet és a magánjogból merített esettanulmányok, amelyek a szerződési és jogalkalmazási gyakorlat számos dokumentumának felvonultatása által a joggyakorlatról adnak számot, új oldalról gondolhatjuk át az igazságszolgáltatás működését.

A jogéletben érvényesülő jogintézmények, azaz a faktikus elem, mozaikképét szétzóródott töredékekből lehet – nagy nehézségek árán – újra kirakni. A forrásanyag, amelyből ismereteket meríthetünk, elsősorban okirati dokumentáció: petíciók, beadványok, panaszok, kérelmek, keresetlevelek, okiratok, perbeszéddek, ítéletek, jogi szakvélemények és császári rendeletek. A kontúrok azáltal még elmosódottabbakká válnak, hogy a történések és cselekmények e tanulmányban kiválasztott helyszíne egy alapvetően görög nyelven élő, komoly hellén hagyományokkal rendelkező, sivatagi környezetben rendezett provincia: *Aegyptus*.

A dokumentumokban sokszor érzékelhető a római jog és a helyi jogok között némi feszültség: a központosított hatalom igénye és a központosítás „hézagai”, azaz a jogéletben és a jogalkalmazásban diagnosztizálható decentralizációs jelenségek közti diszkrépancia, amely néha ellentmondásokhoz is vezet. Az esettanulmányok tehát arra töreksznek, hogy a kormányzási törekvések elméleti és gyakorlati korlátait érzékeltessék, a tartományi joggyakorlat sajátos jelenségeinek fontos szerepét az ott élő népcsoportok életében megmutassák. Alapvető kérdés, hogy a tartományi lakosság hogyan élte meg, illetve

⁴ Nörr 1969, 112.

⁵ Nörr 1969, 112.

érezte a jogrendszert mint normatív környezetet. Milyen magánjogi szabályokat tekintette magától értetődőnek, melyeket próbáltak ignorálni, hogyan recipiálták (vagy nem recipiálták) a rómaiak sokrétű – és sokszor túl magas mércét támasztó – jogrendszerét?

A könyv gerincét valójában néhány esettanulmány képezi, amelyek egy-egy kiválasztott jogintézményt mutatnak be mélységükben. Ezek révén lehet prezentálni, hogy a központi kérdésfelvetés, a vizsgált kontextusban hogyan érvényesült. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy az ókorban egyedül Rómában, a Római Birodalom központjában alakult ki a jogászi hivatás.⁶ A jogászi érvelés, a rendszerezett jogi gondolkodás az alapvető feltevése annak, hogy jogtudományról, illetve jogrendszerről beszélhessünk. A római jogászok tudományos írásokban, a rájuk jellemző kazuisztikus módszerrel, az egyes jogintézményekről absztrakt képet alkotva, mégis a jog rendszerezett ábrázolására törekedtek. De nyitott rendszert alkottak, nagyjából abban a szellemben, ahogyan ezt Savigny a magánjog németországi fejlesztésére ajánlotta.⁷

Kérdés azonban, hogy a klasszikus római jog tudománya mennyire volt meghatározó magában Róma városában vagy az *Imperium Romanum* tartományaiban, azaz a Rómától távol fekvő területeken a mindennapos jogéletben. A magasan képzett jogászok hatása a principátus idején túlnyúlt-e Róma város határain? Az egyiptomi papiruszok anyagában vagy a kis-ázsiai partvidék gazdaságilag és politikailag jelentős városaiban található-e nyomuk? Ezzel kapcsolatban utalnék Georgi Kantor és Dario Mantovani folyamatban lévő kutatásaira.⁸

Tény, hogy az európai jogfejlődésre óriási befolyást gyakoroltak a római jogászok művei.⁹ Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a római jogélet valóságát nem lehet a jogtudósi írásokban reflektált teoretikus eszmefuttatással azonosítani, hisz a jogászok könyveiket (*libri*) elsősorban a „szakmának”, és nem a nagy nyilvánosságnak szánták.

Wolfgang Kunkel kiemelte, hogy a jogászi kommentárok és a császári rendeletek az *Imperium Romanum* jogéletét a jogászi absztrakció és reflexió prizmáján keresztül, azaz megtörve tükrözik.¹⁰ Ezáltal egy olyan képet közvetítenek az utókor felé, amely a saját korukban sem volt egyeduralgó. Viszont a jogélet jelenségeit, a jogügyletek megkötésének vagy okiratozásának gyakorlati leírását, amelyek a korabeli jogász számára magától értetődőek voltak, szinte sohasem találjuk meg ezekben a forrásokban.

Ehhez járul az a felismerés, hogy a modern törvénykönyvek sem adnak kielégítő képet az adott ország jogéletéről, jogrendszerének működéséről. A jogtudomány mindenkor is hajlott arra, hogy (kényelmesen) ignorálja az empirikus valóságot.¹¹ Az ókor hagyatéka, a görög filozófia és a római jog elméleti vívmányai európai kultúránk alapját képezik.¹²

A római jog az európai egyetemek megalapítása és az európai jogtudomány kezdetei óta a *ratio scripta*, a jogi gondolkodás alfája és ómegája. A római jog európai továbbélésének, általános recepciójának az alapjait a 6. században rakták le, amikor Justinianus császár parancsára a jog addig szétszórt, rendezetlen, különböző jogforrásokban megtesztülő anyagát összegyűjtötték és törvénykönyvekbe rendezték.¹³

⁶ Pólay 1988, 7.

⁷ Savigny 1814, 76; Pólay 1976, 28.

⁸ http://www-2.unipv.it/dottorati/Doctorates_file/Page3914.htm

⁹ Coing 1985, 7, 15; Robinson, Ferguson, Gordon 1994, 125.

¹⁰ Kunkel 1939, 3.

¹¹ Coing 1967, 110.

¹² Ibbetson 1994, 1.

¹³ Stein 2005, 117; Hamza 2002, 29 sk.

Ugyanakkor, a római jog történeti fejlődését tekintve, évszázadokon át nem a törvénykönyvekbe rendezett megjelenés volt e jogrendszer sajátossága.¹⁴ Amikor Justinianus császár kodifikálta ezt a szellemi kincset, akkor éppen ezen jogászai gondolkodásmód momentumait őrizte meg az utókor számára.¹⁵

A római jog európai diadalútja nem korlátozódott a magánjogra. Jellemző, hogy a korai középkorban az államra vonatkozó elméletek is mind a római jogi szellemkincsbe kapaszkodtak, abból merítették érveiket. Ibbetson ezt így fogalmazza meg: „The influence of Roman law has not been confined to purely legal contexts; it has had a profound influence on the development of western political theory. Roman ideas lie at the basis of the mediaeval theory of the state. Already in the twelfth century ... one significant reason for the revival of the study of the Digest was its political utility on the hands of imperial apologists.”¹⁶

A politikai gondolkodók a *Digestában* fellelt ókori jogtudósi szövegekből vett idézetekből (amelyeknek nagy tekintélyt adott több száz éves múltjuk és a császári megerősítés) fejlesztették ki az államra vonatkozó aktuális nézeteiket. Különösen az eredeti szövegösszefüggésből kiemelt, szállóigévé lett „alapelvek” váltak népszerű érvvé a disputációkban. Ide tartozik például a „*princeps legibus solutus*” vagy a „*quod principi placuit, legis habet vigorem*” elve. Ilyen alapevekkel támasztották alá a feudális uralkodók abszolutisztikus hatalmi igényeiket. Ezen alapelvek annak bizonyítására irányultak, hogy a princeps, a mindenkor uralkodó, a császár a jogrendszer fölött áll, a hatályos jog előírásai őrá nem vonatkoznak, hisz az ő akarata maga a jog.¹⁷ Kevésbé közismert, hogy a „népek joga – *ius gentium*” eszménye is római jogi alapokkal bír. Bentham munkássága előtt a *ius gentium* kifejezés a nemzetközi jogot jelölte. A nemzetközi jog eredete két alapelvben manifesztálódik: egyrészt az a gondolat, hogy minden ország jogképes a nemzetközi jog szempontjából,¹⁸ majd ehhez társult az a második alapelv, hogy az országok a nemzetközi jog szintjén egyenrangúak.¹⁹

A 12–13. században egyre több új egyetem alakult meg Európában, nagyrészt még mindig Észak-Itáliára koncentrálódva.²⁰ Ezeken az egyetemeken fejtették ki magas színvonalú oktatási tevékenységüket az ún. glossátorok és kommentátorok.²¹ Számos külföldi diák tanult az itáliai egyetemeken, Európa legtávolabbi részeiről is oda „zarándokolva”. Tanulmányaik után hazatérve jogismeretként a római jogot vitték magukkal, azt alkalmazták államférfiúi, bírói vagy jogtudósi tevékenységük során. Ezzel megindult a római jog egész Európában megfigyelhető elterjedése, diadalútja.

Az egyetemeken tanult és Európában mindenütt alkalmazásra kerülő jogot a szakirodalom a *ius commune* névvel illeti: a közös jog, hisz minden európai egyetem, minden fejlettebb európai ország ezt a jogot ismerte és alkalmazta.²² A kánonjog is fontos szerepet játszott a családi élettel (házasság, örökbefogadás stb.) kapcsolatos jogintézményeknél,

¹⁴ Ibbetson *ibid.*

¹⁵ Vö. átfogóan Wieacker 1988; Jolowicz 1972; Buckland 1963.

¹⁶ Ibbetson 1994, 12.

¹⁷ Vö. Zasius és Budé munkásságát, illetve John Cowell írásait Angliában.

¹⁸ Baldus ezt úgy fogalmazta meg, hogy minden király a saját országában tekintendő uralkodónak.

¹⁹ Ibbetson 13.

²⁰ Lange 1997, 26, a további jelentősebb egyetemi városok ismertetésével, ahol a római jog volt az oktatás alapja.

²¹ Weimar 1969, 47–52. A tipikusan római jogi szövegekből kiinduló elemzések és tanítások koruk aktuális kihívásaira keresték a választ; a kommentátorok tevékenységét átfogóan elemzi Lange, Kriechbaum 2007, 336 sk.

²² Lange, Kriechbaum 2007, 10 sk.; Szabó 2018, 60 sk.

hisz ezeket a jogterületeket a keresztény ideológia és erkölcs lényegesen átformálta. De itt is alapelvnek számított, hogy „az egyház a római jog szerint él” – *ecclesia vivit lege Romana*, ezáltal a kánonjog a római jog modernizálásában, aktualizálásában játszott elsősorban szerepet. Az elmondottakból következik, hogy szinte az egész Európában elterjedő *ius commune* mind a középkorban, mind az újkorban az *európai közös jogként* tovább élő római jog volt. Azaz az európai országokban egységesen bizonyos „lappangó, beszivárgó” terjedés révén a római jog vette át a vezető szerepet.

A fenti rövid szellemtörténeti kitérő jól mutatja, hogy az európai jogi kultúra – és a politikai vagy államtani kultúra is – a mai napig az ókor értékeiből, a ránk maradt dogmatikai és érvelési hagyományból táplálkozik. Ennek tükrében nem szorul további alátámasztásra annak igazolása, hogy korunk aktuális jogi (köz- és magánjogi), politikai vagy állambölcseleti kihívásaira reflektálva is indokolt szétnézni az ókori Rómából ránk maradt „arzenálban”.

I. FEJEZET – ÁLLAM ÉS IGAZGATÁS: RÓMA ÉS A TARTOMÁNYOK

Iustitia a római mitológiában az igazságosság istennője, az igazságosság eszméjének megtestesítője. A preklasszikus korban a Iustitia által képviselt igazságosság-eszme jelentéstartalma egyre inkább kiteljesedik, amelyben nagy szerepe van a görög kultúra, különösen a görög filozófia hatásának. Platón és Arisztotelész filozófiai munkásságára építve, a római Iustitia a kiigazító igazság szimbólumává válik: fiatal nőként ábrázolják, aki egyik kezében egy mérleget tart, másik kezében a bőség szaruját. A mérleg két serpenyőjének egyensúlyozása, az „igazságok” mérlegelése a *suum cuique tribuere*, a „mindenkinek megadni a magáét” elvét jelképezi, amely már Platón Politeia című művében is markánsan megjelent és évszázadokon át befolyásolta az európai jogi kultúrát. A bőség szaruja is erre az alapelvre utal: a gazdagság, a jólét disztrícióját jelképezi.

A *suum cuique tribuere* a római jogászok írásaiban a jog alapelvei között kerül említésre: *iuris praecepta sunt haec: honesta vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere* (D. 1,1,10,1 Ulp. 1 reg.). A jogászok interpretációs elveiben Iustitia szinte összeolvadt az *aequitas* fogalmával, és ekként igen termékenyítőleg hatott Róma jogfejlődésre: a merev, archaikus római jogból az okos és bájos Iustitia és Aequitas rugalmas, modern, méltányos magánjogot kovácsoltak, amely kétezer évre iránymutató maradt az európai jogrendszerek számára. Cicero munkáiban gyakran megemlíti a Iustitia által megtestesített igazságosságot, amit a jog centrális kategóriájává emel. Augustus a *Res Gestae*-ben, amelyben munkásságát az utókor számára összefoglalta, a jó uralkodó erényei között a *virtus, clementia, pietas* mellett a *iustitiát* emelte ki.

Iustitia ikonográfiája is maradandó jelenség az európai művészettörténetben, bár a bőség szaruját a középkori ábrázolásokban az ítélező pallos (kard) váltja fel. A reneszánsz művészek, különösen a 16. századtól kezdve, a nőalakot bekötött szemmel ábrázolják, hogy ezzel is az igazságszolgáltatás pártatlanságát hangsúlyozzák.

Ez a munka Iustitia istennőt jegyében igyekszik az igazságszolgáltatás alapvető struktúráit bemutatni, a Birodalom Róma-központúságát és a tartományi szerkezetet, és a köztük esetlegesen jelentkező feszültségeket feltárva, és alapjában a jogismeret, a jogtudat és a jogalkalmazás alapvető jelenségeire fókuszálva.

A jog – amint arra már fent is utaltunk – politikum: a közhatalom megnyilvánulásának egyik fontos eleme.²³ A jogalkalmazásban az individuum (egyén, állampolgár) és az állami bírósági szervezet találkozik, sokszor konfrontálódik. Az adott állam polgárainak életére, a közhatalomhoz való viszonyára alapvető befolyással bír az igazságszolgáltatás szervezettségi foka, hatékonysága, megbízhatósága. Ezt Augustus a principátus új igazgatási-kormányzási struktúrájának kiépítése során igen hamar felismerte.

Már a fiatal Octavianus rátermetten alkalmazta az „*arma et leges*” politikáját (amit a bevezetőben egy hatszáztíz évvel Iustinianus császár fogalmazásában idéztünk): „Tizenkilenc éves koromban a magam elhatározásából és a magam költségén hadsereget szerveztem, melynek segítségével a párturalomtól elnyomott államot felszabadítottam.”²⁴ A „fegyverek”, a katonai hadjáratok döntő szerepet játszottak a hatalom megragadásában, a

²³ Ezt a rómaiak már az archaikus kortól szem előtt tartották, vö. Pókecz Kovács 2014, 29 sk.

²⁴ *Res gestae divi Augusti* 1; Borzsák István fordítása.

pártviszályok leverésében: „Sokszor viseltem hadat szárazon és vízen, belső és külső ellenség ellen, az egész földkerekségen...”

A központi hatalom megszilárdulása után azonban már a *pax Romana*, az áldásos béke megőrzését tekinti elsődleges feladatának, és politikai programjában is ezt jeleníti meg vívmányként: „Ianus Quirinus kapuját, amelyet őseink akarata szerint csak akkor lehetett zárva tartani, amikor a római nép hatalma alá tartozó területeken, szárazon és vízen mindenütt győzelmek árán kivívott béke uralkodik, bár a hagyomány szerint születésem előtt a város alapításától fogva mindössze kétszer volt zárva, főségem éve alatt (*me principe*) a senatus háromszor záratta be.”²⁵

Győztes háborúk és a béke „aranykora”: Augustus erős központi hatalmat épített ki Róma és a tartományok kormányzására. A béke időszakában a jogalkotás, a jogegységesítés, Róma (azaz a princeps) igazságosságának eszméje került előtérbe: a jog a politikai uralom megszilárdításának a mindennapok igazságszolgáltatási gyakorlata révén is fontos, centrális eszközzé vált.²⁶

Az alkotmányos berendezkedést a princeps szinte korlátlan hatalma mellett az adminisztráció, a központi és a tartományi igazgatás átgondolt megszervezése jellemezte. A tartományok természeti kincseinek a kiaknázása és adóztatása jelentette azt a finansiális hátteret, amely a gazdasági stabilitást lehetővé tette.

Az első fejezet a *res publica*, az arisztokratikus demokrácia államformájának lépésről lépésre történő átalakítását, azaz a monarchikus államberendezkedés intézményeinek a fokozatos kiépítését kívánja röviden vázolni, amelyben nagy hangsúlyt kap a tartományok igazgatásának áttekintése.

2. §. A monarchia diszkrét bája

A köztársaság korában az állami főhatalom (*imperium*) korlátlan és körülhatárolatlan, osztatlan volt: a római állam (*populus Romanus*) élén álló legfőbb magisztrátusokat, a *consul* és a praetort illette meg, magában foglalta a katonai főhatalmat (*imperium militare*), a jogszolgáltatás hatalmát (*iurisdictio*), a népképviselői szerv (népgyűlés) összehívásának a jogát (*ius cum populo agendi*) és a Szenátus egybehívására és tanácsának kikérésére irányuló hatalmat (*ius cum senatu agendi*).²⁷ A köztársasági magisztratúrák fontos alapelve volt az *annualitás* (a tisztségviselők csak egy hivatali évre kaptak megbízást); a kollegialitás (az egyes tisztségekre mindig legalább kettő tisztségviselőt választottak, akik kölcsönösen segítettek, de ellenőrizték is egymást), illetve az *intercessio*, tiltakozás bejelentésével korlátozhatták egymás tevékenységét.

A principátus korában az Imperium Romanum központja Róma városa maradt. Róma volt a *princeps* (császár) székhelye – bár háború vagy zavargások idején a császárok néha hosszú ideig éppen a veszélyeztetett tartományban, a központtól távol tartózkodtak.

Augustus, a Birodalom első magisztrátusa, a *princeps* fő célkitűzése a társadalmi, politikai és gazdasági stabilizáció kiépítése volt egy polgárháborúk által szétzilált államban és társadalomban. Az új „kozmoszban” a köztársaság államhatalmi szervezetét jellemző történeti és társadalmi „dinamika”, az állam igazgatását végző magisztrátusok évenkénti

²⁵ Res gestae divi Augusti 13; Borzsák István fordítása.

²⁶ A római tartományi igazságszolgáltatás némely kiemelkedő pere a keresztény vallás alapjaihoz tartozik, vö. Sály 2004, 119 sk.

²⁷ Brósz–Pólay 1986, 37; Zlinszky 1994, 57–60.

cserélődése helyett a hatalom kontinuitására, a szakértelemre, az igazgatás megszilárdítására helyeződött a hangsúly.

Augustus és utódainak legfőbb törekvése a politikai uralom folytonosságának a biztosítása volt. A princeps kezében összpontosuló állami főhatalom ugyanakkor a nagy kiterjedésű, a Földközi-tenger egész medencéjét átfogó Imperium Romanum államberendezkedésének a megszilárdítását is célozta.

Az évszázadok alatt a folytonos római expanzió, a geopolitikai helyzet változása tehát visszahatott az államformára. Ezt Cassius Dio így fogalmazta meg: „A birodalom lakossága a legkülönbélebb nyelveket beszélő, más-más természetű, különböző indulatoktól vezérelt emberekből áll, s ez a helyzet már oly fokot ért el, hogy az ügyek rendben tartása a legnagyobb erőfeszítést igényli.”²⁸ A történetíró hangsúlyozza, hogy a köztársasági államforma Italia határain belül még jól működött: „Amíg nem voltunk ily sokan és szomszédainktól nem különböztünk lényegesen, jó államrendben éltünk.” De amióta Róma uralma a Földközi-tenger medencéjével méri magát, azóta az államforma válsága egyre nyilvánvalóbb: polgárháborúk és katonai lázadások rombolják az államot, amelyet az „*anarchia*” veszélye fenyeget. Az *anarchia* eredeti, szó szerinti és politikai jelentése a görög poliszok világában az archonnélküliség, azaz az állam vezető nélküli sodródása. Cassius Dio hangsúlyozza, hogy erős vezetőre van szükség, aki képes gondoskodni a kormányzás-igazgatás minden szegmenséről.

A hellenisztikus birodalmak tapasztalatai alapján, államberendezkedésükből sok lényeges vonást átvéve és azokat konstruktívan továbbfejlesztve formálódott Róma új arca. Érdekes még egy pillantást vetni Cassius Dio, a neves történetíró és államférfi vonatkozó fejtegetéseire, aki ezzel kapcsolatban Maecenas egyik híres beszédét idézi. Maecenas, Octavianus közeli barátja, tanácsokat adott a fiatal államférfinak az állami szervek reformjához. A szöveg reminiszcenciákat ébreszt: az olvasó több részletben Platón és Arisztotelész tanaira ismer, ahogyan a „jó monarcha” alakját a tyrannos, a „zsarnok” hatalomgyakorlási jegyeitől elhatárolja: „Ne gondold, hogy azt tanácsolom, zsarnokoskodj a nép és a senatus felett és taszítsd őket szolgaságba...”²⁹ A jó uralkodó kérje ki a senatus és a „legkiválóbb férfiak” tanácsát, de ne kényszerüljön javaslatait a populus, a népgyűlés (tudatlan) tömege elé terjeszteni. A tanácsadók meghallgatása után szabadon, egy személyben dönthessen akár a háború és a béke ügyében is (15): „Úgy gondolom, magad is meggyőződhetél arról, hogy helyes tanácsot adok, amikor úgy vélem, a népnek monarchikus uralom alatt kell állnia.”³⁰ A polgárháborús harcokban megszerzett hatalom megtartása érdekében tehát változtatni kellett az alkotmányos berendezkedésen: „...ne tedd hát tönkre önmagadat és a hazát, annak a látszatnak a kedvéért, hogy önként vagy hajlandó lemondani a hatalomról.”

Az „erős kéz politikája” szükségszerű volt, különben sohasem lett volna vége a véres pártvillongásoknak. Maecenas (Cassius Dio tolmácsolásában) elsősorban azt javasolja a leendő princepsnek, hogy a *senatus* összetételét vizsgálja felül, tisztítsa meg a polgárháború zűrzavarában bekerült kétes hírű elemektől, és vegyen fel új, megbízható tagokat. Az új szenátorok ne csak a régi római családok sarjai közül kerüljenek ki, hanem Italia és a tartományok polgáraiból is bőven válogasson. A *senatus* összetételének átalakítása majd meghozza a lojalitást politikai céljai megvalósításához. Tanácsolja, hogy a lovagi rendet is szélesebb társadalmi bázisra kell helyezni (19–20). Sőt, a nagyon szigorú római polgárjogi politika némi fellazítását is a princeps figyelmébe ajánlja: ha a tartományok

²⁸ Dio Cassius, Hist. Rom. 52, 15.

²⁹ Cassius Dio Hist. Rom. 52, 15. Hahn István fordítása.

³⁰ Cassius Dio Hist. Rom. 52,17. Hahn István fordítása; vö. Alföldy 2002.

kiváló és hű férfiúi közül a legjobbak megkapják a római polgárjogot, erősíteni fogják majd Róma helyi politikáját. Az állandó hadsereg megszervezése szintén sürgető feladat a határok védelme és a Birodalmon belüli béke, biztonság érdekében (27). A hadsereg hivatásos katonákból álljon, akik zsoldot kapnak.

„Honnan szerzünk azonban pénzt erre a célra és más szükséges kiadásokra? ... bármilyen kormányformában élünk is, szükség van a pénz megszerzésére (28).” A hadsereg felállítására, felszerelésére és a zsold rendszeres fizetése óriási összegeket emészt fel. Ehhez járul, hogy az újonnan kiépítendő központi és tartományi igazgatásban a vezető tisztségeket betöltő személyek számára tekintélyes fizetések vannak előírva. Ezen állami kiadások fedezésére az államkincstár tulajdonát képező ingatlanok eladását (privatizációját), a hiteléletbe való bekapcsolódást (kamatra állami kölcsönök nyújtását), a bányászati jog monopolizálását és szigorú adópolitikát (általános adókötelezettséget, a vámok és járulékok következetes behajtását) javasolja Maecenas (28).

A Maecenas víziójában felvázolt stabilizáció részben államjogi, részben politikai intézkedések révén valósult meg.³¹ Államjogi szempontból nagy horderejű változást jelentett az *imperium* (állami főhatalom) és *tribunicia potestas* hosszú időre (esetleg egész életre) szóló átruházása és összpontosítása egyetlen politikai szereplőre, a mindenkori princeps személyére.³² Erről maga Augustus így számol be: „a senatus kitüntetett határozatával tagjai közé választott ... feljogosítván arra, hogy véleményemet a volt consulokkal együtt adhassam elő, és impériummal ruháztam fel. Propraetori minőségemben engem és a consulokat bízott meg azzal, legyen gondunk rá, hogy az állam semmi kárt ne szenvedjen (*res publica ne quid detrimenti caperet*). A nép pedig ugyanebben az évben, miután a háború során mindkét consul elesett, consullá és triumvirrá választott az állam ügyeinek rendbehozatalára (*res publicae constituendae*).”³³

Az *imperium (proconsulare)* az egész római hadsereg fölötti parancsnokságot jelentette.³⁴ Ennek értelmében a *princeps* kezében összpontosult a Birodalom egész területén, annak minden provinciájában állomásozó csapatok katonai irányítása is: az egyes egységek katonáinak szolgálatba állítása, a parancsnokok kinevezése a katonai ranglétra minden fokozatán, az előléptetések vagy a kitüntetések kivétel nélkül a princeps jóváhagyását igényelték. Természetesen a zsold kifizetése is a császári *procuratorok* által került folyósításra.³⁵

A légiók minden évben újra letették a hűségüket az uralkodóra.³⁶ Erről Augustus így emlékezett meg: „Körülbelül ötszáz ezer római polgár tette le a kezembe az esküt. Ezek közül szolgálati éveik leteltével coloniákba telepítettem vagy municípiumaikba visszabocsátottam több mint háromszázezret. Földet utaltam ki számukra (*agros adsignavi*), vagy katonáskodásuk jutalmául pénzt adtam nekik.”

Augustus korától kezdve a provinciák területén kívül, azaz Italiában, sőt, kifejezetten Rómában is állomásoztak csapatok, a közbiztonság és a politikai stabilitás fenntartása

³¹ Augustus dinasztikus politikájához vö. Pozsonyi 2015, 75–77.

³² A néptribunusok eredetileg a plebs tagjai közül kerültek ki. A köztársaság végén a legfontosabb intézkedési lehetőségük a vétőjog volt bármely magistratus intézkedése ellen. Vö. Zlinszky 1994, 52–54.

³³ Res gestae divi Augusti 1.

³⁴ Zlinszky 1994, 182–183.

³⁵ A polgári és a katonai igazgatás még nem vált el egymástól, egységet képezett, vö. Pozsonyi 2018 (Katonai igazgatás), 2–3. lj.

³⁶ Tac. Hist. 1,55.

érdekében.³⁷ A hadsereg (a légiók és a segédcsoportok) a politikai hatalom őrei, sőt, sokszor formálói voltak: néhány uralkodó erőszakos trónfosztása (többnyire meggyilkolása), illetve az új császár megválasztása sokszor a katonák keze által, illetve akarata szerint valósult meg.³⁸

A *tribunicia potestas* kiegészítette a katonai főhatalmat.³⁹ Ezáltal a néptribunusi hatalom politikailag fontos kompetenciái is a princeps kezében összpontosultak: „Azt, amire a *senatus* megkért, tribunusi felhatalmazásom birtokában hajtottam végre. Ebben a hatáskörben magam kértem öt ízben a senatustól hivatali társat, és meg is kaptam.”⁴⁰ A néptribunusi hatalom révén a princeps személye *sacrosanctus*, szent és sérthetetlen lett, vétőjogot nyert és összehívhatta a népgyűlést, illetve törvényjavaslatot terjeszthetett elő és *crimen* miatt büntetőeljárást kezdeményezhetett.⁴¹ Augustus utódja, Tiberius már egész életére megkapta az *imperium proconsulare maius* és a *tribunicia potestas* által fémjelzett, gyakorlatilag korlátlan állami főhatalmat. Maga Augustus a fenti két kormányzási felhatalmazás mellé tíz éven át úgy gyakorolt nagy befolyást az államügyek intézésére, hogy a triumviratus tagjaként rendkívüli főhatalmat is élvezett (*triumviri rei publicae constituendae*). Ezen felül az alábbi tisztségeket is viselte: a *senatus* feje (*princeps senatus*), *pontifex maximus*, *augur* (ez utóbbi kettő a főpapi hatalmat jelentette, amely által a vallási életre, illetve az állam és a vallás viszonyára tudott döntő befolyást gyakorolni), de még több kisebb vallási funkciót is betöltött.⁴²

A *Digesta* első könyvében több *titulus* tárgyalja az állami szervekre vonatkozó alapvető szabályokat: D. 1,9 *De senatoribus*; D. 1,10 *De officio consulis*; D. 1,11 *De officio praefecti praetorio*; D. 1,12 *De officio praefecti urbi*; D. 1,13 *De officio quaestoris*; D. 1,14 *De officio praetorum*; D. 1,15 *De officio praefecti vigilum*. Ezeknek a jogszabályoknak a sorába, amelyek Róma város igazgatására és a Rómában székelő központi hatalomra vonatkoznak, illeszkednek a hatalom decentralizált formájáról, a tartományi helytartókról szóló jogszabályok: D. 1,16 *De officio proconsulis et legati*, D. 1,17 *De officio praefecti Augusti*; D. 1,18 *De officio praesidis*.⁴³ Ezekből a következőkben csak a legfontosabb igazgatási normákat emeljük ki.

3. §. *Iurisdictio* és *iudicatio*

Az *imperium*, az állami főhatalom fontos része a jogalkotás és a jogalkalmazás. A principátus korában a jogfejlődés – a történeti dinamika jegyében – a praetor edictumok formájában megnyilvánuló, a jogalkalmazás aspektusából operáló jogfejlesztő tevékenységéről fokozatosan a császári rendeletek irányába tolódtott el.

Gaius a következőképpen definiálja a császári rendeletet, amelynek latin neve *constitutio*: „Császári rendelet az, amit a császár decretumával (határozatával), vagy edictumával, vagy epistulájával (levelével) elrendelt ... ez törvény erővel bír, mivel maga a császár

³⁷ A hadsereg finanszírozása mindig komoly gondot jelentett. A posztklasszikus modellt ismerteti Kelemen 2007, 17 sk.

³⁸ Pannonia igazgatásához vö. Pozsonyi 2018 (Kat. ig.), a vonatkozó szakirodalom áttekintésével.

³⁹ Rainer 2006, 158.

⁴⁰ Res gestae divi Augusti 6.

⁴¹ Zlinszky 1994, 180–181.

⁴² Res gestae divi Augusti 7; a vallási kultusz kontrolljára kirendelt tízenöt tagú bizottság tagja, egy héttagú *epulo*-testület tagja, *frater arvalis*, *sodalis Titius* és *fetialis*.

⁴³ Ide tartoznak még a helytartók mellett működő császári procuratorokra vonatkozó normák is, D. 1,19; illetve a *iurisdictio* delegálásáról szóló cím, D. 1,21, valamint az *adsores* működésére vonatkozó normák is, D. 1,22.

is hatalmát törvény útján kapta meg”.⁴⁴ A princeps által hozott rendeleteket a *constitutio principum* gyűjtőnév alatt foglalták össze; ezek az alábbi csoportokba sorolhatók: a *princeps* egyes rendeletei az *edictum* nevet viselték – ezek tartalmukat tekintve elsősorban közjogi tárgyúak voltak. A *princeps* az igazgatási szervezet legfőbb irányítójaként rendeleteket bocsátott ki a köztisztviselők felé; közigazgatási ügyekben *mandatum* néven is adott ki rendelkezéseket, amelyek a közhivatalok működésére vonatkoztak. A jogszolgáltatás (*iurisdictio*) terén a princeps *rescriptum* és *decretum* formájában bocsátott ki rendeleteket. A *rescriptum* tulajdonképpen feltételes jogi szakvélemény volt, amely elvi érrel foglalt állást valamely konkrét jogvitában. Magánszemélyek vagy bíróságok egyaránt fordulhattak a császári kancelláriához, hogy a jogvita normatív háttérét ezen a módon tisztázzák. A *rescriptumok* fontos szerepet játszottak a jogegységesítésben, az egységes bírói gyakorlat kialakításában és fenntartásában az egész Birodalomban. A jogalkalmazás egységesítését és a jogbiztonság fokozását szolgálta a *decretum* formájában kibocsátott császári rendelet is, amelyben a princeps konkrét jogvitában, fellebbviteli fórumként, legfőbb bíróként döntött.⁴⁵

A *princeps* bekapcsolódását a jogalkotáshoz Pomponius, a klasszikus római jogászok egyike úgy magyarázza, hogy a praetori ediktális jogképzés a principátus korában már nem felelt meg a jogpolitikai elvárásoknak, mert túlzottan szétaprózódott. Pomponius kiemeli, hogy a *iuris constituendi* hatalma a változó társadalmi-politikai környezet nyomására egyre szűkülte, míg végül elkerülhetetlenné vált, hogy egyetlen személy gondoskodjon a „közjóról”: *ut necesse esset rei publicae per unum consuli*.⁴⁶ A hatalom centralizálásának az okát elsősorban abban látja, hogy a Birodalom rohamos területi növekedése folytán a régi köztársasági államforma alkalmatlanná vált a kormányzásra: elsősorban a Szenátus nem volt képes a tartományok igazgatását mindegyik provinciában azonos szinten, hatékonyan ellátni. Mintegy kétszáz év távlatából Pomponius természetesen erősen leegyszerűsíti az alkotmányos berendezkedés változását: *igitur constituto principe datum est ei ius, ut quod constituisset, ratum esset*. Szerinte a fenti okok miatt alapították meg a *princeps* közjogi méltóságát, akire átruházták azt a jogosítványt, hogy határozatai jogerővel bírjanak.⁴⁷ Ettől kezdve a császári rendelet (*principalis constitutio*), azaz amit a princeps határoz, törvény erejével bír, *pro lege servetur*.⁴⁸

A *Digesta* első könyve a római jog történetét és jogforrásait vázolja fel. Ebben a kontextusban, a törvény (*lex*) szabályainak és alapelveinek tárgyalása után, egy rövid *titulus* külön összefoglalja a császári rendelet mint jogforrás jellemzőit: D. 1,4 *De constitutionibus principum*. Ugyan a latin szöveg mindig a *princeps*ről beszél, de tartalmilag mindig az egyeduralkodó (princeps vagy császár) által kibocsátott, törvény erejével bíró jogforrásokat elemzi. Ez a szövegrész Ulpianustól származik, és némileg eltérő definícióval indít: *Quod principi placuit, legis habet vigorem* – azaz amit a princeps elrendelt (szó szerint: ami neki tetszik, amit jónak lát), az törvény erejével bír. Ulpianus hozzáfűzi, hogy a princeps törvényhozói hatalmának forrása a nép felhatalmazása: a népképviselői szerv törvénnyel ruházza át a jogalkotás jogát a mindenkori uralkodóra.⁴⁹ Sőt, nemcsak a jogalkotásra való feljogosításról, hanem a népet illető minden *imperium* és *potestas*, azaz az egész állami főhatalom átruházásáról beszél (D. 1,4,1 pr.). Ulpianus szerint az *Imperator*

⁴⁴ Gai. 1,5; Brósz Róbert fordítása. Vö. a témához Zlinszky 1994, 183.

⁴⁵ Vö. Kelly 1957.

⁴⁶ D. 1,2,2,11.

⁴⁷ Rainer 2006, 223.

⁴⁸ D. 1,2,2,12.

⁴⁹ Kaser, Hackl 1996, 450 sk.

minden norma jellegű határozata törvénynek számít (*legem esse constat*). Ide sorolja többek között az *epistulát*, amely a császári kancelláriához forduló kérelmező problémájára adott, levél formában megfogalmazott jogi szakvéleményt jelentett, amely elvi érrel bírt. De ide tartozott a *subscriptio* is, amely a jogi szakvéleményért folyamodó kérvényére vezetett „leirat” formájában hozott döntés volt, vagy amit bírósági tárgyalás keretében, ítélet formájában hirdetett ki a princeps (*decrevit*) a princeps⁵⁰, esetleg amit bírósági tárgyalás lefolytatása nélkül, fellebbviteli fórumként, az alsóbb fokú bíróság ítéletét megváltoztatva eldöntött, vagy amit *edictum* (hirdetménykibocsátási joga alapján kihirdetett hivatalos jogi állásfoglalás) formájában előírt (*edicto praecepit*) – mindez törvény erejével bírt. És Ulpianus azzal a megállapítással zárja, hogy *vulgo* (közönségesen, szokásosan) ezeket a határozatokat nevezzük *constitutiónak*, császári rendeletnek.

Ulpianus kifejti, hogy a princeps minden olyan döntése, jogi tartalmú megnyilatkozása *constitutiónak* számított, amely releváns közjogi vagy magánjogi tartalmat közvetített. Szembetűnő, hogy ez a jogforrás sohasem vált homogénné, hisz meghatározó fogalmi elemének az tekinthető, hogy a norma közvetlenül a princepstől származik.⁵¹

A korabeli jogászok elsősorban arra törekedtek, hogy a *constitutiót* elhatárolják azoktól a konkrét ügyekben hozott ítéletektől vagy rendelkezésektől, amelyeknek csak személyes hatályuk volt (azaz generalizálható elvi érrel nem rendelkeztek). D. 1,4,1,2 alatt Ulpianus felhívja a figyelmet arra, hogy az ilyen személyes döntések *nec ad exemplum trahuntur*, nem kezelendők precedensként, később, más ügyekben mérvadóként. Ide tartozik, ha a *princeps* valakit érdemei alapján, méltányosságból előnyben részesít, esetleg megbüntet, valakinek méltányosságból segít; ezek a döntések nem nyúlhatnak a konkrét személyes ügyön túlra.

A kompilátorok ebbe a *titulusba* válogatták be Ulpianus egyik állásfoglalását, amely eredetileg öröklési ügygel, méghozzá *fideicommissumot* érintő jogvitával függött össze. A D. 1,4,2 (Ulp. 4 *fideicom.*) leszögezi, hogy a hatályos jogtól (szokásjogtól) eltérő, új normák kibocsátása csak akkor indokolt, ha evidens a bennük rejlő *utilitas*, közhasznúság. A már hosszú ideje elfogadott, helyesnek tartott jogszabálytól való eltérés, az új jogi norma alkotása ne legyen öncélú; csak feltétlenül indokolt esetben, hasznosan szabad beavatkozni a fennálló jogrendbe.

Ugyanítt található Javolenus alapelve, mely szerint a császári kedvezményt (*beneficium imperatoris*), amelynek eredője a császári kegyelem (*divina indulgentia*), kiterjesztően kell értelmezni (D. 1,4,3 Jav. 2 excurs.).

Végül Modestinus alapelszerű megállapítása arra utal, hogy az imperatorok nem bántak szűken az új rendeletek kiadásával: hangsúlyozza, hogy az időben később kibocsátott *constitutio* lerontja a korábbi, azonos tárgyú *constitutio* hatályát (D. 1,4,4 Mod. 2 excurs.). Érdemes megjegyezni, hogy a jogszabályi hierarchia elve a civiljogban akkoriban még ismeretlen volt. Modestinus elvi megállapítása a jogszabályok túlbujánzásának jogbizonytalanságot eredményező „mellékhatását” tükrözi (a modern korban is jól ismert effektusként). Talán az sem véletlen, hogy Modestinus fragmentuma görög nyelven fogalmazódott és így is került be a *Digestába*: Herennius Modestinus a „remekjogászok” utolsó nagy képviselője volt, aki Ulpianus tanítványaként a 2. század első felében tevékenykedett.⁵² A római jog történetének ebben a periódusában a jogalkotás szinte kizárólag császári rendeletek formájában manifesztálódott. Jellemző továbbá erre a korra, hogy a

⁵⁰ Hasonlóan Fronto ad Marcum Caesarem 1,6; D. 48,7,7 Callistratus.

⁵¹ Honoré 1994, 23–26.

⁵² Kunkel 1967, 259–261. Vö. D. 47,2,52,20; CIL VI 266; C. 3,42,5.

tartományok egyre fontosabb szerepet játszottak ebben a jogfejlődésben: köztudott, hogy nagy mennyiségű folyamodvány futott be a császári kancelláriához a Birodalom keleti tartományaiból, amelyre a császári rendeletek reflektáltak. A virágzó, gazdag keleti provinciák fejlett jogélete, a római jog és a helyi népjogok egymás mellett élése, az erős hellenisztikus hagyomány sokszor igényelt elvi irányítást a jogalkalmazásban.

4. §. Központ és periféria: a tartományok igazgatása

A központi hatalom és a provinciák viszonyát, a tartományok óriási politikai jelentőségét jól érzékelteti Augustus visszatekintése: „A római nép valamennyi provinciájának a területét megnöveltem, amelynek csak a szomszédságában hatalmunkat el nem ismerő népek éltek. A galliai és a hispaniai provinciákat, valamint Germániát, amerre az Oceanus határolja, Gadestől az Albis (Elbe) folyó torkolatáig, megbékéltettem. Az Alpok vidékét az Adriával szomszédos területektől egészen a Tyrrhen-tengerig biztonságossá tettem, anélkül, hogy egy népet is jogtalanul megtámadtam volna...”⁵³ A princeps a tartományokban nem a leigázó zsarnok képében jelent meg, hanem a békét és jogot szolgáltató, igazságos és „jó” államférfi megtestesítőjeként. Másutt hangsúlyozza, hogy a kis-ázsiai partvidék hellén kultúrájú, gazdag poliszainak elégtételt szolgáltatott, mert visszavitte nekik a templomi kincseket, amelyeket a polgárháborúban ellenségei (különösen Antonius) raboltak el.⁵⁴ A tartományok felvirágzását a közrend fenntartása, illetve visszaállítása révén is elősegítette – így például megtisztította a Földközi-tengert a kalózok garázdálkodásaitól.⁵⁵

Itt érdemes megemlíteni, hogy Pannoniát is Augustus csatolta a Birodalomhoz: „A pannoniai törzseket, amelyeket az én principátusom előtt a római nép hadserege sohasem közelített meg, Tiberius Nero révén, aki akkor a mostohafiam és legatusom volt, legyőztem, a római nép hatalma alá vettem, és Illyricum határait előbbre vittem egészen a Danuvius folyó partjáig.”⁵⁶

Kr. e. 27-ben, a principátus „alkotmányos” rendjének kialakítása során, Rómában a Szenátus egy heves vitáktól zajos ülésen az *Imperium Romanum* tartományait alapvetően két csoportba sorolta: a szenátusi provinciák és a *provinciae Caesaris*, a princeps közvetlen felügyelete alá tartozó provinciák (ezt a következő bekezdés részletezi majd).⁵⁷

A tartományok gazdasági felvirágzásához a római jelenlét is hozzájárult: a hadsereg egységei komoly fogyasztók voltak – ugyanakkor a római kultúra terjesztésében is jelentős szerepet játszottak. Sokszor az aktív szolgálatot teljesítő katonák is bekapcsolódtak a gazdasági életbe: pénzt kölcsönöztek kamatra, vállalkozásokat alapítottak, földeket vásároltak. A kiszolgált katonák, a veteránok többnyire abban a provinciában telepedtek le, ahol szolgáltak: földet kaptak a császártól vagy földet vásároltak megtakarított pénzükhöz. Összességében tőkeerős kis- és nagyvállalkozói réteget képviseltek, amely az adott tartomány gazdasági életében számottevő faktorként jelentkezett.

⁵³ Res gestae 26.

⁵⁴ Res gestae 24.

⁵⁵ Res gestae 25.

⁵⁶ Res gestae 30. Vö. Pozsonyi 2018 (Kat. ig.), 6–26 lj. A birodalom igazgatásához vö. átfogóan Ausbüttel 2002.

⁵⁷ Arnold 1914, 109–111 és 118–119.

Maga Augustus is kiemeli, hogy összesen mintegy háromezrezer katonát szerelt le, bocsátott el a *honesta missio* aktusával a szolgálati idejük kitöltése után, és megélhetésükhöz termőföldet vagy jelentős tőkét biztosított.⁵⁸ Másutt arról biztosít, hogy a municípiumoknak (italiai vidéki városoknak) és a tartományoknak jelentős összeget fizetett ki a fenti célra felhasznált földek megváltása címén (kártalanítás): az Italia területén letelepítettek okán összesen 600 millió sestertiust, míg a tartományi földek fejében 260 millió sestertiust.⁵⁹ A katonáknak a *honesta missio* alkalmával kifizetett készpénz végösszegét pedig 400 millió sestertiusban jelöli meg. Ezek a nagyvonalú állami kifizetések azáltal váltak lehetővé, hogy a császári tartományokból befolyó bevételek (adók, vámok, közbérletek) a császár magánvagyonát képezték, amelyről politikai céljai megvalósítása érdekében szabadon diszponálhatott.

A veteránok tartományi letelepítése sokszor *colonia*-alapítások formájában történt: a császár új településeket alapított, amelyeket előbb-utóbb városi ranggal ruházott fel. Ez a politika már Augustus uralma alatt elkezdődött: „Africában, Siciliában, Macedoniában, mindkét Hispaniában, Achaiában, Asiában, Syriában, Gallia Narbonensisben és Psidiában katonai telepeket alapítottam, Italiában pedig huszonnyolc, az én kezdeményezésemre (*mea auctoritate*) alapított *colonia* van, amely az én életemben virágzó és népes várossá fejlődött.”⁶⁰

Augustus politikáját kezdettől fogva befolyásolta az igazságos monarcha eszményképe, amelynek következetes és kemény kormányzási módszerei mellett is igyekezett megfelelni. *Iustitia* a római nép mitológiájában isteni eszménnyé emelkedett; az igazságosság koncepciója (legalább politikai propaganda formájában) átítatta a principátus igazgatási és igazságszolgáltatási mechanizmusát is. A politikai ideológiában már ekkor is ugyanaz a gondolat kerül a középpontba, amelyet Iustinianus császár ötszáz évvel később az *arma et leges* politikájának nevez.

Ennek egyik jellemző példája Augustus néhány, Kyrénében kibocsátott edictuma, amelyek feliratos emlékeken a 20. század elején kerültek napvilágra.⁶¹ Az edictumok a Kr. e. 7. és 6. esztendőből származnak, és egy 205 cm magas, mintegy 70 cm széles, 141 sor görög nyelvű írást tartalmazó sztélén hirdették annak idején Kyréné agoráján a császár igazságos döntését.⁶² Kyréné polgárai panasszal fordultak a princepshez, mert peres ügyeiket a tartományban élő római polgárok közül kinevezett bíróságok tárgyalták – és a kyrénéiek részrehajlással vádolták a rómaiakat: „A provincia polgárai panaszt tettek amiatt, hogy ezek között (a rómaiak között) bizonyos összeesküvő csoportok (*synomosiai*) állnak fent, amelyek a görögöket a főbenjáró ügyekben szorongatják, amennyiben hol vádlóként, hol tanúként lépnek fel ellenük.”⁶³ A princeps fontosnak tartotta a beavatkozást, a tartományi helyi lakosok igazságérzetének kielégítését, ezért gondosan kivizsgálta az ügyet. Kyrénében abban az időben 215 olyan római polgár élt, aki eleget tett a vagyoni cenzus követelményeinek; közülük kerültek ki a bírák. Kétségtelen, hogy ebben a viszonylag kis csoportban kialakulhattak olyan érdekek, amelyek a helyi lakossággal szemben önkényes eljárásokra ragadtatták őket. A princeps elrendelte, hogy azonnal változtassák meg a bíróságok összetételét: a görög helyi lakosság vagyonos rétegéből is állítson

⁵⁸ Res gestae 3.

⁵⁹ Res gestae 16.

⁶⁰ Res gestae 28.

⁶¹ Borzsák 199.

⁶² A görög poliszok között már azért is versengés folyt, hogy közvetlenül a császártól szerezzenek be döntést valamely jogi panaszukra – hisz a császár személyes figyelme is a polisz tekintélyét támasztotta alá.

⁶³ Augustus kyrénéi edictumai, I. 5–10. Borzsák István fordítása.

össze a helytartó egy bíró-listát, és a rómaiak és a görögök egyenlő arányban kerüljenek kisorsolásra a tárgyalásokat lefolytató és ítéletet hozó bírói testületekbe.⁶⁴

Kyréné esete jól mutatja a tartományokban újra és újra érzékelhető feszültségeket az ott élő római polgárok és a helyi lakosság között. A fenti viszály tipikusan a társadalom legfelső rétegeit érintette: a vagyonos rómaiak és a helyi görög pénzarisztokrácia rivalizálásából adódó egyenlenségek az igazságszolgáltatás területére is átszabtak, megbomlott a társadalmi egyensúly. De az esetből az is kitűnik, hogy a feszültségek fokozódása esetén a tartományi rétegek, csoportok a helytartónál vagy egyenesen a császárnál kerestek menedéket, tőle várták a nyomasztó helyzet rendezését: a rómaiakkal szemben támasztottak igényt Iustitia félrebillent mérlegének a helyreállítására.

A „Igazság” őrzése a tartományokban, az igazságszolgáltatás intézményesült formáinak áttekintése azért is bonyolódik, hogy az Imperium Romanum tatományai nem egyéges igazgatási struktúrát követtek. Gaius a tartományi telek után fizetendő adókat két csoportba osztja: *stipendium* és *tributum*. Az adónemek közti különbség a tartományok eltérő közjogi státuszára vezethető vissza: „*Stipendiariumok* azok, amelyek azokban a tartományokban vannak, amelyeket a római nép sajátjának tekint; *tributariumok* azok, amelyek azokban a tartományokban vannak, amelyekről úgy tartják, hogy azok a császár sajátjai.”⁶⁵ Köztudott, hogy a köztársasági periódusban szerzett tartományok nagy része a Szenátus igazgatása alá tartozott. Ezen provinciák élére mindig egy szenátor került kinevezésre, aki a *proconsul* címet viselte. Ilyen szenátusi provincia volt Africa, Asia, Achaia, Baetica, Bythinia et Pontus, Creta et Cyreneica, Cyprus, Macedonia, Narbonensis és Sicilia.⁶⁶ A szenátusi provinciák mellett Augustus hatalomra kerülésétől kezdve egyre több császári provincia létesült. Jellemző, hogy Claudius uralkodása alatt a császári provinciák számukat és összterületüket tekintve már lényegesen felülmúlták a szenátusiat.⁶⁷

A tartományok élén helytartók álltak, akiknek azonban az elnevezése és a hatásköre is különbözött annak megfelelően, hogy az adott tartomány milyen közjogi státusszal rendelkezett. A szenátusi tartományokat *proconsul* igazgatta. *Proconsul*ként általában olyan személy került ezen tartományok élére, aki korábban már elérte a legmagasabb, *imperium* gyakorlásával járó tisztséget Rómában, azaz *consul* vagy *praetor* volt.⁶⁸ Ezen provinciák kormányzása a principátus korában magas fizetéssel járó tisztség volt, ezért igen népszerűnek számított a régi, befolyásos patriciusi családok körében.⁶⁹ A *proconsul* az adott provincia élére a Szenátusban sorshúzás útján jelölték ki – de valójában a *princeps* mindig nagy befolyással bírt az eljárás kimenetelére.⁷⁰

A császári provinciákat úgynevezett *legatus Augusti pro praetore* igazgatta, akit szintén a szenátori rangú római polgárok közül nevezett ki a princeps. Az 1. században, Claudius korában az alábbi provinciák tartoztak ebbe a kategóriába: Belgica, Cilicia, Corsica-Sardinia, Gallia Comata, Galatia, Lusitania-Asturia-Callaecia, Syria, Tarraconensis és Britannia.⁷¹ A *legatus Augusti* kompetenciájába tartozott a polgári igazgatáson kívül a tartományban állomásozó katonai csapatok feletti parancsnokság is⁷²; egyedül a pénzügyi

⁶⁴ A felirathoz vö. Premierstein 1928, 419–531; Ehrenberg, Jones 1963, Nr. 311.

⁶⁵ Brósz Róbert fordítása. Vö. Pozsonyi 2018 (Katonai igazgatás), 40–44. lj.

⁶⁶ Pókecz Kovács 2016, 125–126.

⁶⁷ Pókecz 2016, 127.

⁶⁸ Kunkel, Staatsordnung

⁶⁹ Cassius Dio 53,12; vö. Pozsonyi 2018 (Kat. ig.), 42–43. lj.

⁷⁰ Pókecz 2016, 126 – további irodalommal. Suet. Aug. 47; vö. Pozsonyi 2018 (Centr.) 33–36. lj.

⁷¹ Kelemen 2009, 66–68; Kelemen 2013, 346.

⁷² Havas 2007, 384; Pókecz 2016, 127.

igazgatást vették ki hatáskörükből, mert annak élére a császár által közvetlenül kinevezett *procurator* került.

A két fenti közjogi státuszú tartományi csoport mellett létezett még a lovagrendűek által kormányzott (*procuratori*) császári provincia is.⁷³ Ezek a tartományok a korábban Rómával függőségi viszonyban álló kisebb hellenisztikus monarchiák területén kerültek kialakításra. Ezekben Róma zömmel átvette a régi igazgatási struktúrát, de a *princeps* saját emberét állította a provincia élére. Az általa kinevezett *procurator* egyaránt ellátta a polgári és a katonai igazgatás irányítását.⁷⁴ Claudius uralkodása idején ilyen közjogi státusszal bírt Cappadocia, Jamnia, Judea, Mauretania Caesarensis, Mauretania Tingitana, Noricum, Raetia és Thracia.⁷⁵ Később, Nero császár uralkodása alatt Pannonia is *procurator* kormányzása alá került.⁷⁶

5. §. Imperium tartományi kontextusban

A *Digesta* 1,18 *titulusa* foglalkozik általában a tartományi helytartók hivatali működésére vonatkozó szabályokkal (*De officio praesidis*). A különböző jogászok írásaiból kiemelt fragmentumokat áttekintve, a következő főbb tematikus csomópontok rajzolódnak ki: a helytartót megillető állami főhatalom (*imperium*) tartalma és gyakorlásának szabályai; antikorrupciós szabályok és intézkedések; a közrend, közbiztonság biztosítása; az igazságszolgáltatás feladatainak ellátása (*iurisdictio*).

A helytartó a tartományi igazgatás első számú vezetője, aki provinciájában közvetlenül a császárt képviseli.⁷⁷ Tartományában mindenki felett áll, azaz minden más, az adott tartományban működő római hatósági személynél nagyobb közhatalommal, *imperium*-mal rendelkezik – a *princeps* (császár) után. A helytartó *imperiuma* azonban a saját tartományára korlátozódik, azaz területileg behatárolt. Paulus kiemeli⁷⁸: *Praeses provinciae in suae provinciae homines tantum imperium habet, et hoc dum in provincia est*.

A tartományában mindenki alá van vetve a helytartó *impériumának*, azaz hatalma kiterjed a helyi lakosok, az ott tartózkodó római polgárok és (kivételesen) a provinciában ideiglenesen tartózkodó más tartománybeliek feletti közjogi, magánjogi és büntetőjogi döntéshozatalra. Az *imperium* tehát a területi elvhez igazodik. Ennek következménye, hogy a helytartó *impériuma* kizárólag a saját tartományában jogosítja fel közhatalmi cselekmények foganatosítására. Amíg még nem lépte át tartománya határát (azaz még nem vette át az ügyek intézését elődjétől) vagy már elhagyta a tartományát, nem jogosult semmilyen, az *impériumból* adódó intézkedés meghozatalára.⁷⁹ Ezt Paulus úgy fogalmazza meg, hogy a provinciáját elhagyva azonnal „magánembernek” minősül (*nam si excesserit, privatus est*).

Ezen szigorú szabály alól egy tekintetben ismertek kivételt: az *impérium* része volt a *iurisdictio*, amely a peres és peren kívüli eljárások lefolytatására jogosította fel a magisztrátust. A peren kívüli eljárások foganatosítására a helytartó a kinevezésének átvétele után,

⁷³ Pókecz 2016, 127–128.

⁷⁴ Hamza 1982a, 161.

⁷⁵ Pókecz 2016, 128; Mócsy 1974, 78–84.

⁷⁶ Pozsonyi 2018 (Kat. ig.), 13 sk.

⁷⁷ D. 1,18,4 Ulp. 39 ed.

⁷⁸ D. 1,18,3 Paul 13 Sab.

⁷⁹ D. 1,18,3 Paul. 13 Sab.

de a tartománya elérése előtt is jogosult volt. Ilyen peren kívüli eljárás volt például az örökbefogadás, az emancipatio vagy a rabszolga-felszabadítás foganatosítása.⁸⁰

Fontos közjogi szabálynak számított, hogy a helytartó hivatali működésének időtartama alatt folyamatosan, megszakítás nélkül köteles volt a tartományában tartózkodni, annak határát nem léphette át. Marcianus⁸¹ ez alól egyetlen kivételt ismer: ha a helytartó valamilyen vallási tartalmú fogadalmat tett, amelynek értelmében például olyan szentélyben kellett áldozatot bemutatnia, amely a provincia határain kívül fekszik, akkor rövid határidőre elhagyhatja szolgálati helyét. Azonban a jogász szerint még ebben az esetben sem szabad a provincián kívül éjszakázni, azaz huzamosabban távol maradnia szolgálati helyétől. A jelenléti kötelezettség formálisnak és nehézkesnek tűnik, de a közjogi-politikai kontextust tekintve igazolható ez a merevség. Ha arra gondolunk, hogy a helytartó tartományában a császárt képviseli, a császár kormányzási-politikai hatalmát testesíti meg, azaz gyakorlatilag minden állami főhatalom birtokosa, ezért a tartomány rendjét, az igazgatás és az igazságszolgáltatás működését esetleg súlyosan veszélyeztetné, ha ez a legfőbb döntéshozó szükséghelyzetben nem lenne elérhető. Az *imperium* gyakorlásában nem lehet megszakítás! A leköszönő helytartó az utolsó pillanatig gyakorolhatja az imperiumból eredő jogosítványokat – amíg utódja meg nem érkezik a tartományba. Az új helytartó partra lépésével vagy a szárazföldi határ átlépésével száll át az *imperium* a régi helytartóról az újra. Ugyanakkor előállhat olyan helyzet, hogy a leköszönő helytartó még jogi cselekményeket foganatosít – nem értesülvén utódja megérkeztéről: ha rabszolga-felszabadítást vagy gyámrendelést eszközöl, ezek a cselekmények joghatályosak maradnak, mondja Celsus.⁸²

A helytartó és igazgatási stábja Rómát, a római kormányzást és a császár személyét képviseli a tartományban. A központi igazgatás ezért nagy súlyt fektetett arra, hogy lojalitásuk mindvégig töretlen maradjon, hogy mindig Róma, és ne az adott tartomány helyi lakosainak érdekeit képviseljék egy esetleges viszályban. A helytartó ezért nem házasodhatott a helyi társadalmi elitből, nem vásárolhatott termőföldet provinciája területén.

Szigorú szabályok próbálták elejét venni a korrupciónak, a megvesztegetésnek is. Modestinus hangsúlyozza, hogy egy *plebiscitum* (törvény) értelmében a helytartó nem fogadhat el ajándékot a tartományi lakosoktól vagy azok küldöttségétől. Ez alól csak a kisebb, a tiszteletet lerovó ajándékok lehetnek kivételek – de ezek is csak akkor, ha ún. „elhasználható dolognak” minősülnek, azaz néhány napon belül elfogyaszthatók.⁸³

Szenátusi határozat (*Senatus Consultum*) szabályozta, hogy a helytartó és a kíséretébe vagy familiájába tartozó személyek által az adott tartományban kötött bármilyen szerződésből eredő jogvitában nagy gondossággal és óvatossággal kell eljárni.⁸⁴ A határozat céljának megértéséhez elég Cicero Verres elleni beszédeire utalni: Verres Sicilia helytartójaként számára előnyös szerződések megkötésére kényszerítette a gazdag tartományi lakosokat, hogy minél nagyobb nyereségre tehessen szert. Macer tulajdonképpen a korlátlan és abszolút *imperium* veszélyeire hívja fel itt a figyelmet: a központi hatalom ellenőrzi és elszámoltatja ugyan a helytartókat, de az *imperium* olyan nagy cselekvési szabadságot enged, ami becsstelen kézben nagy politikai kockázatot jelent.

Macer a helytartó büntetőjogi felelősségét is megemlíti: ha a helytartó kíséretéhez tartozók terhére delictumot követnek el (például személysértést vagy lopást), igyekezni kell

⁸⁰ Az ífjabb Plinius egyik levele arról tanúskodik, hogy például rabszolga-felszabadítást útközben, a tartományába utazva (azaz formailag még hivatalba nem lépve) is foganatosíthatott a helytartó.

⁸¹ D. 1,18,15 Marc. 1 de iud. publ.

⁸² D. 1,18,17 Celsus 3 dig.

⁸³ D. 1,18,18 Mod. 5 reg.

⁸⁴ D. 1,18,16 Macer 1 de off. praes.

az eljárást legalább a *litis contestatio* stádiumáig lefolytatni (azaz a tárgyalás első szakaszát befejezni), hogy a gyanúsított biztosítékot adjon vagy a lopott dolgot letétbe helyezze.⁸⁵ Macer a helytartói stáb által elkövetett delictumokra itt nem tér ki; ezek természetesen Rómába visszatérve is üldözhetőek maradtak.

A helytartó átfogó igazgatási impériumból a jogászok a D. 1,18 *titulus*ban példálózóan emelik ki a legfontosabb jogköröket. Hermogenius, akinek működése ugyan szigorúan véve az itt vizsgált perióduson kívül esik, mégis elődei nézeteit összefoglalva hangsúlyozza, hogy a helytartó személyében az állami főhatalom mindazon kormányzási-igazgatási-igazságszolgáltatási hatalma egy kézben egyesült, amely Rómában több magisztrátus között oszlott meg. A Birodalom központjában a *praefectus urbi*, a *praefectus praetorio*, a *consulok*, a *praetorok* és kisebb magisztrátusok osztoztak a feladatokon, de a helytartó a tartományában egy személyben egyesítette ezeket a kompetenciákat.⁸⁶

A helytartó fontos feladatai közé tartozott továbbá a közrend, közbiztonság fenntartása, például a bűncselekmények megakadályozása (generális prevenció) és a bűnelkövetők üldözése. Ulpianus leszögezi, hogy a jó, felelőssége tudatában lévő helytartó (*bonus et gravis*) köteles gondoskodni arról, hogy tartománya békés és nyugodt maradjon.⁸⁷ Ennek legfőbb módja szerinte az, ha a helytartó folyamatosan törekszik provinciáját a bűnözőktől megtisztítani, a bűnelkövetéseket következetesen üldözni. Az útonállókat, tolvajokat, bűnbandákat derítse fel, állítsa bíróság elé és ha tettük bizonyítható, szabjon ki rájuk méltó büntetést.

A gazdasági élet tisztasága felett is örökjön a helytartó: a törvénytörő vagy erőszak alkalmazásával kikényszerített adósságbehajtást, lelki kényszerrel, fenyegetéssel kizsárolt szerződéseket, adósságelismeréseket akadályozza meg.⁸⁸ Gondoskodjon a tisztességes verseny és a szerződési hűség betartásáról, hogy senki se húzasson jogtalanul hasznot vagy ne károsodjon igaztalanul a gazdasági életben. Másutt viszont azt hangsúlyozza a jogász, hogy a helytartó a tisztességes versenykörnyezet fenntartásáról is gondoskodni köteles: senkit ne akadályozhassanak megengedett gazdasági tevékenység folytatásában, és senki se üzhessen tiltott gazdasági tevékenységet.⁸⁹

A társadalmi különbségek jog előtti kiegyensúlyozására, modern szóval: az esélyegyenlőségre, is ügyelnie kellett: a helytartó Róma, a Római Birodalom igazságosságességményét képviselte a periférián, a tartományi környezetben. Ennek jegyében kiemelt fontossággal bírt a hátrányos helyzetben lévők érdekeinek a védelme. Ulpianus a D. 1,18,6,5 alatt kiemeli, hogy a kisemberek jogainak sérelmét előzze meg. Másutt az özvegyek és árvák érdekeiről, vagyonuk védelméről való gondoskodás kerül hangsúlyozásra.

A helyi lakosságot, a társadalom szegényebb rétegeihez tartozókat nem csak polgártársaik erőszakos cselekményei, de a hatóság önkényes intézkedései ellen is köteles védelmezni a helytartó. Ulpianus például – nyilvánvalóan konkrét panaszok alapján – felhívja a figyelmet az arányos közteherviselés fontosságára: a polgári vagy a katonai igazgatás legyen figyelemmel a lakosok teherbíró képességére, és például ne kvártélyozzon be katonákat olyan családokhoz, amelyek csak egyetlen szobával rendelkeznek vagy önmagukat is alig tudják táplálékkal ellátni.⁹⁰

⁸⁵ D. 1,18,16 Mac. 1 de off. praes.

⁸⁶ D. 1,18,10 Herm. 2 iuris epít.

⁸⁷ D. 1,18,13 pr. Ulp. 7 de off. proc.

⁸⁸ D. 1,18,6 pr. Ulp. 1 de omn. trib.

⁸⁹ D. 1,18,6,4 Ulp. 1 opin.

⁹⁰ D. 1,18,6,5 Ulp. 1 opin.

A helytartó a katonaság és az adóbehajtók túlkapasai, jogellenes cselekményei vagy fenyegetőzései ellen is köteles megvédeni a helyi lakosságot.⁹¹

Néha a közrend, közbiztonság védelmének fontosságát konkrét, nagy port felvert esetek kapcsán tematizálták a jogászok. Egy ilyen jogesettel kapcsolatos tapasztalatokat összegez Ulpianus, hangsúlyozva, hogy a belátási képességgel nem bíró, környezetükre veszélyt jelentő személyeket (*furiosi*, elmebetegek) a helytartó helyezze zárt intézetbe (börtönbe) a közbiztonság megóvása érdekében.⁹² Antoninus Pius és Marcus Aurelius császárok korábban *rescriptum*okat adtak ki a beszámítási képességgel nem vagy csak csökkenten bíró személyek büntetőjogi felelősségét illetően.⁹³ Ezek a császári rendeletek elrendelik a beszámítási képesség gondos bírói vizsgálatát – és az elkövetőt büntetni rendelik a szimulált elmeroham esetén, illetve bebörtönözni (a társadalomra veszélyesség miatt elzárni) a ténylegesen fennálló elmezavar esetében. A *rescriptum*ok előzménye egy Aelius Priscus nevű római polgár anyagiulkossága volt, aki tettének elkövetése után a belátási képesség hiányára hivatkozott.⁹⁴

A közrend, közbiztonság témakörében – csak érdekességként megjegyezve – Ulpianus arra is kitér, hogy a helytartó a tartományi városok épületeinek karbantartását is tartsa szem előtt. Az utcák és terek közrendjének és építészeti előírásainak betartása Rómában köztudottan az *aedilis curulis* feladatkörébe tartozott. A tartományokban azonban ezt a jogkört is a helytartó gyakorolta: a leromlott állagú ingatlanok tulajdonosait (bírsággal) kényszerítette a házak renoválására (esetleg a veszélyes állagú ingatlanok lebontására).⁹⁵

A D. 1,18 *titulus*ban a fragmentumoknak több mint fele a helytartó igazságszolgáltatási tevékenységével foglalkozik. Már ez az (egyébként a 6. századi kompilátorok értékítéletét is tükröző) arány is mutatja, hogy a *iusdictio* a helytartó legfontosabb feladatai közé tartozott. Az igazságszolgáltatás a hódító Róma politikai propagandájának is fontos részét képezte. A rómaiak a jogtudományt, a jogi érvelést olyan szintre emelték, amely a meghódított provinciákban *novum*nak számított. A normatív környezet magas szintje, a logikus, rendszerből kiinduló érvelés, amely a méltányosságnak, a bírói mérlegelésnek is teret engedett, erősen hatott a tartományi lakosokra: hittek Róma vezető szerepében, hittek a római jogban. Ezt a Rómába, a politikai kormányzatba vetett bizalmat tükrözi a helytartóhoz (vagy egyenesen a császárhoz) intézett beadványok feltűnően magas száma. A legjobban dokumentált forrásanyag Egyiptomból maradt fenn. Benjamin Kelly, a téma szakértője 207 petitiót és tárgyalási jegyzőkönyvet gyűjtött össze a Kr. u. 1–3. századból; az Osztrák Tudományos Akadémia keretében jelenleg folyó kutatás már 310 okiratot számlál.⁹⁶

A *Digesta* 1,18 *titulusa* néhány fontos irányelvet rögzít a regnáló és leendő helytartók számára ezen nagyon fontos hatalmi ág gyakorlására vonatkozóan. Hermogenianus D. 1,18,11 (Herm. 2 *iuris epit.*) leszögezi, hogy a tartományban minden jogvita *ad officium praesidium*, a helytartó hatáskörébe és illetékességébe tartozik – tehát mindennemű peres eljárás, amelyekre Rómában különböző bírák és bíróságok vannak felállítva. Ez azt jelenti, hogy a peres és peren kívüli eljárások, a szabadságperek és hagyatéki perek, de a

⁹¹ D. 1,18,6,3 Ulp. 1 opin.

⁹² D. 1,18,13,1 Ulp. de off. proc.

⁹³ D. 1,18,13,1 Ulp. 7 de off. proc.

⁹⁴ D. 1,18,14 Macer 2 de iud. publ. A fragmentum érdekessége, hogy Marcus Aurelius és Commodus *rescriptum*át a jogász szó szerint, hosszan idézi – és a császári rendelet a modern büntetőjogi dogmatika mércéjével mérve is igen igényesen, körültekintően mérlegeli a beszámítási képesség problematikáját.

⁹⁵ D. 1,18,7 Ulp. 3 opin.

⁹⁶ Kelly 2011, 334 sk.

közbűncselekmények (*crimina*) miatti büntető perek is végső soron a helytartó *iurisdictio*-ja alá tartoztak. Itt érdemes megjegyezni, hogy a helytartónak jogában állt az elkövetőkre akár halálbüntetést is kiszabni vagy bányamunkára ítélni őket.⁹⁷

A helytartó hivatalból köteles volt gondoskodni arról is, hogy a csalárd, az alperes zaklatása céljából indított pereket megakadályozza. Ez leginkább a nagy hatalommal bíró, gazdag hitelezők és az elszegényedett kisemberek közti viszályoknál bírt relevanciával.

A római bíróságok és a tartományi bíróságok eljárási szabályai lényegesen különböztek. Számos tartományban (főleg a császári igazgatású provinciákban) nem hirdették ki (legalábbis nem teljes terjedelemben) a praetori edictumokat – azaz a formuláris eljárás szabályait nem alkalmazták. A peres és nem peres eljárás menete számos ponton alkalmazkodott a helyi szokásokhoz. Ez bizonyos tekintetben szükségszerű is volt, mert a helyi (tartományi, népi) bíróságok tovább működtek: a falusi jegyző vagy a helyi lakosokból álló, görög nyelven, a helyi szokásjog szerint eljáró és ítélkező bíróságok Egyiptomban is léteztek és működtek. A helytartóhoz címzett kérvények és beadványok esetleg már a „másodfokot” képviselték, azaz valamely helyi fórumon már próbálkoztak a felek a jogvita rendezésével. Ezért írja Proculus, hogy a tartományokat igazgató helytartó ugyan *vice et officio*, a római magisztrátusok „helyett” és azok hatáskörében jár el, de nem kötik a Róma városában hatályos eljárási szabályok.⁹⁸

Ez a mérlegelési szabadság kedvezett a rugalmas jogalkalmazásnak. Több esetben is előfordult, hogy a tartományi igazságszolgáltatás keretében alakultak ki vagy körvonalazódtak olyan jogintézmények, amelyek teljesen új szemléletet képviseltek a klasszikus római jogban. Ez azt jelenti, hogy a tartományi helytartói bírászkodás lehetőséget adott új jogintézmények tesztelésére, és a tartományi környezetben kialakított jogintézmény később a római birodalmi jog szerves részévé vált. Példaként elég itt a keresetelévülésre utalni, amely köztudottan Septimius Severus császár egyiptomi körútja során, ottani peres ügyekben hozott, iránymutató ítéletek formájában alakult ki.⁹⁹ De a hitbizomány határai, a jogintézmény pontos dogmatikai elhelyezése és más öröklésjogi jogintézményektől való elhatárolása is provinciai környezetben, például Britanniában zajlott – ott „tesztelték” a császári jogászai.¹⁰⁰

Ilyen elvi élő állásfoglalás maradt fenn a D. 1,18,6,7 alatt is: Ulpianus nyilvánvalóan egy konkrét ügyben hozott helytartói ítéletből vagy *rescriptumból* meríthette a definíció-szerű felelősségi szabályt, hogy az *imperitia*, a szakmai járatlanság, a hiányos szakmai tudás által okozott károkért helyt kell állni.¹⁰¹ A jogász a *medicus* esetéből indul ki: az orvosnak nem róható fel a betegség esetleges halálos kimenetele, de felelnie kell a tapasztalatlansága, tudatlansága folytán beállt károkért. Majd ezt absztrahálja: ha valaki veszélyhelyzetben másokat megtéveszt a képességeit illetően, cselekménye nem maradhat büntetlen az emberi gyarlóságra hivatkozva.

Fent említésre került, hogy a helytartó sokszor fellebbviteli fórumként döntött a jogvitákban. Fontos szabálynak számított, hogy perújításra is joga volt: ezt Ulpianus úgy fogalmazza meg, hogy „a jegyzőkönyv tévedései” nem ronthatják le a *veritas rerum*, a tényállás igazságát, azaz nem blokkolhatják a valós tényállás felderítéséhez szükséges további bizonyítási cselekmények elrendelését.¹⁰² A helytartó azt követi, azt tekinti irányadónak, ami számára a bizonyítási eljárásban leginkább hitelesnek, hihetőnek tűnik.

⁹⁷ D. 1,18,6,8 Jul. 1 dig.

⁹⁸ D. 1,18,12 Proc. 4 epist.

⁹⁹ Nörr 1969, 34 sk.

¹⁰⁰ A harmadik fejezetben erre vizsátérünk.

¹⁰¹ Molnár 1993, 60 sk.

¹⁰² D. 1,18,6,1 Ulp. 1 opin.

Callistratus kiemeli a személyes meghallgatás és a tisztességes eljárás fontosságát a helytartó ítélkezési gyakorlatában.¹⁰³ A helytartó a központi hatalom, a császár tartományi képviselője. Politikai és igazgatási szempontból igen fontos, hogy általában „elérhető” legyen a lakosság számára. A helytartó személyes fellépése a kormányba vetett bizalom záloga – modern kifejezéssel: a jó kormányzás elveinek megvalósításáról beszélhetnénk ebben a kontextusban. A hivatali belső utasítások (*mandata*) előírták, hogy a helytartó ugyanakkor őrizze meg hivatala tiszteletét – ezért kerülje a szorosabb személyes kapcsolatot, barátságot a tartományi lakosokkal. A tárgyalások alkalmával (amelyeken a helytartó sokszor hetekig, napról napra elnökölt) tanúsítson objektív magatartást: harag, felindulás ne ragadja el és ne érzékenyüljön el.¹⁰⁴ Hivatalos cselekményei során, főleg a peres eljárások alatt, mindig ügyeljen méltóságának rangjára, tekintélyére (*auctoritas et dignitas*).¹⁰⁵

A *Digesta* 1,16 titulusa tárgyalja a *proconsul* hivatali tevékenységének alapvető szabályait (*De officio proconsulis*). A kompilátorok által ide beválogatott fragmentumok Ulpianus, Marcianus, Papinianus, Venuleius Saturninus, Paulus, Licinnius és Pomponius műveiből kerültek összeállításra. Közismert, hogy Ulpianus *De officio proconsulis* címen tematikusan feldolgozta a helytartóra vonatkozó közjogi normákat – ebből a műből összesen 23 fragmentumot ismertet a *Digesta*. Venuleius Saturninus szintén külön művet szentelt a témának – de ebből csak egyetlenegy fragmentum szerepel ebben a *titulusban*. A szövegidézett egy része a jogászok edictum-kommentárjából, illetve *Institutiones*, *Disputationes*, *Quaestiones* című írásaiból származik.

Tartalmilag a szöveg részletesen tárgyalja a *proconsul* hivatalba lépésének szabályait: a valamelyik tartomány élére kinevezett helytartó Rómából útra kelve provinciája felé – már az *urbs* határain kívül azonnal használhatta hivatali jelvényeit. Sőt, Róma határát elhagyva a *proconsul* azonnal megillette a *iurisdictio*, a jogszolgáltatás gyakorlása is. Útban provinciája felé már a peren kívüli *iurisdictio* bármely formájában hozhatott döntést. A peren kívüli eljárások egyik tipikus példája a rabszolga-felszabadítás vagy a hatalom alatti családgyermek emancipációja; de ide tartozik az örökbefogadás (*adoptio*) is.¹⁰⁶ A helytartónak joga volt feleségét is magával vinnie szolgálati helyére – de Ulpianus hangsúlyozza, hogy a felesége viselt dolgaiért (esetleges delictumaiért) személyesen felel.¹⁰⁷

A provinciájához közeledve a helytartótól elvárták, hogy *edictum* formájában adja hírül várható megérkezését és annak időpontját; ebben az edictumban tanácsos volt a provincia lakosait felszólítani, hogy maradjanak saját településükön, és ne próbáljanak tömegesen vagy delegációk útján a tartományba lépés helyszínén tolongani.¹⁰⁸

A szolgálati helyéhez közelgő helytartótól azt is elvárták, hogy hivatali elődjét – akitől a provincia igazgatását átveszi – időben tájékoztassa a tartományba lépésének helyéről és idejéről.¹⁰⁹ Külön törvények (vagy hagyományok) szabályozták a tartományba érkezés helyszínét, ugyanis a provincia városai sokszor vetélkedtek egymással ezért a kitüntetésért, ami politikai feszültségekhez vezetett.

¹⁰³ D. 1,18,19 pr. – 1 Call. 1 de cogn.

¹⁰⁴ D. 1,18,19,1 Call.

¹⁰⁵ Ennek része az összeférhetlenségi szabályok betartása is, amire Ulpianus a D. 18,1,5 alatt hívja fel a figyelmet.

¹⁰⁶ D. 1,16,1 Ulp.; D. 1,16,2 pr. Marc.

¹⁰⁷ D. 1,16,4,2.

¹⁰⁸ D. 16,1,4,3.

¹⁰⁹ D. 16,1,4,4.

Például Caracalla arra kényszerült, hogy *rescriptum*bn (császári rendelet) rendelje el, hogy – az igen gazdag és befolyásos – *Asia provincia* területét a helytartó lába mindig Epheszosz kikötőjében érintse először.¹¹⁰ A tartományba lépés – a birtokszerzés magánjogi szabályaira emlékeztetve – jogi tény volt: a tényleges hatalomba vétel, a provincia határának átlépése előfeltétele volt a helytartói jogkör gyakorlásának. Az új stáb – a *proconsul* és *legatus* – csak ettől a pillanattól kezdve gyakorolhatta például a *iurisdictio*t, a peres eljárások lefolytatását az adott tartományban.¹¹¹

A *proconsul* feladatai közé tartozott a provincia fontosabb városainak rendszeres meglátogatása. Ezek a *conventus* néven emlegetett hivatalos utak adtak alkalmat a helyi igazgatási szervezet és a helyi lakosok ügyes-bajos dolgainak meghallgatására, a jogviták és panaszok rendezésére;¹¹² egyedül a közpénzügyek kezelésére, a pénzügyi igazgatás élére nevezett ki a császár más személyt.¹¹³

A D. 16,1 *titulus* fragmentumait áttekintve egyértelműen megállapítható, hogy a *proconsul* legfontosabb feladata az igazságszolgáltatás volt.¹¹⁴ Számos kommentár a *proconsul* és a *legatus* közötti hatásköri különbségekre, a feladatmegosztásra vonatkozik. Más állásfoglalások az igazságszolgáltatás menetét, a bírói funkció gyakorlásának alapvető elveit rögzítik. A *proconsul* a kihallgatás és a bírósági tárgyalás lefolytatásához való jogát átruházhatja ugyan a *legatus*ra, de halálos ítéletet csak ő maga hozhat.¹¹⁵ Ebből következik, hogy a főbenjáró ügyekben (az első meghallgatások kivételével) a helytartó személyesen volt köteles lefolytatni a peres eljárást, hisz a marasztaló vagy felmentő ítéletet csak ő hozhatta meg.

A *legatus* a helytartó alárendeltje; jogkérdésben való bizonytalanság esetén a *legatus* köteles volt betartani a hivatalos utat: nem fordulhatott közvetlenül a császárhoz, hanem előbb helytartójától kellett állásfoglalást kérnie.¹¹⁶

Ulpianus kiemeli, hogy a fellebbezési jellegű jogorvoslati kérelmeket a helytartó nem intézheti el egy egyszerű *libellus*-határozattal: ha *decretum* (fellebbezési fórumként hozott ítélet) a szükséges, kötelező a *decretum* formáját betartani¹¹⁷ — azaz a peres eljárás lefolytatása után ítéletet mondani. A neves jogász arra vonatkozóan is tanácsokat ad, hogy a *proconsul* milyen magatartást tanúsítson a peres felek és azok ügyvédei irányában: legyen türelmes, ne legyen lenéző, érzelmi jelek nélkül hallgassa végig a tárgyalást.¹¹⁸ Az ügyvédeknel ügyeljen arra, hogy csak azok léphessenek fel perbeli képviselőként, akiknek erre *edictum* erejénél fogva jogosultságuk van. Ne tűrje az olyan „hamis prókátorokat”, akik vitára uszítják a feleket, vagy akik az ügyvédi honoráriumukat a perérték bizonyos hányadában kötik ki.¹¹⁹

A helytartónak humanitárius színezetű feladatai közé tartozott a kisemberek érdekeinek védelme, különösen a náluk társadalmilag magasabban álló peres felekkel szemben.

¹¹⁰ D. 16,1,4,5.

¹¹¹ Papinianus később úgy foglal állást, hogy ha a helytartó az úton akadályoztatva van, kivételesen előzetesen is felruházhatja *legatus*át a jogszolgáltatási hatalommal – hisz egyébként a provincia lakosai károsodnának; D. 16,1,5.

¹¹² Haensch 1997, 320 sk.

¹¹³ D. 1,16,9 pr.

¹¹⁴ Számos fragmentum foglalkozik ezzel a feladatkörrel: D. 1,6,1,2 pr.-1; D. 1,6,1,3; D. 1,6,1,4,6; D. 1,6,1,5; D. 1,6,1,6 pr.-3; D. 1,6,1,7,3; D. 1,6,1,8; D. 1,6,1,9,1; D. 16,1,9,2; D. 1,6,1,9,3; D. 1,6,1,9,4; D. 1,6,1,9,5; D. 1,6,1,11; D. 1,6,1,12; D. 1,6,1,13; D. 1,6,1,15.

¹¹⁵ D. 1,6,1,6 pr. Ulp.

¹¹⁶ D. 1,6,1,6,2 Ulp.

¹¹⁷ D. 1,6,1,9,1 Ulp.

¹¹⁸ D. 1,6,1,9,2 Ulp.

¹¹⁹ D. 1,6,1,9,2 Ulp.

A védtelennek számító, ezért fokozott bírói gondoskodást érdemlő nők, kiskorúak vagy csökkent belátási képességgel rendelkező személyek esetén a helytartó ügyvédet rendelt ki az érdekeik perbeli védelmére.¹²⁰ Az özvegyek és árvák védelme általában fontos politikai célkitűzés volt a császári propagandában. Az ügyvéd kirendelésére alapvetően az érdekelt fél kérelmére került sor, de Ulpianus szerint a *proconsul* hivatalból is eljárhatott a kirendelés ügyében. Erre különösen akkor került sor, ha valamely peres fél arra panaszkodott, hogy nagy befolyással bíró ellenfele miatt egy ügyvéd sem vállalta el az ő képviselését. A helytartó tehát ügyelt az egyenlő esélyek biztosítására, a tisztességes eljárás elvének betartására.

Végül megjegyzendő, hogy a helytartónak nagyon óvatosnak kellett lennie a korrupció elkerülésében. Szigorú szabályok kötelezték arra, hogy ne fogadjon el értékes ajándékot a provincia lakóitól. Ulpianus szerint kisebb ajándékokat elfogadhat, hogy ne sértse meg az ajándékozó őszinte érzelmeit.¹²¹ Septimius Severus és Caracalla egyik rendelete szerint (amelyet *epistula* formájában bocsátottak ki) az nem lenne „humánus” magatartás, ha a helytartó soha senkitől nem fogadna el semmit; ha viszont mindenkitől mindent elfogadna, az a kapzsiság benyomását keltené. Ezért a belső hivatali utasítások úgy szóltak, hogy a mindennapos szükségletek kielégítésének tárgykörébe tartozó ajándékokat elfogadhatja, de ezek sem ölthetik a „kötelezően elvárt ajándék” jellegét.

6. §. Igazgatás és igazságszolgáltatás: a *conventus*

A tartományok kormányzásában fontos szerepet töltött be a *conventus* intézménye, amit Augustus Egyiptomban is általánossá tett.¹²² Minden helytartó köteles volt évente rendszeresen *conventus*t tartani tartományában. Ennek célja egyrészt az időközben felgyülemlett peres ügyek helyszíni tárgyalása volt, de nem kevésbé fontos feladatnak számított az igazgatási szervek ellenőrzése és „elszámoltatása”.

A *conventum agere*, a *conventus* lefolytatása a helytartó feladatkörének egyik legfontosabb eleme volt, ennek a kötelezettségnek személyesen kellett elgete tennie, nem volt szabad elhanyagolnia - legfeljebb a császár maga járhatott el helyette, ha éppen az adott tartományban tartózkodott.¹²³ A *conventus* során a helytartó előre meghatározott (sokszor jogszabály által rögzített) útvonalon utazta be tartományát, hogy a lakosság számára – a helyi hatóságokon túl – elérhetővé tegye a központi igazgatás és igazságszolgáltatás ezen legfelsőbb fórumát. A *conventus* a lakossági beadványok (*petitiók*) és kérvények alapján tetemes ügymennyiséget dolgozott fel. Rudolph Haensch, a téma szakértője kiemeli, hogy a 3. század elején egy ilyen *conventus*-kiszállás idején pusztán Arsinoe városában két nap leforgása alatt 1804 kérvényt nyújtottak át a helytartónak.¹²⁴

A források alapján egyértelműen megállapítható, hogy Egyiptom provinciában a *conventus* más tartományokhoz képest rugalmasabb szabályozás alatt működött. Más tartományokban szigorúan szabályozták a helytartó útvonalát és a hivatali cselekmények hely-

¹²⁰ D. 16,1,9,5 Ulp.

¹²¹ D. 16,1,6,2 Ulp.

¹²² Wilcken 1912, 32.

¹²³ A princeps az auctoritása révén bármely peres eljárást magához vonhatott, akár a már itélettel lezárt ügyeket is újratárgyalásra tűzhetette. Vö. Kelly 1957, 91–99.

¹²⁴ Haensch 1997, 321.

színét: nem lehetett bármelyik városban megállni, mert a *conventus*-helyszín privilégiumot jelentett, amiért versengtek az egyes tartományi városok.¹²⁵ Ezzel szemben Egyiptomban a *praefectus* rugalmasan dönthette el, hogy mely városokban fog az adott évben hivatalt ülni.¹²⁶

Asia provinciáról hitelesen tudósít az ún. *lex Portorii Asiae*, avagy a „Zollgesetz von Ephesos”, amelynek 39. §-a (88–96. sor) a vámszedés aspektusából kiindulva felsorolja a provincia igazgatási kerületeit: Epheszosz, Milétosz, Halikarnasszosz, Szmirna, Pergamon, Adramyttion, Hellészpontosz, Szardisz, Kilyra, Apameia, Szynnada és Lycaonia. Ezek az igazgatási székhelyek voltak jogosultak arra, hogy helyszíniül szolgáljanak a *conventus* alkalmával. Ebből következik, hogy Asia provincia Kr. e. 17-ben tizenkettő regionális igazgatási központtal rendelkezett, amelyek a helytartó éves hivatalos útja révén közvetlen kapcsolatban álltak a központi tartományi kormányzással (és annak szigorú ellenőrzése alatt álltak). Ezen tizenkét igazgatási központ közül az első hét a tengerparton helyezkedett el. Az igazgatási struktúra Asia tartományban is az ún. *forma provinciae*-ben került rögzítésre; ezek a városok a tartomány geopolitikai központjait képezték. Ez a struktúra csak akkor változott, ha valamelyik igazgatási kerületet (vagy annak egy részét) egy másik provinciához csatolták.¹²⁷ A hivatalos ügyek intézése, az akták útja a kisebb helyi igazgatási egységekből előbb a kerületi központba vezetett, és (szükség esetén) onnan küldték, a hivatali utat betartva, a helytartói székhelyre – amely *Asia provinciában* Epheszosz városát jelentette.¹²⁸

Az *Imperium Romanum* igazságszolgáltatási gépezete is a kerületi központokon át működött. A helytartó ezeket a városokat kereste fel, hogy a felgyülemlett peres ügyeket mint legfőbb bíró eldöntse (*conventus iuridici*).¹²⁹ Ezek az igazgatási központok voltak irányadók a közpénzügyek kezelése szempontjából is; ezenkívül ezeknek a városoknak volt joga arra, hogy nagy vallási ünnepeken képviselőket küldjenek a tartományi székhelyre. Megjegyzendő, hogy a vámszedőhelyek is regionálisan szerveződtek; sőt egyes források arra utalnak, hogy esetleg a pénzverést is felügyelheték ezek a regionális székhelyek.

Rugalmasabb *conventus*-konceptiót képviselt Cicero, aki – nyilván nagy politikai tekintélyére alapozva – elég „lazán” fogta fel helytartói kötelezettségét, amikor *Cilicia provincia* élén állt. Helytartói működése kezdetén, Kr. e. 51-ben ugyan szinte minden regionális igazgatási központot felkeresett, hogy megismerje a helyi vezetőket és a főbb lakossági igényeket.¹³⁰ Azonban a peres igények végighallgatására, a tárgyalások lefolytatására nem szakított időt a vidéki helyszíneken, hanem inkább azt a megoldást választotta, hogy a téli hónapokra Laodiceába rendelte a peres feleket.¹³¹

A szakirodalomban régóta vitatott probléma, hogy Egyiptomban tulajdonképpen hány *conventus*-helyszín, azaz hány igazgatási központ létezett. A *conventus* technikai lebonyolításáról hitelesen tudósít a P.Oxy. IV 709 alatt publikált papirusz, amely két hivatalos személy levelezését örökíti meg a Kr. u. 1. századból.¹³² A 17 töredékes sorban egyik hivatalos személy tudósítja a másikat a helytartó egy konkrét *conventus*-útról, amely

¹²⁵ Vö. például Hispania és Asia provincia *conventus*-rendjét, amelyekről a legtöbb forrás maradt fent; Sherk 1969, 64.

¹²⁶ Foti Talamanca 1974, 162–164. Thomas 1983, 378–379.

¹²⁷ Engelmann, Knibbe 1989, 108.

¹²⁸ Sherk 1969, 52; Ehrenberg, Jones 1963, Nr. 98.

¹²⁹ Engelmann, Knibbe 1989, 108–109.

¹³⁰ Haensch 1997, 324.

¹³¹ Cic. Att. 5,21,9; 7,1,24.

¹³² Wilcken 1912, 51.

Claudius vagy Nero uralkodásának idejére eshetett.¹³³ Ennek értelmében a *praefectus Aegypti* négy *nomosz* (megye) számára a keleti Delta vidékéről Pelusion városába hívta össze a *conventus*; Thebais, Heptanomia és Arsinoites számára Memphisbe, a többi *nomosz* számára pedig a tartományi székhelyre, Alexandriába.¹³⁴

A papiruszok kiértékelése után annyi bizonyos, hogy a helytartó Egyiptomban is a téli hónapokra koncentrálni hivatalos útját: szinte kizárólag a januártól áprilisig tartó négy hónapra esnek a dokumentált *conventusok*.¹³⁵ A *praefectus* ezen négy hónap alatt néha egészen Felső-Egyiptomig hajózott, több városban kikötött, és hivatali cselekményeket végzett. Ezek közül a legfontosabb az igazságszolgáltatás volt, de ezenkívül számos más feladat is szerepelt az *agenda*-listáján: küldöttségeket fogadott, ünnepségeken és vallási ceremóniákon vett részt, katonai táborokat látogatott és a helyi előkelőségekkel banketeken ünnepelt.

A gazdag, szinte túlzásfolt program ismeretében felmerül a kérdés, hogy egyáltalán hogyan volt képes bírói feladatait ellátni? Az ügyek dömpingje miatt néha tényleg napkeltétől napnyugtáig hallgatta a feleket¹³⁶, de még így is lehetetlennek látszik, hogy minden tárgyalást személyesen vezetett, végighallgatott majd ítélettel lezárt volna. Valószínűbb, hogy a dokumentumok egy részét (beadványokat, panaszokat, kérvényeket) személyesen pusztán átvette a felektől, de nem foglalkozott behatóbban azok tárgyával. Az tűnik valószínűbbnek, hogy ezeket később Alexandriában dolgozták fel hivatali apparátusának tagjai.¹³⁷ Ez másképp elképzelhetetlen lett volna, hisz egyetlen *conventus* alkalomával, egy városban ezer-kétezer kérelmet nyomtak a kezébe.¹³⁸ Az is valószínűnek látszik, hogy néhány ügyet sommásan megvizsgált a helytartó és azonnal visszautalta valamelyik helyi bírósághoz alapos kivizsgálás céljából.¹³⁹

A magánjogi perek esetében a helytartó sokszor egy bírót delegált (*iudex delegatus*), többnyire helytartói stábjában valamelyik tagját, nemritkán egy katonatisztet, a tárgyalás lefolytatására és az ítélethozatalra.¹⁴⁰ Hivatali büncselekmények esetén (hatalommal való visszaélés, korrupció) viszont többnyire maga ült a bírói pulpituson¹⁴¹; magánszemélyeket érintő büntetőügyekben viszont általában csak kivételes esetben folytatta le a *conventus* alkalmával az eljárást.

A *conventus* fontos volt a központi kormányzás és a helyi igazgatás közötti kapcsolattartásban is. Az igazgatási szervek rendszeres helyszíni ellenőrzésén túl a jogszolgáltatás egységesítése és az *Imperium Romanum*, a Róma városában kifejlesztett és magas szinten művelt köz- és magánjogi rendszer igényes mércéjéhez való közelítése, Róma „igazságos kormányzásának” megvalósítása (és propagálása) számított a centrális célkitűzések közé. A Róma városában természetesnek, szinte evidensnek számító alapvető szabályok néha távol álltak a tartományi helyi lakosok elképzeléseitől. Így például Egyiptomban a *praefectus* többször *edictum* formájában kényszerült megerősíteni a *res iudicata* elvének érvényre juttatását. Tiberius Julius Alexander, Egyiptom *praefectura* Kr. u. 68-ban bocsátott ki egy ilyen tartalmú *edictumot*, amelyben megtiltja, hogy az általa egyszer már eldöntött ügyekben az *eklogisztai* még egyszer befogadjanak *petitiót*, hogy azt újra a

¹³³ Vö. Wilcken 1908, 378; Foti Talamanca 1974, 15–17.

¹³⁴ Haensch 1997, 326 – a szakirodalom ismertetésével és spekulációkkal a *conventus* további helyszíneiről.

¹³⁵ Foti Talamanca 1974, 77–78; Thomas 1983, 369 sk.; Haensch 1994, 540–542.

¹³⁶ Cass. Dio. LXIX 18,3–4.

¹³⁷ Wilcken 1908, 393; Lewis 1981, 123.

¹³⁸ Foti Talamanca 1974, 94; Haensch 1997, 335.

¹³⁹ Például P. Petaus 25, P.Oxy. LI 3601.

¹⁴⁰ Palme 2008, 280 sk.; Jakab 2008, 296.

¹⁴¹ Haensch 1997, 336.

conventus elé terjesszék (FIRA I. Nr. 58).¹⁴² Az eset jól tükrözi a helytartó nehéz dolgát a kényes egyensúly fenntartásában Róma elvárásai és a tartományi igazságszolgáltatás realitása között.

7. §. Egyiptom – kivétel vagy főszabály?

A tartományi igazgatás három fent vázolt modelljétől némileg eltérő közjogi szabályok vonatkoztak Egyiptom mint római provincia kormányzására. Octavianus évekig hadjáratokat folytatott Julius Caesar öröksége, azaz a Földközi-tenger medencéje feletti uralom megszerzése érdekében. Ezen harcok során, Kr. e. 30. augusztus 1-én elfoglalta Alexandriát, és ezzel meghódította a gazdag Egyiptomot is. Közismert, hogy Octavianus az előző évben Actiumnál megvívott tengeri ütközetben döntő csapást mért VII. Kleopátra királynő és Marcus Antonius egyesült seregére.¹⁴³ Erről maga a princeps később igen lakonikusan emlékezik meg: „A római nép fennhatóságát Egyiptomra is kiterjesztettem.”¹⁴⁴

A centralizáció és decentralizáció viszonyát az Imperium Romanum fénykorában, a principátus periódusában a következőkben túlnyomórészt Egyiptom példáján mutatom be. Egyiptom középpontba állítását az indokolja, hogy erről a területről maradt fenn a legtöbb forrás: a sivatag homokja ezerszámra őrizte meg a közjogi és magánjogi tárgyú papiruszokat, amelyek a provincia igazgatásának mindennapjaiba engednek betekintést. Egyiptom elfoglalása és betagozása a Birodalomba egybeesett a központi hatalom megerősítésével, a principátusnak, a köztársasági formákhoz még igazodó, de a hatalmat egyre jobban koncentráló uralmi rendszerének a kiépítésével.

7.1. Történeti gyökerek: fáraók és filozófusok

Egyiptom mint tartomány közjogi státuszának megértéséhez röviden utalni kell a rómaiak előtti igazgatási szervezet és az uralkodó hatalmának alkotmányos alapelveire – hisz Augustus a helyi igazgatás mikrostrukturáit alapjában megtartotta, azon alig változtatott.¹⁴⁵ A hellenisztikus birodalmak államtörténeti korszaka Róma hódításával és hatalomátvételével nem ért véget, hisz a hellenisztikus uralkodók által kialakított igazgatási-kormányzási modellek tovább éltek a Római Birodalom, majd később a Bizánci Birodalom állam-szervezetében is.¹⁴⁶

A hellenisztikus állam – a polisszal ellentétben – területi alapon szerveződött, azaz egy adott földrajzi területen létrehozott központosított államot jelentett, amely – Platón és Arisztotelész alkotmányos kategóriáival élve – a monarchia államformáját valósította meg. Platón és Arisztotelész a monarchiát a „jó államformák” közé sorolták, sőt szerintük a „jó királyság” számos előnnyel bír a „rossz demokráciával” szemben.¹⁴⁷

¹⁴² Nyilvánvaló, hogy valamelyik peres fél megvesztegetéssel bírhatta rá erre a helyi hatóságot, vö. Haensch 1997, 340.

¹⁴³ A provincia történetét átfogóan ismerteti Montevecchi 1988, 121, 151; Wolff 2002, 99–100. Taubenschlag 1955, 625.

¹⁴⁴ Res gestae 27.

¹⁴⁵ A témáról átfogóan vö. Wolff 2002, 29–34.

¹⁴⁶ A történeti háttérhez vö. Mitteis, Wilcken 1912, 5 sk.

¹⁴⁷ Vö. Jakab 2019, 20–24.

A Kr. e. 4. századi politikai és állambölcseleti vitákban a görög világban a monarchia iránt megmutatkozó egyre nagyobb rokonszenv Nagy Sándor személyében manifesztálódott: köztudott, hogy a későbbi nagy hódítót és államalapítót a híres filozófus, Arisztotelész nevelte.¹⁴⁸ Nagy Sándor személyében egyesült az új athéni szellemi-politikai irányzat és a régi, konzervatív makedón hagyomány, amely a klasszikus polisz-berendezkedést sohasem követte, hanem mindig is a monarchikus államforma talaján maradt.¹⁴⁹

Nagy Sándor nyomdokain haladva, görög befolyás alatt a Kr. e. 4. században több olyan nagy kiterjedésű, központosított állam is kialakult, amely a „jó uralkodó – jó királyság” eszméjének megvalósítására törekedett; elég itt Iaszonra vagy I. Dionüszioszra utalni. Nagy Sándor hadjáratai és az utódállamok átrajzolták a Földközi-tenger medencéjének politikai térképét. Az egyik legnagyobb változás éppen Egyiptom átalakulása volt – hisz az ország a fáraók korában kulturális és politikai szempontból elszigetelődött a görög világtól.¹⁵⁰

A hellenisztikus birodalmak kormányzási-igazgatási koncepciója kezdettől fogva nagy hatással volt Rómára.¹⁵¹ E birodalmaknak talán az a legfontosabb közös jellemzője, hogy területileg nagy kiterjedésű, topográfiaileg igen változatos tájakat fogtak össze.¹⁵² A területi kiterjedés lényeges változása kihatott az alkotmányos berendezkedésre, a birodalmi eszme részévé vált az expanziós politika: a katonai hódításra törekvés, az állami bevételek területi terjeszkedés formájában való növelése.¹⁵³ A nagy birodalmak kormányzása csak erősen strukturált, hierarchikus területi tagozódás révén volt elképzelhető.¹⁵⁴ Egyiptom földjét ún. „megyékre” (*nomoi*) osztották, azokon belül a *toparchia* és a *kómé* (falu) volt a helyi igazgatási egység.¹⁵⁵

A központi igazgatás és a helyi igazgatási egységek közötti kommunikáció terén jellemző volt a hatalmi központtól némileg függetlenedő, erős helyi igazgatási egységek kialakulása.¹⁵⁶

A terület, a mezőgazdaságilag megművelhető, hasznosítható termőföld az állam szempontjából fontos szerepet játszott, mert a birodalmi eszme abban is megnyilvánult, hogy a termőföld szinte kizárólagosan az uralkodó tulajdonát képezte.¹⁵⁷ Egyiptomban a rendelkezésre álló termőföld viszonylag kis kiterjedése annyira behatárolta a földtulajdoni viszonyokat, hogy a magánszemélyeknek gyakorlatilag sohasem lehetett abszolút tulajdona a termőföldön: az uralkodó fenntartotta magának a föld bármikori visszavételének a jogát. Ezzel a joggal különösen akkor élt, ha a „tulajdonos” a földjét nem művelte, elhanyagolta. A hatalom és a magántulajdon e meglepő viszonya arra vezethető vissza, hogy a termőföld, e legfőbb természeti kincs nem állt korlátlanul rendelkezésre, a megművelése viszont igen intenzív öntözőgazdálkodást igényelt, amelyhez az állam komoly infrastrukturális beruházásokkal járult hozzá.¹⁵⁸

A hellenisztikus birodalmakra jellemző a lakosság erős etnikai megoszlása: a hódító hadsereg katonái, akik később az uralkodó réteget képezték, hagyományosan a hellén (görög) kultúra gyermekei voltak, annak értékrendszerét és jogi normáit kövezték (bár

¹⁴⁸ Ehrenberg 1963, 156.

¹⁴⁹ Ehrenberg 1963, 218.

¹⁵⁰ Wolff 2002, 23.

¹⁵¹ Whitmarsh 2010, 728.

¹⁵² Welles 1962, 401.

¹⁵³ Whitmarsh 2010, 730.

¹⁵⁴ Préaux 1978.

¹⁵⁵ Bengston 1950, 336.

¹⁵⁶ Mitteis, Wilcken 1912, 4.

¹⁵⁷ Crawford 1971, 53-57; Préaux 1978, 188-189; Habermann, Tenger 2004, 297; Swarney 1970.

¹⁵⁸ Jakab 2014, 313 sk.

Nagy Sándor katonái és utódaik valójában nem „görögök”, hanem makedónok voltak). A hódítók és leigáztak közötti társadalmi különbség szembevető volt, hisz a helyi lakosság etnikai összetétele, bőrszíne, nyelve, vallása, kultúrája erősen eltért a hódítókétól. Ezek a különbségek több generáción át, évszázadokon keresztül megmaradtak, és még a Római Birodalom alatt is észlelhetők voltak.

A monarchikus államberendezkedés jellemzője, hogy az állam élén teljhatalmú uralkodó (király vagy *monarcha*) áll, aki alattvalói felett korlátlan uralmat élvez. Lysimachos az alábbi rétegeket különbözteti meg ebben az új társadalomban (jellemzően csak az uralkodó osztályra fókuszálva): a király, a király „barátai”, a hadsereg és az adminisztráció (igazgatás) vezetői. Az állam működése ezen hatalmi körök közreműködésével, ezek instrumentálizálása révén valósult meg. Az egy kézben összpontosuló, erős központi hatalom szükséglete a hódítás tényéből is adódott: a leigázott területek és népek fölött kezdetben pusztán a fegyverek segítségével tudtak uralkodni az „idegen” hódítók.¹⁵⁹

Az ország egyszemélyi kormányzásának megvalósításához jól képzett hivatalnokok serege állt rendelkezésre: „királyi” (*baszilikosz*) alkalmazottak, akik naponta akták óriási tömegét dolgozták fel, adózási és anyakönyvi listákat vezettek, és kezelték a királyhoz peres ügyekben intézett kérvények dömpingjét is.¹⁶⁰ A király ugyan delegálta kormányzási-igazgatási hatalmának egy részét beosztott hivatalnokaira, de mindig és mindenütt a király akarata maradt a döntő. Ebben az erősen patrimonialis rendszerben az egész birodalom tulajdonképpen az uralkodó magántulajdona volt.

Az abszolút, szinte emberfeletti méreteket öltő királyi hatalom adekvát külsőségekben is formát öltött: a királyok hatalmuk jelzésére, azt jelképezendő sokszor diadémot hordtak a fejükön, jogart tartottak kezükben és bíborszínű ruhát viseltek. A jogar mellett a pecsétgyűrű volt a királyi hatalom tipikus, hivatalos jelvénye.

7.2. Róma színre lép

Octavianus Alexandria elfoglalása után azonnal speciális státusszal ruházta fel Egyiptomot, és saját maga felügyelte a terület tartományi formálását, az igazgatási szervezet kialakítását.¹⁶¹ Ez azt jelenti, hogy az elfoglalt területet egy percre sem adta a Szenátus hatalmába (ahogyan az egyébként történni szokott).¹⁶² A szenátusi és császári provinciákra való felosztásból természetesen adódott, hogy a Szenátus csak a szenátusi provinciák helytartóit választotta meg, míg a *provinciae Caesaris* minden tekintetben a princeps kizárólagos hatalmi szféráját képezték.¹⁶³ Alapjában a princeps volt minden provincia ura, a központi hatalom megtestesítője. Mivel fizikailag lehetetlen volt, hogy minden helyszínen, a Földközi-tenger medencéjének távol eső vidékein egyszerre jelen legyen, legátusokat küldött képviselőül.¹⁶⁴ A legátusai révén a *proconsulok* mellett is közvetlenül érvényesíteni tudta a sajátos politikai érdekeit.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Mitteis, Wilcken 1912, 5.

¹⁶⁰ Wolff 2002, 23.

¹⁶¹ Wilcken 1912, 28–34.

¹⁶² Wolff 2002, 100. Hasonlóan Arnold 1914, 118.

¹⁶³ A szenátusi provinciák helytartóinak csak akkor adott teljhatalmat a princeps, ha háborús veszély fenyegetett.

¹⁶⁴ Arnold 1914: 121.

¹⁶⁵ Arnold 1914, 122: „What constituted the vital difference between these legates and the proconsuls was not merely the longer duration of their power, but still more their possession of military force.”

Az első tartományi helytartó, akit Augustus *praefectus* gyanánt Aegyptus kormányzására kinevezett, a lovagi rendből származó C. Cornelius Gallus volt. Az ő feladata lett az adók és járulékok beszedése, amelyek közvetlenül a princeps kasszájába folytak; azaz nem álltak a Szenátus ellenőrzése alatt.

Az Octavianus által kezdetben talán ideiglenesnek indult igazgatási intézkedés hamarosan véglegessé szilárdult: a provincia élén a principátus végéig a *praefectus Aegypti* állt, aki csak a princepsnek tartozott felelősséggel. Egyiptom mindvégig megőrizte alkotmányjogilag a rendhagyó „princeps magánbirtoka” státuszát.¹⁶⁶

Egyiptom római kézbe kerülése elsősorban az ország uralkodó elitjének a soraiban okozott drasztikus változást. A vidéki lakosság életkörülményei alig változtak – de ez már így történt a Ptolemaioszok hatalomátvétele alkalmával is.¹⁶⁷ Wolff is hangsúlyozza, hogy az egyiptomi vidéki lakosság számára Octavianus magától értetődően töltötte be azt a hatalmi vákuumot, amely az utolsó Lagida királynő, VII. Kleopátra öngyilkossága nyomán előállt.¹⁶⁸ Ezt Tacitus így fogalmazta meg (Tac. Hist. 1, 1, 1): *Aegyptum copiasque, quibus coerceretur, iam inde a divo Augusto equites Romani otinent loco regum.*¹⁶⁹

A görög nyelvű középosztály és felső rétegek hatalmi pozíciói kétségtelenül elvesztek, semmivé oszlottak. Ugyanakkor több jel is arra mutat, hogy a hódító Róma elég gyorsan igyekezett a kedvükbe járni, a helyi elitet lehetőség szerint maga mellé állítani: Alexandria városa és annak polgárai privilegizált státuszt kaptak, alkotmányos és igazgatási szempontból is elkülönültek, és kiemelt fontosságúak maradtak a tartomány egésze szempontjából.

Augustus összességében zökkenőmentesen vette át a Ptolemaioszok birodalmát; még a jelentős hatalommal rendelkező papi réteg sem mutatott ellenállást, ők sem tiltakoztak a római közhatalom új, valójában fegyveres, erőszakos hódításra alapozott uralma ellen. Sőt, a princeps, a vallási tisztelet formáit illetően, átvette a Ptolemaiosz-uralkodók helyét (akik annak idején ugyanilyen természetességgel léptek a fáraók nyomdokába).¹⁷⁰ A nép számára pedig – a távol, Rómában székelő uralkodó helyett – a helytartó testesítette meg Róma tekintélyét és a régi királyok megérdemelt méltóságát. A rómaiaknak ez a vallási alapokon is nyugvó *autoritasa*, vitathatatlan tekintélye nagyban hozzájárult a provinciában a társadalmi béke fenntartásához és az új igazgatási szervezet gyors és hatékony kiépítéséhez. Ezen szociális struktúrákba ágyazott hatalmi helyzet egyik tanújele, hogy az okiratokban (a magánokiratokban is) a keltezést mindig az aktuális uralkodó uralkodásának évében jelölték meg.

Theodor Mommsen és az ő nyomdokán számos kutató a princepsét alkotmányjogi szempontból is a Lagida-királyok jogutódjának tekintette: ezen tézist főleg arra a párhuzamra alapozták, hogy a fáraók és hellenisztikus uralkodók uralmának alapja az ország egész területére kiterjedő földtulajdon volt – és Augustus is „magánbirtokként” kezelte Egyiptomot.¹⁷¹ *Aegyptus* jogi státusza nem felelt meg a provinciák szokásos jogi státuszának, hanem a „Birodalomhoz csatolt külön test” gyanánt kezelték. A kutatók – modern kategóriákat alkalmazva erre a különös jogviszonyra – néha perszonálunió, néha reálunió gyanánt értékelik ezt a közjogi státuszt.¹⁷²

¹⁶⁶ Wolff 2002, 100.

¹⁶⁷ Vö. Suet. Div. Iul. 35; Tac. Ann. 2, 59; Tac. Hist. 1, 11; Dio Cass. 51, 17.

¹⁶⁸ Wolff 2002, 100.

¹⁶⁹ Vö. Reinmuth 1935, 2–5.

¹⁷⁰ Vö. Wilcken 1912, 60; Wolff 2002, 100. Strab. Geogr. 17,53.

¹⁷¹ Mommsen 1887, 859. Öt követi Lübtow 1955, 660; Stein 1915, 82. Katzoff 1969, 429.

¹⁷² A témához vö. Kunkel 1973, 57.

A tartomány különleges (és katonai jellegű) kiemelt státuszához elég még annyit megjegyezni, hogy Augustus rendelettel tiltotta meg, hogy a szenátusi rend bármely tagja, illetve a lovagi rendből az ún. *illustres* osztályába tartozók előzetes engedély nélkül a provincia földjére lépjenek.¹⁷³

Hans Julius Wolff elismeri, hogy a hagyományos nézet, mely szerint Egyiptom a princeps közjogi státusszal nem bíró magánbirtoka volt, számos ókori szerző írása által igazolva látszik.¹⁷⁴ Az újabb irodalom – és maga Wolff is – azonban úgy foglal állást, hogy Egyiptomot már Augustus is provinciának tekintette, csak igazgatási struktúráját a helyi hagyományokhoz alkalmazkodva alakította ki – és gazdag jövedelmét nem akarta a Szenátus ellenőrzésének átengedni, hanem teljes egészében saját politikai céljainak a megvalósítására kívánta felhasználni. Jellemző, hogy Augustus sohasem nevezte magát *baszileusz*nak, hanem a császár hivatalos titulátúrája mindvégig *Autokrator Kaiszar Szebasztosz* maradt. Érdemes némi figyelmet szentelni ebben az összefüggésben Augustus helyzetértékelésének, amikor uralkodói vívmányait összefoglalva kijelentette: *Aegyptum imperio populi Romani adieci*.¹⁷⁵

Egyiptom közjogilag mégis provinciainak tekintendő státusza mellett szól az a tény, hogy az uralmat felette mindig a következő princeps, és sohasem a császár magánjogi jogutódja örökölte. Wolff felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy Egyiptomban (köztudomásúan) római légiók állomásoztak; ezeket a csapatokat viszont semmiképpen sem lehet a császár „magánhadseregének” tekinteni.¹⁷⁶

Kiemelendő továbbá, hogy a korábbi „királyi” (*baszilikosz*) igazgatási egységeket átnevezték *demosziosz* intézményekké – ezáltal jogi szempontból a „királyi magántulajdon” koncepcióját egyértelműen a „köztulajdon” koncepciója váltotta fel. A *demosziosz* melléknév „köz”-ként, azaz a *populus Romanus* mint köztársasági alkotmányos intézmény tulajdonként fogható fel. Augustus korától tehát *demosziosz* bankok, jegyzők, ingatlan-nyilvántartások működtek, amelyek a korábbi *baszilikosz* intézmények feladatkörét vitték tovább.

Egyiptom közjogi státuszáról egy fontos jogi forrás is rendelkezésünkre áll, amelyet ebben az összefüggésben mindenképpen tárgyalni kell (D. 1,17,1 Ulpianus 15 ed.): *Praefectus Aegypti non prius deponit praefecturam et imperium, quod ad similitudinem proconsulis lege sub Augusto ei datum est, quam Alexandriam ingressus sit successor eius, licet in provinciis venerit: et ita mandatis eius continetur*. A *Digesta* 1, 17. titulusa a *De officio praefecti Augustalis* címet viseli, és egyetlen fragmentumból áll. A szöveggörnyezet, az előtte és utána található jogtudósi írások a tartományi helytartók hivatalának részletes szabályait tárgyalják. A D. 1,16 a proconsul és a legatus jogállását és hivatalára vonatkozó normákat ismerteti, míg az utána következő titulus, D. 1,18, a *praeses* mint helytartó tevékenységének közjogi szabályaira tér ki.

A fent idézett szövegrészben Ulpianus a többi provincia igazgatásától elválasztva, csak és kizárólag Egyiptomról beszél. Aegyptus élén *praefectus* áll, biztosít bennünket a szöveg. De Ulpianus csak a helytartó hivatalának átadás-átvételét tárgyalja itt: Egyiptom praefektusa addig nem hagyhatja el a hivatalát és teheti le az impériumot, az állami főhatalmat, amíg az utódja meg nem érkezik és hivatalba nem lép. A szabály nyilvánvalóan azt célozza, hogy semmiképpen se álljon elő „anarchia”, azaz ne legyen interregnum,

¹⁷³ Wolff 2002, 101; Tac. Ann. 2, 59, 3; De Martino 1965, 766.

¹⁷⁴ Wolff 2002, 102.

¹⁷⁵ Monumentum Ancyricum V, 24, §. 27.

¹⁷⁶ Wolff 2002, 101–103.

szakadás a közhatalom gyakorlásában.¹⁷⁷ Az impérium átadásának földrajzi helye Alexandria, ahol a helytartó székhelye volt. A mindenkori *praefectus* mandátuma – Ulpianus szerint – kifejezetten is tartalmazza ezt a közjogi előírást. A szöveg ezenfelül tanúsítja, hogy a *praefectus Aegypti* hivatalának megteremtése Augustus nevéhez fűződik: Augustus törvénnyel szabályozta a provincia igazgatására vonatkozó normarendszert (a szöveg a *lex* szót használja, bár ebben a kontextusban a szó pontos jogi jelentése nem egészen világos). Augustus törvénye (illetve az általa kezdeményezett törvény) a *praefectus* jogállását és kompetenciáját a *proconsul*, azaz szenátusi provinciák helytartójának mintájára szabályozta.

Egyiptom helytartójának hivatalos neve tulajdonképpen *praefectus Alexandriae et Aegypti* volt; kevésbé hivatalos iratokban ezt sokszor a *hegemón* görög szóval fordították. Közjogi aspektusból figyelemre méltó, hogy a helytartói székhely, Alexandria privilegizált helyzete azáltal is kifejezésre jutott, hogy a provincia mellett egyetlen (szabad) városként minden titulaturában és minden hivatalos iratban következetesen kiemelték. Ez azt is jelentette, hogy Alexandria az igazgatási szervezetben közvetlenül a helytartó kormányzása alatt állt – azaz nem lett besorolva egyik sztratégosz kerületi igazgatási kompetenciája alá sem.

A helytartót, ahogy fent már jeleztük, közvetlenül a princeps nevezte ki, ezáltal a mindenkori *praefectus* csak a princepsnek tartozott felelősséggel. A Szenátusnak nem volt beleszólása sem a helytartó személyének kiválasztásába, sem hivatali idejének lejárta utáni elszámoltatásába. A *praefectus* a princeps bizalmasa volt: általában a császári adminisztráció topkarrierjét jelentette ez a hivatal évszázadokon keresztül.

Már az első *praefectus* személye jól tükrözi ezt a magas politikai-baráti rangot. Köztudott, hogy C. Cornelius Gallus, az első kinevezett helytartó, Octavianus szoros baráti köréhez tartozott: Gallus, a katona és költő, vezette az Alexandriát elfoglaló római légiókat (CIL III 14,147). A *praefectus* abszolút, szinte korlátlan hatalma az ő személyére és az Octavianus és közte fennálló feltétlen bizalomra épült.¹⁷⁸

A fent tárgyalt, Octavianus által lefektetett kivételes igazgatási-kormányzási rend Egyiptom katonai és gazdasági jelentőségére vezethető vissza. Egyiptom és Alexandria stratégiaiilag a Földközi-tenger keleti medencéjéhez vezető tengeri utat kontrollálta, azaz Róma számára kulcsfontosságú volt a keleti tartományok feletti katonai uralom, a Földközi-tenger békés kereskedelmi forgalma és a Távolsági-Keletre vezető útvonalak szempontjából. Gazdaságilag nemcsak a tengeri és szárazföldi távolsági kereskedelem jelentett fontos tényezőt, hanem magának a Nílus völgyének termékeny, öntözéses gazdálkodással megművelt mezőgazdasági területe is. Köztudott, hogy Róma számára óriási mennyiségű, kiváló minőségű gabonát szállítottak évszázadokig Egyiptom földjeiről, amely nemcsak az éhínség elkerülésében, de a főváros társadalmi és politikai viszonyainak stabilitásában, a hatlom egyensúlyában is lényeges szerepet játszott.¹⁷⁹

Egyiptomban a *praefectus* számára biztosított impérium szinte korlátlan volt – azaz sokkal szélesebb körű volt, mint más provinciák helytartóinak jogosultságai. Ez a hatalom magában foglalta az *imperium proconsulare* (a helytartói hatalom) mellett még a *ius gladii* is, azaz a halálos ítélet meghozatalának a jogát (ami más provinciákban Rómának, ill.

¹⁷⁷ Az anarchia államtani gyökereihez vö. M. Lane kutatásait és az Oxfordban, az All Souls College szervezésében megrendezett előadásorozatot 2018-ban: <https://www.asc.ox.ac.uk/lectures-seminars-0>.

¹⁷⁸ Eck 2006, 50–52.

¹⁷⁹ Vö Taubenschlag 1951, 120.

a császárnak volt fenntartva). A helytartó volt a provinciában állomásozó katonai egységek főparancsnoka, a közigazgatás feje és a közpénzügyek tejhatalmú irányítója.¹⁸⁰ A helytartó állt a jogszolgáltatás élén is: ő volt a tartomány legfőbb bírója, aki ítélkezési jogát vagy saját maga gyakorolta, vagy magas rangú beosztottjait nevezte ki egy-egy peres ügyben – *delegatus* gyanánt – bírónak.¹⁸¹

7.3. Tartományi jog – jog a tartományban

A *iurisdictio* szempontjából jelentős körülmény, hogy a helytartót megillette a *ius edicendi* is. Teljhatalmára jellemző, hogy a jogképzésben sem voltak gyakorlatilag korlátai az impériumának (kivéve a császár személyes intervencióját).¹⁸²

A helytartó jogképző tevékenysége edictumok kibocsátásában manifesztálódott: R. Katzoff átfogó tanulmányában a Kr. e. 4. évtől a Kr. u. 4. századig összesen 59 edictumot sorol fel, amelyeknek a szövege papiruszon ránk maradt¹⁸³ – azaz megismerhető, és ezeket az edictumokat a római uralom alatt álló Egyiptom „jogforrásainak” tekinti. A jogforrás fogalmát a szerző következőképpen definiálja: „source which are recognised as such by the law itself”.¹⁸⁴ Megítélésem szerint ez a definíció nagyon leszűkíti a jogforrás tartalmát. Egy alapjában szervesen fejlődő, íratlan jogon alapuló jogrendszerben a kifejezetten jogforrási jelentőséget maguknak vindikáló normák száma viszonylag csekély. A fenti tág értelemben felfogott jogforrást az magyarázhatja, hogy kifejezetten olyan forrásokra fókuszál, amelyeket a helytartó mint *cogens* normát hirdetett ki a tartományban.¹⁸⁵ A fennmaradó edictumok tárgya igen különböző: egyesek az államszervezetre, a vallási testületekre, mások magánjogi életviszonyokra vonatkoznak. A BGU IV 1199 például a templomokra vonatkozó szabályozást okumentál, míg a W.Chr. 13,5–11, amely a provincia korai római korszakából származik, megtiltja a lakosságnak a fegyverviselést. A P.Lond. VI 1912, 1–13, a Kr. e. 41. esztendőből az adóztatás önkormányzati szinten való megszervezésére vonatkozik a P.Lond. III 1171 verso (107) a katonák általi rekvirálások tiltja a közbiztonság fenntartása érdekében. A listát még hosszan lehetne folytatni.

Az edictum görög megfelelője, az igazgatásban erre használt görög szakszó a *diatagma* volt.¹⁸⁶ Figyelemre méltó, hogy az összegyűjtött edictumok kivétel nélkül görög nyelven jelentek meg.¹⁸⁷ Az edictumok kibocsátásának helye mindig a helytartó székhelye, azaz Alexandria városa volt.

A provinciában élő római polgárok számára a helytartó jelentette „A Római Magiszt-rátust”, aki előtt bármely peres és peren kívüli eljárást foganatosítani lehetett. Például a helytartó előtt lehetett *legis actiót* vagy *in iure cessiót* kezdeményezni, gyám kinevezését kérni vagy *manumissio vindicta* formájában rabszolgát felszabadítani (Tac. Ann. 12,60,2).¹⁸⁸ A *praefectus* impériumának tartalmát Ulpianus és Modestinus is megerősíti (D. 1,16,10 pr. Ulp. 10 officio proc.). Modestinus a helytartó azon jogát hangsúlyozza,

¹⁸⁰ A provincia jogállásához vö. Modrzejewski 2014, 231–259; Wolff 2002, 99–103.

¹⁸¹ Schönbauer 1956, 21–22.

¹⁸² Vö. Reinmut 1935.

¹⁸³ Korábban is listákat publikált már J. Oates, R. S. Bagnall, W. H. Willis, Checklist of Editions of Greek Papyri and Ostraka, BASP Suppl. 1, Missoula, Montana 1978.

¹⁸⁴ Katzoff 1980, 807, aki a definíciót tulajdonképpen Salmondtól veszi át: Salmond 1924, 164.

¹⁸⁵ Katzoff 1980, 807.

¹⁸⁶ Plut. Marc. 24, 312.

¹⁸⁷ Katzoff 1980, 821.

¹⁸⁸ Katzoff 1980, 808; Montevicchi 1973, 129–135.

hogy kompetenciájába tartozott minden olyan peren kívüli jogügylet foganatosítása, amely Rómában a praetor *iurisdictio voluntaria* hatáskörét képezte (D. 40,2,21 Mod. 1 pand.): *Apud praefectum Aegypti possum servum manumittere ex constitutione divi Augusti*. A helytartói edictumok jogi jellege annyiban tér el a Róma városában tevékenykedő magisztrátusok *ius edicendi* keretében kibocsátott rendeleteitől, hogy amíg azok a *lex annua* kategóriájába tartoztak, a helytartói edictumok hatálya a források tanúsága szerint nem korlátozódott a kibocsátó helytartó hivatali idejére.

A papiruszokban ránk maradt tárgyalási jegyzőkönyvek, illetve hivatalos iratok tanúsítják, hogy sokszor tíz vagy harminc év elmúltával is releváns jogforrásként idéznek korábbi edictumokat. Nem tekinthető megalapozottnak viszont az a nézet, amely a római helytartói edictumok időbeli hatályának hiányát a hellenisztikus uralkodók (azaz a Ptolemaioszok) rendeleteinek örök érvényével magyarázza, azaz Róma hellenisztikus örökségként, elődeitől átvett vonásaként értékeli.¹⁸⁹ Ezt a feltevést nem lehet közvetlen forrással alátámasztani; de nem is tűnik valószínűnek, hogy az Augustus által alapított új tartomány éppen egy ilyen fontos kérdésben nem római eredetű alapszabályt adott volna. Hisz a helytartók impériuma teljesen a római provinciák hagyományos igazgatási elveirez igazodott – csak Egyiptomban több hatalmat biztosítottak nekik.

7.4. Igazgatás

A helytartó alá tartozó igazgatási egységek nagyrészt megtartották az egyiptomi történelem során szervesen kifejlődött struktúrákat. Az ország területét *nomosz*okra tagolták, amelyek élén sztratégoszok álltak. A sztratégosz, ebben az időszakban már a közigazgatás feje, akinek az irányításával a *baszilikosz grammateusz*, az állami írnok, és az alárendelt falusi/városi írnokok (*komo-grammateusz*) végezték az óriási bürokráciát átfogó, a rengeteg papírmunkával járó mindennapos igazgatási feladatokat. Ezen feladatok nagy részét a közpénzügyek képezték, amelynek központjában a vámok és adók beszedésének szervezése és felügyelete állt.¹⁹⁰

A központi hatalom a praefectust megillető, közvetlenül a császártól származó impériumban nyilvánult meg. Róma ésszerű mértékben meghagyta a Ptolemaioszok korából megörökölt helyi igazgatási egységeket, főleg azok szerkezeti felépítését. Ez a tartomány lakossága számára a kontinuitást, és ezáltal a jogbiztonságot is jelentette. Az állami közhatalommal való érintkezés a kisemberek számára helyi szinten, sőt, sokszor helyi nyelvükön is biztosítva volt. Ezáltal a lakosság ügyintézésében igyekeztek fenntartani a közvetlenséget.

Egyiptom igazgatásával és jogrendjével kapcsolatban gyakran felmerül a kérdés, hogy vajon létezett-e erre a tartományra nézve is egy úgynevezett *edictum provinciale*, amely a Róma városában érvényben lévő praetori jogot egy tagban, egy összefoglaló edictumban az adott provincia számára is kifejezetten kihirdette, azaz bevezette volna. Egyes keleti provinciákban ugyanis bizonyossággal feltételezhető, hogy ilyen átfogó provinciai „jogképzésre”, azaz a Róma városában érvényes teljes hatályos jogrendszer összefoglaló kihirdetésére sor került.

Alapvető forrásnak számít ebben a kérdésben Gai. 1,6, amely a szenátusi provinciákra nézve állítja, míg a *provinciae Caesaris* tekintetében kifejezetten kizárja egy ilyen edictum létezésének a lehetőségét (Gai. 1,6): „edictumok azoknak a parancsai, akiknek

¹⁸⁹ Katzoff 1972, 256 sk.

¹⁹⁰ Vö. Yiftach-Firanko 2009, 550–552.

*ius edicendi*jük (hirdetménykiadási joguk) van.” Köztudomású, hogy a római nép vezető magisztrátusait (tisztségviselőit) megillette a köztársasági korban az úgynevezett *ius edicendi*, ami azt jelentette, hogy hivatalba lépésük alkalmával nyilvánosan közzétették azokat a főbb elveket, amelyek szerint hivatali cselekményeiket végezni fogják. Gaius kiemeli, hogy elsősorban a két praetor, a *praetor urbanus* (városi) és a *praetor peregrinus* (az idegeneké) edictuma volt meghatározó a jogfejlődés szempontjából. Majd hozzáteszi: „Az ő joghatóságukkal a provinciákban a provincia helytartói rendelkeznek. Ugyanígy (van) az *aedilis curulisek* edictumaiban, akiknek a joghatóságát a római nép tartományiban a quaestorok gyakorolják; ugyanis a császár tartományaiba egyáltalán nem küldenek ki quaestorokat, és épp ezért ezt az edictumot ezekben a tartományokban ki sem hirdetik.”¹⁹¹

A provinciái edictum – Ludwig Mitteis klasszikus trichotómiájában – a provinciái jogot jelentette, amely az adott provincia területére kibocsátott edictumban manifesztálódott. Az *edictum provinciale* jogforrásától független normatömeg az adott provinciában működő helytartók által esetenként kibocsátott edictumokban megtestesülő provinciái jog; ilyen helytartói edictumok nagy számban maradtak ránk Egyiptomból.

Az *edictum provinciale* a Róma városában alapvető jogforrásnak számító, a *ius edicendi*vel felruházott magisztrátusok által kibocsátott, *lex annuá*nak nevezett, és több száz év alatt tralatícus normatömeggé tömörülő jogforrás mintájára képzelendő el a provinciái jogi környezetben.¹⁹² Ez azt jelenti, hogy a mindenkori helytartó a hivatalba lépésekor átnézi az elődjei által kibocsátott edictumokat, átgondolja azok relevanciáját, és a régi edictum-masszából az általa szükségesnek és hasznosnak tartott szabályokat a saját edictumában megismétli. Több nemzedéknyi idő alatt ebből az újra és újra megismételt (rövidített és kiegészített) edictumbeli normatömegeből kialakul egy „kemény mag”, a tralatícus anyag, amit *de facto* mindegyik helytartó átvesz és megismétel.¹⁹³

A régebbi irodalomban az volt a *communis opinio*, hogy ilyen *edictum provinciale* minden tartományban, azaz Egyiptomban is létezett.¹⁹⁴

Az utóbbi évtizedekben azonban több kutató is kétségbe vonta ezt a tisztán hipotetikus alapokon nyugvó tézist. Először Martini publikált egy monográfiát a témára vonatkozóan, amelyben úgy érvel, hogy Egyiptomból nem maradt fenn egyetlen papirusz sem, amely a praetori formuláris per alkalmazását igazolná. Ha létezett volna egy átfogó, egységes *edictum provinciale*, akkor a formuláris perben használatos perjogi formulák is meghirdetésre kerültek volna, és a helytartói bírósághoz forduló felek e formulák felhasználásával indítottak volna peres eljárást.¹⁹⁵ Számos papirusz bizonyítja ezzel szemben, hogy a peres felek formátlan *petitio* (kérvény, beadvány) benyújtásával kezdeményezték a jogvitájuk bírósági úton való eldöntését.¹⁹⁶ Martini téziseit – az érvelési vonalat átvéve – továbbfejlesztette Modrzejewski és Katzoff.¹⁹⁷

¹⁹¹ Brósz Róbert fordítása nyomán.

¹⁹² Wolff 2002, 108–111.

¹⁹³ Wenger 1953, további irodalommal.

¹⁹⁴ Taubenschlag 1955, 33–35. De óvatosságra int Weiss 1912, 183, hangsúlyozva, hogy Egyiptomból nem áll rendelkezésünkre közvetlen forrás egy egységes, a provincia minden lakosára vonatkozó edictumról.

¹⁹⁵ A praetori performulák használata például világosan kimutatható Palestina porvinciában, ahogy azt a közelmúltan végzett ásatások és az abból előkerült Babatha-archívum néhány okirata igazolja.

¹⁹⁶ Kelly 2011.

¹⁹⁷ Katzoff 1982, 209 sk; Modrzejewski 2014.

Az *edictum provinciale* létezése mellett kardoskodott viszont Ankum.¹⁹⁸ Érveit alapján négy darab papiruszra támasztja, amelyek a 3. században a *praefectushoz* intézett öröklésjogi kérelmeket tartalmaznak: a *bonorum possessio* megadását kérik a felek a helytartótól, amely a hagyaték megnyílása után az örökös számára a megszerzést tette lehetővé, az örökhagyó vagyonának az átszállása érdekében.¹⁹⁹ Ezen négy okirat közül kettő latin nyelven, kettő görög nyelven lett kiállítva. Latin az SB I 1010 (= FIRA III 61, p. 182 = CPL 216)²⁰⁰ és a P.Oxy. IX 1201 (= CPL 218). Érdemes idézni a giesseni papirusz szövegét, amelynek lelőhelye Oxyrhynchos közelében, Bahnsa faluban található:

SB I 1010 (Giessen, Universitätsbibliothek, P.Iand. 40) – TM 23051
[Aure]lĭo Appio Sabino v(ĭro) p(erfectissimo) praef(ecto) · Aegypti
[a M(arco)] A[u]relĭo Chaeremone q(ui) e(t) Didymo ĩnpub(ere) · t(utore) a(uctore) patre
[suo] M(arco) Aurelĭo Chaeremone q(ui) e(t) Zoilo · hieronica
[An]tinoense. rogo domine des mihi bonorum possessi-
 5 *[o]ñem matris meae Aureliae Hammonĭllae Heraclas*
[. . .] çivĭtatis Oxyrynchitarum ex ea parte edicti quae
[legi]timis hereditibus · b(onorum) p(ossessionem) daturum te polliceris. dat(um) · XVIII
kal(endas)
[Oct(obres)] · Aemĭliano II et Aquilino co(n)s(ulibus). (hand 2) Αὐ(ρήλιος) Δίδυμος ὁ καὶ

Az első kilenc sor után, amely klasszikus latinban íródott, a szöveg átvált görögre. Az írnok személye, a kézírás (a kéz, azaz az írásmód) is változik – a szakszöveget egy másik írnok folytatta görögül. Az irat egy Egyiptom helytartójához intézett kérvényt tartalmaz, amelyben egy serdületlen fiú gyámjának *auctoritása* mellett kéri a *bonorum possessio* megnyitását (azaz a hagyatéki eljárás megindítását) a kérvényező végrendelet nélkül elhalt anyja után, az anyai örökség megszerzése érdekében.

A P.Oxy. IX 1201 (= CPL 218) – 258. szeptember 24-i dátummal teljes terjedelmében görög nyelvű: a latin szakszöveg görögre fordított változata. A dokumentum értékes tanújel az Egyiptomban általánosnak tekinthető kétnyelvű kultúráról. A szövegből csak a bevezető latin kifejezést idézem: *Mussio Aemiliano v(ices) a(genti) praef(ecti) Aeg(ypti) ab Aurelio Heudaemone. rogo domine des mihi b(onorum) p(ossessionem) [Catilli]i Varĭani patris mei.*²⁰¹

Mindkét okirat a Kr. u. 3. századból, azaz a *Constitutio Antoniniana* utáni peridusból származik. Az eredeti szöveget latinul fogalmazta meg az írnok, de a felek már görög *hypographe* formájában tették rá kézjegyüket az okira. A kontextust összefoglaló szöveg is görög nyelvű fordításban olvasható.²⁰² Ankum legfőbb érve a papirusz alján található megjegyzés/aláírás, amely szerinte a helytartó saját kezű *subscriptióját* tartalmazza.

A harmadik okirat, amit érvként lehetne felhozni, PSI IX 1101, amely a latin nyelvű eredeti beadvány görög nyelvű fordítását tartalmazza, és 271-ből származik – azaz szintén a *Constitutio Antoniniana* utáni korszakot dokumentálja.²⁰³ Hasonlóan P.Oxy. XLIII 3108, amely az *antigraphon* (másolat) görög szóval kezdődő szöveg tanúsága szerint a

¹⁹⁸ Ankum 1970, 357 sk.

¹⁹⁹ Tulajdonképpen már korábban is az egységes „egyiptomi jog” létezése mellett foglalt állást Taubenschlag 1955, 29: „part of a great basic law regulating the legal relations of both Romans and peregrines”.

²⁰⁰ Meyer 1920, 27.

²⁰¹ Az ezt követő tizenöt sornyi görög szöveg idézésétől itt eltekintek.

²⁰² Az SB I 1010 szövege töredékes, de a párhuzamos forrásnak tekinthető SB VI 9298 megismétli (sokkal jobb állapotban) a tartalmat.

²⁰³ Amelotti 1966, 273 (Nr. 14).

latin nyelvű eredeti másolata a helytartói archívum számára.²⁰⁴ Korábbi szerzők ide sorolták még a BGU I 140 alatt ránk maradt okiratot, amely azonban – gondos mérlegelés után – mégsem illik ebbe a kontextusba.²⁰⁵

Az évtizedek óta tartó vitában Wolff a következőképpen foglalt állást: „Nach der Ansicht des Verfassers bietet das Material keine hinreichenden Anhaltspunkte für eine abschliessende Entscheidung der Streitfrage. Ankums Argumentation leuchtet prima facie ein, und die insbesondere von Katzoff gegen sie vorgebrachten Einwendungen beschränken sich auf allgemeine, durch direkte Quellenaussagen nicht gedeckte Erwägungen und entbehren daher der vollen Überzeugungskraft.”²⁰⁶ Wolff, a görög-egyiptomi papiruszok egyik legelismertebb szakértője, Egyiptom mint római tartomány jogéleteinek legjobb ismerője gyakorlatilag a „döntetlen” mellett voksol. Talán kicsit jobban hajlik H. Ankum téziseinek elismerésére – főleg azért, mert Katzoff ellenérveit túl általánosnak tartja. Wolff kritikus elemzése rámutat, hogy ezen a téren még igen sok teendő vár a kutatókra.²⁰⁷

Wolff végül a „középutat” választja: a rendelkezésre álló igen kisszámú forrás alapján talán annyi megalapozottan megállapítható, hogy a helytartók a *praetor urbanus* szokásos edictumát legalábbis a *cives Romani*, a provinciában élő római polgárok speciális jogviszonyaira (így különösen a hagyaték átszállására az öröklési jogban) fragmentárisan kihirdették. Azaz nem átfogó, a provinciában élő összes polgár minden életviszonyát lefedő *edictum provinciale* meghirdetésére került sor, hanem a helytartó pusztán mint *magistratus Romanus* a peren kívüli *iurisdictió*jának alapvető formuláit tette közzé – a *cives Romani* öröklési ügyeinek zökkenőmentes, szakszerű intézése érdekében.²⁰⁸ A legújabb irodalomban Alonso foglalkozott a témával; tanulmányában átfogó képet ad a korábbi szakirodalomról.²⁰⁹

²⁰⁴ P.Ryl. IV 610 (= CPL 178) a Kr. u. 223. évből nagyon bizonytalan tartalmú okirat, Wolff 2002, 109.

²⁰⁵ Wilcken 1912, 135–136; Mitteis 1895, 614.

²⁰⁶ Wolff 2002, 109.

²⁰⁷ Wolff 2002, 110.

²⁰⁸ Wolff 2002, 110.

²⁰⁹ Alonso 2013, 351–404, különösen 358.

II. FEJEZET: A BIRODALOM ÉS POLGÁRAI

8. §. Római jog és helyi jogok – a személyiségi elv?

A római jog és a helyi jogok viszonyának első jelentős kutatója, Ludwig Mitteis, 1891-ben publikálta *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs* című munkáját, amely olyan forrásanyagra épít, amely akkoriban a szakmai-tudományos életben szinte még teljesen ismeretlen volt. A szerző elsősorban azt vizsgálta, hogy a Kr. u. 1–3. században a Római Birodalomban a jogélet egységes volt-e vagy inkább a partikularizmus jellemezte. Az akkoriban uralkodó nézetet erős kritika tárgyává tette²¹⁰; újra és újra hangsúlyozta Theodor Mommsen történeti felfogásának igazságát, amely a pandektisztika modern kategóriákból kiinduló szemléletével szembeszállt.²¹¹

A korábbi tudományos munkákat az a *communis opinio* jellemezte, hogy a Birodalom jogrendszere homogén, centralizált volt, azaz az *Imperium Romanum* legtávolabbi településén is szükségszerűen a klasszikus római jog szabályai érvényesültek.²¹² Mitteis ezzel szemben egyes konkrét jogintézmények alapján igyekszik rámutatni arra, hogy a Római Birodalomban milyen jelentős mértékben léteztek még helyi jogszokások, mennyire volt domináns a hódítók joga és mennyire tolerálták a helyi jogokat.²¹³

Mitteis munkája ma is aktuális. A római jog és a helyi jogszokások viszonya korszakról korszakra visszatérő tudományos probléma. Egy új vizsgálódást az indokol, hogy Mitteis könyvének megjelenése óta több mint száz év telt el. Azóta számtalan új forrás látott napvilágot, amelyek új fényt vetnek a jogélet egyes jelenségeire mind az ókori Italiában, mind a provinciákban. Ehhez járul, hogy számos új tudományos kutatás tárta fel időközben a provinciák jogéletét, a császári konstitúciók befolyását, illetve a római jog és a helyi jogszokások közti kölcsönös hatásmechanizmusok jelenségét.²¹⁴ Ezen kutatások tükrében érdemes újra átgondolni Mitteis nézeteit is. A vizsgálódás célja nem korszakalkotó művének tagadása, nem annak elvetése – sokkal inkább Mitteis téziseinek korrekciója az új források, az új tudományos felismerések tükrében.

Az elméleti római jog dominanciáját erősítette az a szellemtörténetileg determinált ismeretanyag, amely jogászok generációi számára a jogi tanulmányokat a *Corpus Iuris Civilis* tanulmányozásában, elsajátításában határozta meg: a justinianusi törvénykönyvekben testesült meg évszázadokig a római jog, amely a *viaticumot*, azaz a szellemi útravalót jelentette, amit a jogi egyetemek a végzős hallgatók tarisznyájába tettek. Ezekből az írásokból igyekeztek azután a praktizáló és tudóskodó jogászok koruk kihívásaira találó válaszokat kiszűrni. A római jognak ez a speciális szerepe, mondhatni küldetése vezetett oda, hogy – Mitteis szerint – korának jogászai és jogtörténészei a provinciák jogfejlődését, önálló jogéletét ignorálták. Az volt az uralkodó vélemény, hogy a provinciák az *Imperium Romanum* részévé váltak, azaz mind a közjogi, mind a magánjogi normarendszerük alárendelődött és beolvadt a római jogba. Tudósok generációi éltek abban a

²¹⁰ Mitteis 1891, 1.

²¹¹ Mitteis 1891, 2–3.

²¹² Mitteis 1891, 1.

²¹³ Mitteis 1891, 13.

²¹⁴ Cotton, Haensch, Kelly, Jördens.

meggyőződésben, hogy a Kr. u. 2–3. századtól a Birodalomban maradéktalanul a jogegység érvényesült.

Mitteis tudatosan párhuzamot von az ókori jelenség és a római jog több mint ezer évvel későbbi németországi recepciója között, amelynek lényege az 1495-ös birodalmi kamarai rendtartás után felerősödő, jól kitapintható beszivárgás volt, de az egyes tartományok helyi joga túlnyomó részben érintetlen maradt. Fontos szerepet játszott koncepciójában az általa bevezetett új terminológia, amely „Reichsrecht” és „Volksrecht” között különböztet. A „Reichsrecht” vagy „birodalmi jog” a klasszikus római jogászok által kidolgozott és a császári kancellária működésében (a császári constitúciókban) is érvényre juttatott, illetve továbbképzett római jog. Ezzel szemben áll a „Volksrecht”, amelyet a görög városokban helyi jogként vagy szokásjogként alkalmaztak, és amely a lokális eltérések ellenére egységes alapokra vezethető vissza. A „Vulgarrecht” kifejezést²¹⁵ Mitteis elhatárolja a helyi népjogtól és félreértett, lehányatlott, primitívizált (azaz vulgarizált) római birodalmi jogot ért alatta.

Mitteis már a bevezetőben óva int a nagy hipotézisektől: „Die namentlich bei französischen Gelehrten verbreitete Gepflogenheit, jede Studie über das assyrische Recht mit einer Apotheose zu beschließen, wo das Morgenroth orientalischer Erleuchtung über das Dunkel der Zwölftafeln und den römischen Praetor hereinbricht, ist werthlos und gefährlich...”²¹⁶ Szerinte a túl átfogó, generalizáló tézisek kimunkálása elsősorban korának francia jogtörténései között terjedt el, akik minden tanulmányt, amit az asszír jogról írnak, egy apoteózissal zárnak, hangoztatva, hogy azon a területen is a keleti napsugár hatolt el a XII táblás törvényig – vagy a praetori jogig, azaz befolyásolta Európa nyugati felének jogfejlődését. Ezeket az elméleteket Mitteis értéktelennek és veszélyesnek tartja. Ő ezzel éppen ellentétes utat választ, hisz könyvében arra koncentrál, ami „tényleg történt”, azaz a mindennapos jogélet dokumentumai alapján próbál eljutni a „jogrendszer” leírásáig.

Modern kifejezéssel élve, Mitteis vizsgálódásának a tárgya nem a „law in books”, hanem a „law in action” – és ezzel a felfogással szinte száz évvel megelőzi korát. Mitteis ugyanis konkrét jogintézményeket vizsgál meg abból a szempontból, hogy azok hogyan, milyen formában diagnosztizálhatók a keleti, hellenisztikus kultúrájú provinciákban: a középpontban mindig az a kérdés áll, hogy a helyi, a római jogtól gyökeresen eltérő jogszokások fennmaradtak-e a jogéletben, vagy a római jog, a hódítók által terjesztett és preferált „központi” jogrendszer eltörölte-e, betiltotta-e azokat. Sőt, Mitteis már azt a kérdést is felteszi, hogy a helyi, hellenisztikus jogok esetleg visszahatottak-e a római jogra.

Ezekkel a tézisekkel Mitteis egy új irányt, egy új ösvényt tört az ókori jogtörténetben: olyan irányba indult el, amerre addig szinte senki sem merészkedett. Az utóbbi száz évben néhányan követték ezt az irányt és megpróbálták Mitteis nyomán, az írásos dokumentumok alapján vázolni a provinciái jogéletet. Az ókori jogrendszerek kutatásának fő csapása azonban inkább a járt úton maradt a járatlan helyett, azaz megmaradt a *Corpus Juris Civilis* jól ismert forrásbázisán.

Mitteis zsenialitását ma is tisztelnünk kell. Esméje, amely a papiruszok gazdag forrásanyaga alapján kívánja rekonstruálni a „mindennapok” jogfelfogását, meglepően innovatív. Magával ragadó érvelése, lendületes fogalmazása még ma is élénken hat az olvasóra. Ugyanakkor száz év távlatából a mai olvasó a sorok között érzi azt a kitörőhatalan üzenetet is, amelyet Mitteis kora (a 19. század végének eszmetörténeti és politikai

²¹⁵ Lexikon Alter Kulturen, H. Brunner, K. Flessel, F. Hiller (szerk.), Mannheim 1993, 628–629: „Vulgarrecht: moderne, zusammenfassende Bezeichnung für die bes. nach Diokletian sich durchsetzenden Rechtsbildungen... Damit wird die Substanz des klassischen Rechts vielfach mißdeutet und verfälscht.”

²¹⁶ Mitteis 1891, 13.

gondolkodása) hagyott a művön. Mitteis is saját korának gyermeke volt! Már a bevezetőben kiemeli, hogy kutatásainak elsődleges célja annak felderítése, hogy az *Imperium Romanum* területén a jogegységesítés hogyan valósult meg.²¹⁷ A 19. század végének szenvedélyes fiatal tudósa szemmel láthatóan lelkesedett a „birodalmi eszméért”: a „szövetséges államban” szükségszerűen uralkodó jogegység elkötelezett híve volt.

Vizsgálódásunk középpontjában a római jognak a provinciákban megvalósuló recepciója (befogadása) áll. Szerinte ez a recepciós folyamat két nagy lépcsőben valósult meg, amelyek között a metszéspontot a *Constitutio Antoniniana* jelenti. Szerinte ezen császári rendelet, amely 212-ben a provinciákban minden szabad lakos számára biztosította a római polgárjogot, lényeges változást hozott a jogrendszer és a jogélet egységesítése terén. 212-ben, a törvény kibocsátásával a „helyi jogok szétzúzása befejezett ügygé” vált, ezért a recepciós folyamat második fázisában már csak arról lehetett szó, hogy a jogéletben esetleg még mindig diagnosztizálható „jogi és tényleges kivételek” mennyiben mondanak ellent a „birodalmi” jognak.²¹⁸

Mitteis a provinciai jogfejlődés ívét a személyiségi elv abszolút érvényére vetíti ki: szerinte az ókori társadalmakban mindenütt maradéktalanul érvényesült a személyiségi elv. Ezen elv alapján az egyes magánszemélyek (jogalanyok) nem a jogilag releváns cselekményük helyén érvényesülő jogrend (területi elv), hanem a személyiségükhöz tapadó, eredetük (*origo*) vagy polgárjoguk által meghatározott jogrend szerint élnek és ezen jogrend szerint rendelkeznek alanyi joggal a jogalkalmazás szempontjából is.²¹⁹ Mitteis többször is hangsúlyozza, hogy a magánjogi jogosítványok (*commercium* és *conubium*) mindig és kizárólag a státusz alapján kerültek elismerésre.

Szerinte már a görög poliszokban jól megfigyelhető ezen elv érvényesülése, hisz az idegeneknek csak történetileg igen késői korszakban és korlátozottan biztosítottak jogokat, azaz az ún. „access to law” évszázadokig nem nyílt meg, vagy csak csökkentett mértékben nyílt meg számukra. Csak a Nagy Sándor hódításai nyomán, a Kr. e. 4. század végén és főleg a Kr. e. 3. században kiépülő hellenisztikus birodalmakban változott ez a felfogás, hisz a birodalmi eszme részeként ott már minden szabad polgárt „beemeltek a jog birodalmába”. Ez azt jelenti, hogy a jogviták rendezésére a bírósági út igénybevétele ekkor már minden szabad polgárt egyaránt megilletett, azaz a jogalkalmazás alapelvévé vált.

A *Constitutio Antoniniana* determináló jelentősége, amelyben Mitteis elhivatottan hitt, befolyásolta felfogását a szerződési gyakorlat megítélése terén is. Szerinte a 212. év előtti korszakban a helyi jogok továbbélését gyakorlatilag még garantálta a hódító Róma – azaz a principátus politikai ideológiája még a decentralizált jogalkalmazás és jogélet elvét favorizálta. Az egyre erősödő „birodalmi eszme” azonban a központosított hatalom, a központosított jogrendszer és jogegységesítés irányába hatott.

A „mege erősödő birodalmi eszme” („Reichsgedanke”), a római jog előretörése az elsöprő győzelem irányába a helyi jogok felett (ami a *Constitutio Antoniniana* révén szerinte maradéktalanul megvalósult) érezhetően színezi a lendületes stílusban papírra vetett mű gondolatvilágát. Mitteis a birodalmi eszme szemszögéből vizsgálja például a polgárjog megadásának problematikáját a multikulturális, számtalan népet egyesítő államalakulat minden szabad polgára számára is. A *cives Romani*, a római polgárok (köztük az újpolgárok is) ezen alapelv szerint a Birodalom bármely városában a római jog szerint éltek, annak szabályai szerint kötöttek szerződéseket vagy készítettek végrendeletet. Sőt,

²¹⁷ Mitteis 1891, 13.

²¹⁸ Mitteis 1891, 111.

²¹⁹ A *civitas*, a mai állampolgársághoz hasonló jogosítványokkal.

a római polgárok a római jogot „mintajogként”, követendő példaként közvetítették a provincia polgárjoggal nem rendelkező lakosai felé, azaz az idegen illetőségű (peregrinus) népelemet romanizálták, asszimilálták a Birodalom domináns jogrendszerébe. Ezen elmélet szerint a rómaiak a provinciákban mindig is hűek maradtak a személyiségi elvhez és szerződéseiket vagy halál esetére szóló rendelkezéseiket a római jog előírásait mindenben követve fogalmazták meg, sőt pereiket kizárólag római bírói fórumok előtt vívták, ahol ragaszkodtak a római jog alkalmazásához.

A Mitteis által önkéntelenül is követett alapelvek még a 19. század második felében alakultak ki, szeretném újra hangsúlyozni, hogy a felülvizsgálatuk ezért időszerűnek látszik. Az időközben eltelt évszázad alatt számtalan új forrás – viaszos tábla, papirusz, feliratos emlék – látott napvilágot, amelyek feldolgozása, jogtörténeti analízise új kontúrokat ad a régi mozaikképeknek. Esettanulmányok segíthetnek a régi kiindulópontok felülvizsgálatában, igazságuk próbájában, sőt, esetleg új alapelvek, új tézisek kidolgozásában.

A mai jogtörténetész számára mindenek előtt Mitteis fő tézise tűnik túlzottnak, amely a római jog és a helyi népjogok közti állandó, szünni nem akaró harcból indul ki, amely végül a római jog teljes győzelméhez vezet. A „Reichsrecht” és „Volksrecht” ellentéte a 19. századi birodalmi eszme hatalomkoncentralálási és jogegységesítési igényéből indul ki, és ezt az eszmét vetíti vissza a szerző némileg anakronisztikusan az ókorba. Mitteis szerint a római jog által diktált joggyakorlat egyre inkább behatolt a provinciai jogéletbe; elemzett példái alapján kitűnik, hogy a helyi lakosok nem is korrektül, hanem sokszor félreértve, elferdítve alkalmazták is ezt a normarendszert. Szerinte a római jog és a helyi népjogok antagonizmusa számos területen megnyilvánult, de mindig a római jog győzelmével végződött. Az új polgárok is, akik 212 után váltak a Birodalom teljes jogú alattvalóivá, azonnal kényszerítve lettek a római jog megtanulására és alkalmazására.

Ludwig Mitteis következtetéseit kiváló tudósok, kiemelkedő kutatók vették át és alkalmazták: alapvető tézeiseit elfogadta és követte például Vincenzo Arangio-Ruiz, Fritz Pringsheim, Raphael Taubenschlag – és részben maga Hans Julius Wolff is. Bár hozzá kell tenni, hogy Wolff már részben észlelte az ellentmondásokat is tanaiban. Szerinte az egyiptomi papiruszok vagy a keleti provinciák feliratos emlékei által közvetített kép nem annyira egyértelmű, ahogyan azt Mitteis látta, ezért óvatosságra int. Kiemeli, hogy a centrális kérdésekre nem lehet egyszerű válaszokat adni. Ugyanakkor alapjában ő is méltatja Mitteis érdemeit:²²⁰ hangsúlyozza, hogy Mitteis zseniális meglátásait számos esetben az újonnan napvilágra került források is igazolják. Előadja továbbá, hogy Egyiptom mint provincia paradigmátikus jellegűnek számít, mert a több jogi kultúra egymás mellett élésének, egymással párhuzamos érvényesülésének a színtere – és ez a jogi pluralizmus a közhatalom által is elismerést nyert.²²¹ Wolff több tanulmányban is amellet érvel, hogy ezek a különböző normatömegek („Rechtsmassen”) évszázadokig egymás mellett éltek anélkül, hogy az egyik a másikra lényegesen hatott volna, hogy az egyik a másikat ki akarta volna szorítani a mindennapos jogélet gyakorlatából.

Mitteis könyvében a keleti hellenisztikus államok jogának összefoglaló áttekintéséből indul ki. Vázolja az olvasó számára, hogy a görög városállamok (polisok) hellén joga a görög kolonizáció és Nagy Sándor hódításainak nyomán hogyan terjedt el a Földközi-tenger medencéjének keleti és déli területein, főleg Kis-Ázsia és Egyiptom körzetében.²²² A görög kulturális hagyomány uralta a jogéletet is – bár éppen Egyiptom képezett kivételt

²²⁰ Wolff 2002, 113.

²²¹ Wolff 2002, 114.

²²² Mitteis 1891, 17–60.

bizonyos értelemben ezen általános jelenség alól. A Ptolemaioszok uralkodása alatt ugyanis Egyiptomban bizonyos „dualizmus” alakult ki: a görög nyelven beszélő, betelepült „újpolgárok” a görög jog szerint éltek: görögül, hellén okirati minták alapján foglalták írásba jogügyleteiket, és jogvitáikat görög bíróság elé vitték. Ezzel szemben az őslakos egyiptomi lakosság megőrizte saját kultúráját és saját nyelvét: demotikus okiratokba foglalta jogügyleteit és zömében ragaszkodott ahhoz, hogy jogvitáit a helyi bíróságok bírálják el. A két különböző néptömeg földrajzilag is elkülönült: a görög ajkú lakosság túlnyomó részt urbanizált, városi környezetben élt, a legtöbben Alexandria polgárai voltak. Ezzel szemben az őshonos lakosság zömmel vidéken, kis falvakban, a mezőgazdasági művelés alá vont területeken tömörült. Az állami tisztségviselők és alkalmazottak szinte kizárólag a görög ajkú népesség soraiból kerültek ki; az igazgatás, az állami szervek hivatalos nyelve a görög volt.²²³ Ugyanakkor az igazságszolgáltatás és a jegyzői (közjegyzői) gyakorlat mindkét nyelven továbbélt, mindkét „jogrendszer” szerint biztosítva volt a jogkereső lakosság számára. Jellemző, hogy a görög *sztratégosz* ítélkezési joga mellett a helyi bíróságok, a *laokritai* szervezete szinte érintetlenül fennmaradt és tovább működött a hódítás után is. Ezek a bíróságok nagyobb létszámú testületekben ítélkeztek (a források tíz vagy harminc főről is tudósítanak), az eljárást vallási ceremóniák kísérték, a peres felek kötelesek voltak személyesen megjelenni a tárgyaláson, amely az írásbeliség elve alapján folyt. Ez a Mitteis által „dualizmusnak” nevezett igazgatási koncepció azért fontos, mert történelmi előzményét képezte a római hódítók által átvett és fokozatosan finomított igazgatási struktúrának.

Hasonlóan nagy volt a különbség az egyiptomi és a hellén (köz)jegyzői hivatalok működése terén. Az egyiptomiak egész kultúrája az írásbeliségre épült, ezért szerződéseiket is kivétel nélkül írásban kötötték meg. Az okiratokat hivatásos jegyző foglalta írásba, és tanúk közreműködését is igénybe vették. Az egyiptomi hagyomány szerint jegyzőként sokszor papi személyek tevékenykedtek. A Ptolemaioszok igazgatása hamarosan megalakította e jegyzői hivataloknak a görög megfelelőjét, az *agoranomionokat*. Az *agoranomioszok* hivatalos személyek voltak, akik díjazás ellenében okiratszerkesztőként dolgoztak. Ugyanakkor tevékenységük nem korlátozódott az okiratozásra, hisz az ő feladatuk volt az új kormányzat által felállított nyilvántartások vezetése, azaz az okiratok hivatalos regisztrációja és őrzése is (*bibliotheke enktheszeon*).²²⁴ Később a helyi, egyiptomi jegyzők tevékenységét igazgatási rendeletekkel is igyekeztek háttérbe szorítani: érvényességi fel-tétellé tették az okiratok nyilvántartásba vételét; viszont a nem görögül írott okiratoktól megtagadták a regisztrációt.²²⁵ A két jogrendszer lassan közeledett egymáshoz; a folyamat a hellenisztikus befolyás erősödésével, majd uralkodóvá válásával végződött.

Ebbe a helyzetbe érkeztek a rómaiak – akik az Egyiptomban létező szokásjogból és igazgatási struktúrából sok intézményt átvettek, majd tovább is fejlesztettek. Egyiptom a Római Birodalom részeként is megmaradt több népcsoportot, több nyelvet, több kultúrát és jogi kultúrát egyesítő tartománynak. Ezen népcsoportok jogalkalmazására alapvetően a személyiségi elv („Personalitátsprinzip”) szabályai voltak irányadóak. Ez azt jelentette, hogy minden polgárt – függetlenül a jogvita helyétől vagy az illető lakóhelyétől – azon jogrendszer szabályai szerint kellett elbírálni, amelyhez *origója*, eredete, azaz polgárjoga szerint tartozott. A polgárjog alapvető ismérveire – a klasszikus római jog alapvető szabályaira – a következő fejezetben visszatérünk. A személyiségi elv könyörtelen szigorát

²²³ Mitteis 1891, 46.

²²⁴ Mitteis 1891, 52; Wolff 2002.

²²⁵ Ennek nyomán tejedt el a gyakorlatban az a szokás, hogy a demotikus okiratokat görögre fordították (azaz két nyelven szerkesztették); a görög fordítást természetesen már nyilvántartásba lehetett venni.

a görög poliszok világában két jogintézmény, a *proxenia* (vendégbarátság) és „jogsegély-egyezmények” (*szümbola*) enyhítette, amelyek államközi kapcsolatok alapján a poliszok kötötti kétoldalú megállapodások voltak jogviták rendezésére.

Meglepő, hogy Mitteis a Birodalom keleti, hellenisztikus tartományainak jogi kultúráját a városi jogok oldaláról közelíti meg, ebből az aspektusból ábrázolja.²²⁶ A görög városokban vázolja a helyi szokások érvényben hagyását, de ezeket főleg a görög–egyiptomi viszonylatban felállított séma keretein belül, azaz a jogszolgáltatás és a jegyzői tevékenység terén tartja meghatározónak.²²⁷ Az okiratok szerkesztése, azok stílusa a mérvadó számára – hisz szerinte ezen a téren mutatható ki a legkönnyebben a személyiségi jog hatása. Mivel Mitteis tudatosan a helyi sajátosságokat keresi, ezért vizsgálódását a családi jog, azon belül is a házassági jog, apai hatalom, cselekvőképesség, gyámság és öröklési jog területére korlátozza. A központban mindig a római kormányzat, a birodalmi eszme, azaz a felülről irányított jogfejlődés áll.²²⁸ A helyi jogszokások elismerését, továbbélését csak szűk területre korlátozva tartja elképzelhetőnek.²²⁹

9. §. Jogalanyiség és személyiség: Róma koncepciója

A klasszikus római jogban a jogtudósok kazuisztikus jogfejlesztő tevékenysége és az ezen a területen cogens természetű törvényhozás folytán pontosan körvonalazódott a jogképesség (személyiség) fogalma, amit a források a *persona*, *caput* terminus technicusszal jelöltek. Modern kategóriákkal fogalmazva azt mondhatnánk, hogy jogképesség alatt már akkor is azt a képességet értették, hogy valaki jogok és kötelezettségek alanya lehet.²³⁰ Az ókori jogrendszerekben nem létezett az általános és egyenlő jogképesség elve²³¹, amely a modern jogokban a minden embert megillető szabadságjogokból és a törvény előtti egyenlőségből következik. Rómában ezzel szemben a személyi státuszuk alapján különböző embercsoportok között differenciáltak, akik eltérő jogokat élveztek. Gaius ezt így foglalja össze: „A személyek joga szempontjából a legfőbb felosztás, hogy minden ember vagy szabad, vagy rabszolga.”²³² Továbbá a szabad emberek közül egyesek *ingenuusok*, mások *libertinusok*...²³³

Jelen téma szempontjából releváns a polgárjog további erős differenciáltsága. Eszerint a szabadon születettek lehettek római polgárok (*cives*), latinusok (*Latini*) vagy a római jog szempontjából jogképességgel nem rendelkező szabadok (*peregrini*). A *latinus* és a *peregrinus* rendelkezett ugyan a szabadság státuszával, de híján volt a polgárság (*civitas*) alapvető köz- és magánjogi jogosultságokat biztosító státuszának. Provinciái kontextusban igen fontos a csökkent jogállású latinusok és a polgárjog szempontjából joglptelen peregrinusok csoportja.²³⁴ Róma a részleges polgárjogot egyéneknek vagy közösségeknek adományokkal biztosította.

²²⁶ Sherwin-White 1973, 337 sk.

²²⁷ Mitteis 1891, 85–110.

²²⁸ Mitteis 1891, 102.

²²⁹ Mitteis 1891, 160.

²³⁰ Vö. Kaser, Knütel 2017, 93.

²³¹ A modern összehasonlításhoz vö. Harmathy 2017, 158.

²³² A szabadság fogalmát évszázadokkal később Justinianus már más premisszákból kiindulva definiálja: Inst. 1,3,1–2.

²³³ Gai. 1,9–12, Brósz Róbert ford. A témához vö. Donati 2010, 73 sk.

²³⁴ Nörr 2012, 590 sk.; Gimenez-Candela 1996, 63 sk.

Köztudott, hogy a római polgárjog kezdetben csak Róma és Latium szabad lakosait illette meg. A római polgárjog az esetleges egyéni vagy csoportos polgárjog-adományozása vagy az új *coloniák* alapítása révén előidézett polgár-peregrius számbeli arány lényegesen csak a Kr. e. 1. század elején változott meg. Ekkor Julius Caesar ugyan nagyvonalúan bánt a polgárjoggal, de olyan rendelkezés kevés maradt fenn, amely egész közösségeknek nyújtott volna az összes polgárt kifejezetten e kedvezményben részesítő jogoulságot.²³⁵ Az első nagy áttörést a *lex Iulia de civitate* jelentette Kr. e. 90-ben, amely Róma határait a Messinai-tengerszorostól az észak-italiai Rubico folyóig terjesztette ki, így részesítve a határokon belüli szinte minden szabad polgárt a római polgárjog adományában.²³⁶ Az újpolgárok zöme ezt megelőzően a latinjogúak státuszával rendelkezett.²³⁷

A polgárjog megadása kihatott az érintett területek igazgatási szervezetére is: az egységes polgárjog automatikusan maga után vonta az egységes közigazgatási mintához való alkalmazkodást, azaz Italia városi (önkormányzati) igazgatási struktúrájának megeremtését. Ezt a tankönyvek többnyire nem említik meg, amikor a *lex Iuliáról* írnak. Az egységes polgárjog megállíthatatlan „romanizálódást” váltott ki az érintett területeken. Kr. e. 44-ben, a *tabula Heracleensis* keltezése körüli időszakban, ez a folyamat már szinte befejezettnek tekinthető.²³⁸

De térjünk vissza a státusz szerinti differenciálás utolsó csoportjához, a peregrinusokhoz – hisz az alább tárgyalandó Aegyptus lakossága zömmel ebbe a kategóriába tartozott.²³⁹ Mindenekelőtt tudni kell, hogy az idegenek, a *peregrini* csoportja is igen vegyes volt. Az archaikus korban minden idegen állam polgára ellenségnek (*hostis*) számított, ha az illető állama Rómával nem kötött valamilyen segélynyújtási szerződést (*amicitia*) vagy szövetségi szerződést (*foedus*). Ezek mindkét érintett állam polgárainak biztosították azt, hogy a másik területén egy ottani polgár vendégbarátságát s ezzel védelmét (*hospitium*) élvezhetik. Rómában később már csak azokat a szabadokat nevezték peregrinusnak, akik a Római Birodalmon kívül, Rómával szerződéses viszonyban álló államban éltek, annak polgárai voltak.²⁴⁰

A *peregrini dediticii* kifejezéssel a hagyományos felfogás szerint eredetileg azokat jelölték, akiknek államát Róma háborúban megsemmisítette, de polgárait nem tette rabszolgává. Ezek nem válhattak római polgárrá (*cives*). Jellemző, hogy amikor Augustus Egyiptom provinciát megalapította, őshonos szabad státuszú lakosait e kategóriába sorolta be, azaz kivétel nélkül *peregrini dediticii*nek minősítette. A peregrinus nem rendelkezett jogképességgel, nem volt *persona* a római jog értelmében, de a *praetor peregrinus* vagy a helytartó fóruma előtt a vagyoni jogképessége (és perképessége) elismerést nyert. A *Constitutio Antoniniana*ig csak a saját helyi joga szerint tekintették személynek, azaz községében választásokon vehetett részt, tisztviselővé választhatták, hazai joga szerint teljes vagyoni és családjogi jogképességgel bírt.

Kr. u. 212-ben a *Constitutio Antoniniana* is ismerte még a *peregrini dediticii* kategóriáját, és őket kizárta az újpolgárok sorából. A közelmúltban több tanulmány foglalkozott ennek a kikötésnek a helyes értelmezésével. Gerhard Thür arra az eredményre jutott, hogy

²³⁵ Sherwin-White 1973, 225.

²³⁶ Cicero De Legibus 2, 2, 5; Sherwin-White 1973, 148–153.

²³⁷ Liv. ep. 74; Brunt. art. cit. 107. Plut. Sulla 29, 4; Strabo 5,4,11. Vö. Sherwin-White 1973, 150.

²³⁸ Sherwin-White 1973, 167.

²³⁹ Lintott 1993, 154 sk.

²⁴⁰ Ide sorolták a száműzött római polgárokat is, akik a száműzetéssel elvesztették polgárjogukat.

ebben az időben a *peregrini dediticii* csoportja alatt a *Latini Iuniani* státuszával rendelkezőket értették, akiket uruk a *lex Aelia Sentia* ellenére vagy peregrinus módra szabadított fel.²⁴¹

A szakirodalomban régóta vita folyik az autonóm *civitates* (azaz városok, quasi önkormányzatok) törvényei és a római birodalmi jog átfogó szabályai közti konkurenciáról.²⁴² A kutatók azt vizsgálták, hogy egy esetleges „kettős polgárjog” (kettős állampolgárság) esetén, főleg a *Constitutio Antoniniana*, azaz 212 után, milyen jogot kellett bizonyos életviszonyokra alkalmazni, azaz például egy konkrét jogvitában a helytartói bíróság előtt mely jogot alkalmazták. Néhány kutató „kollíziós normákat” keresett, amelyek a modern nemzetközi magánjog szabályaihoz hasonlóan rendezték volna a konfliktust.²⁴³

Az egyiptomi papiruszok a mindennapos joggyakorlat oldalról segíthetnek a probléma megoldásában. A papiruszokban fellelhető forrásanyag a római provinciai igazgatás és jogszolgáltatás viszonyát dokumentálja, ezáltal értékes információval szolgál a mindennapos jogéletről. Megjegyzendő azonban, hogy az eddig megjelent gazdag irodalom nagyrészt megmaradt a Ludwig Mitteis által 1891-ben kutatott, az általa körvonalazott témákon belül: a feldolgozott források a családjog és az öröklési jog területére fókuszálnak. Így például Joseph Mélèze-Modrzejewski úgy vélekedik, hogy a helyi jogok valamiféle „szokásjog” (*consuetudo*) gyanánt nyertek korlátozott mértékben elismerést, és esetenként ezen a „kerülő úton” kerültek be a római jog szabályai közé is.²⁴⁴

Wolff azonban már korábban egy lényegesen differenciáltabb tézis mellett érvelt. Szerinte a hellenisztikus-római Egyiptom mint provincia jogrendszerére az volt a jellemző, hogy ott „elszeparált jogszabálytömegek”, azaz két különálló jogrend létezett egymás mellett. Ezek egymás mellett élésére az volt a jellemző, hogy mindegyik jogrend a saját szabályai szerint élt, a másik által nem befolyásolva, mindkettő önállóan fejlődött. Ez azt jelenti, hogy a lakosság egyes csoportjai ugyan földrajzilag egy területen éltek, mégis különböző státuszokhoz igazodva, különböző jogszabályok szerint kötöttek szerződéseket vagy készítettek végrendeletet (személyiségi elv).²⁴⁵

A *Constitutio Antoniniana*, Caracalla rendelete a polgárjogról 212-ben kétségtelenül újrendezte a fenti tájképet. Az ekkor bevezetett alapelv, *in orbe Romano qui sunt, cives Romani sunt*, a birodalom minden szabad lakosának polgárjogot biztosított. Mitteis Caracalla császár rendeletét jogtörténeti metszéspontnak tekintette.²⁴⁶ Szerinte a római jog lappangó recepcióját ez a rendelet nagyban megerősítette, beteljesítette. Elismeri ugyan a rendelet azon korlátját, hogy csak az urbanizált környezetben élő, azaz valamely tartományi város (*polis*, *colonia*) polgárjogával rendelkező peregrinusokat emelte be a római polgárok közé, hisz maga a rendelet a „város” fogalmához kapcsolódik.²⁴⁷ Ez a különbség csak a 3. század nivelláló társadalmi-igazgatási változásai folyamán egyenlítőddött ki.²⁴⁸

A *Constitutio Antoniniana* szerint a Birodalom minden római polgárrá emelt lakosára ettől kezdve a római jog vonatkozott, azaz a személyiségi elv alapján a római jog vált az újpolgárok jogi „identitásává”.²⁴⁹ Mitteis több forrást is felvonultat annak igazolására,

²⁴¹ Thür 2018, 353-354.

²⁴² Az újabb irodalmat ismerteti Behrends 1998, 304.

²⁴³ Cotton 2007, 234.

²⁴⁴ Thomas 1963, 39–53; Waldstein 1980, 105–126; Mélèze-Modrzejewski 1966, 534 sk.; Jördens 1965, 316–328; Alonso 2016, 351.

²⁴⁵ Wolff 1979, 7.

²⁴⁶ Mitteis 1891, 159 sk.

²⁴⁷ Lintott 2016, 157.

²⁴⁸ Moatti 2015, 63 sk.

²⁴⁹ Mitteis 1891, 160.

hogy a korábban peregrinusnak számító személyek ettől kezdve a „római jog szerint éltek”.²⁵⁰ Ugyanakkor az újabb kutatások próbálják kimutatni, hogy a római polgárrá válás talán mégsem hozott azonnali, gyökeres változást a jogéletben.²⁵¹

A *Constitutio Antoniniana* átfogó hatásával a provinciai mindennapi jogéletre ebben a tanulmányban nem tudok foglalkozni, bár kétségtelen, hogy több figyelmet és időt kellene fordítani annak felülvizsgálatára, hogy a *communis opinio* ezen a téren mindenben kiállja-e a próbát.²⁵² Jelen vizsgálódás tárgya a *Constitutio* előtti időszak: azt a Mitteis által magától értetődőnek ítélt tényt szeretném megkérdőjelezni illetve újra megvizsgálni, hogy a római hódítást követő évszázadokban, a *Constitutio Antoniniana* előtt a személyiségi elv tényleg kivétel nélkül meghatározó jelentőségű volt-e a provincia életében.²⁵³ Az 1911-ben publikált P.Giess. 40 szövege alapján Buraselis dolgozta ki azt a tézist, hogy Caracalla a polgárjog kiterjesztésével a császárkultuszt, a Severus-dinasztia kötelező válásos tiszteletét akarta szélesebb rétegekre kötelezővé tenni.²⁵⁴ Azaz nem az 5%-os örökösödési adó behajtásához fűződő anyagi érdek (Cassius Dio) vagy az Imperium államjogi konszolidációja volt a *Constitutio* alapvető célja. A császárkultusz gondolata mint központi vezérelv magyarázná a végrehajtási utasítások hiányát is. Időközben számos monográfia azt bizonygatta, hogy a papiruszok okirati anyagában a 212-es évnek alig van közvetlen, kimutatható hatása a joggyakorlatra.²⁵⁵ Kétségtelen, hogy az *Imperium Romanum* provinciái romanizált és hellenizált csoportra oszthatók, de az ellentétek vagy különbségek inkább kulturális szinten, és nem a jogrend területén jelentkeztek.²⁵⁶

10. §. Jogalanyok provinciai kontextusban

10.1 Jogalanyiség az *Idios Logos* gyakorlatában

A Római Birodalom egyik leggazdagabb tartományából, Egyiptomból ránk maradt egy értékes jogtörténeti forrás, amely a provinciai jogéletet a pénzügyi igazgatás aspektusából vetíti elének. A 205 cm hosszúságú papirusztekercset a berlini gyűjtemény mondhatja magáénak: 1919-ben Wilhelm Schubart adta ki a töredékes szöveget, BGU V 1210 alatt.²⁵⁷ A görög nyelvű szöveg a *verso* oldalon, azaz a papirusz hátoldalán található, ami arra utal, hogy nem hivatalos kihirdetésről, hanem valamelyik jegyzői-adóbehajtói hivatalban egy írnok által mindennapi használatra kimásolt döntések, rendeletek gyűjteményéről van szó. A papirusz „tiszta”, első (*recto*) oldalán (ami a szokásos íráshordozó) a *szitológusok*, a gabonajárlékok begyűjtésével foglalkozó hivatalnokok bevételi leltára található, Berenikisz faluból.²⁵⁸

A szakirodalom a Kr. u. 149. évre datálja a ránk maradt írást, amely Antoninus Pius császár uralkodásának idejére esik.²⁵⁹ Később a tudósok az Oxyrhynchusból származó

²⁵⁰ Mitteis 1891, 160 sk.

²⁵¹ Bryan 2016, 30 sk.

²⁵² Ezt az aspektust kezdte el vizsgálni José Luis Alonso a 2018-ban Trierben megrendezett 42. Deutscher Rechtshistorikertag keretében tartott előadásán.

²⁵³ Gagliardi 2011, 64–77.

²⁵⁴ Buraselis 2007, 120 sk.

²⁵⁵ Mitteis 1891, 84 sk. fejti ki ezt a tézist; még ebben az értelemben foglal állást Wolff 2002, 130. Az utóbbi évek irodalmában ettől eltérő eredményre jut például Haensch 1992, 209.

²⁵⁶ Összefoglalja az újabb kutatásokat Wolff 2002, 113.

²⁵⁷ Schubart 1919; Plaumann 1919.

²⁵⁸ Swarney 1970, 119.

²⁵⁹ Schubart 1919, 3 és 5–8. Vö., Uxull-Gyllenband 1934 kommentárját.

töredékek között találtak még egy papiruszdarabkát, amely eredetileg ehhez a normagyűjteményhez tartozhatott, de keletkezése mintegy száz esztendővel korábbra, a Kr. u. 1. század közepére tehető (P.Oxy. XLII 3014).²⁶⁰ Magát a normagyűjteményt a szakirodalom az *Idios logos Gnomonja* néven emlegeti: az *Idios logos* a kincstári pénzügyi igazgatás egysége volt, amely az elkobzott és uratlanná vált vagyonok igazgatásával foglalkozott. Jelen tanulmány a gazdag forrásanyagból csupán egy kisebb témát ragad ki, a katonákra vonatkozó öröklésjogi szabályok témakörét.

A kontextust jól jellemzi, hogy a *Gnomon* 114 olvasható bekezdéséből 34 (azaz mintegy 30%) öröklésjogi tartalmú (§§ 3–36). Általában megállapítható, hogy a BGV V 1210 alatt kiadott dokumentum alapján három nagy témakörrel foglalkozik: öröklési jog, személyi státusz (polgárjog) és vallási jog (a 114 bekezdésből 83 egyértelműen besorolható a fenti három kérdéskör valamelyikébe).²⁶¹ Kétségtelen, hogy a ránk maradt papirusz nem tartalmazhat minden olyan normát, amely eredetileg ebbe a kontextusba tartozott – azaz hiányos –, a reláció mégis jól jellemzi a fiskális adminisztráció kompetenciájába tartozó problémák jellegét, jogi természetét.

Az öröklési jog központi, meghatározó szerepe nem magyarázható a gyűjteménybe felvett normák véletlenszerű összeállításával, fennmaradásával. Ha összevetjük e papirusztekercs tartalmát a római jogot az utókor számára megőrző más normagyűjtemények szerkezetével, akkor igen hasonló megoszlásokat találunk. Így például Gaius *Institúciói*-ban összesen 279 fragmentum foglalkozik az öröklési joggal – amíg az egész szerződési jog csupán 93 fragmentumban kerül kifejtésre. A klasszikus római jogászok írásaiból válogatott gyűjteményben, a *Digestában* az 50 könyvből 11 könyv öröklésjogi anyagot tartalmaz – ami szintén jelentős részesedési arány.²⁶²

A 21. századi Európában élő modern olvasót talán meglepi az öröklési jog ezen túlsúlya. Figyelembe kell azonban venni, hogy az ókori társadalmak, különösen a római társadalom, a maitól lényegesen eltérő értékrend és mentalitás szerint élt. Már Champlin kiemelte, hogy „the Roman people were obsessed with the making of wills, both their own and others, to a degree and for reasons which may be hard to grasp today”.²⁶³ A római perjogot társadalomtörténeti aspektusból elemző Kelly hangsúlyozza, hogy a források tanúsága szerint a klasszikus Rómában rekonstruálható összes peres eljárás mintegy 60-70%-a öröklésjogi per lehetett.²⁶⁴ Az ifjabb Plinius egyik levelében azt írja, hogy a római polgár jelleme leginkább a végrendeletében tükröződik – ezzel is kiemelve a halál esetére szóló rendelkezések jelentős szociális beágyazottságát.²⁶⁵ A végrendelezési szabadság már a preklasszikus korszak elején olyan alapvető joga volt a *pater familias*nak, amelyet az állam, a jogrend és a család egész társadalmi környezete elismert, tiszteletben tartott. Plutarkhosz arról tudósít, hogy az idősebb Cato (Cato maior) egyszer úgy nyilatkozott, hogy egész életében az volt az egyik legnagyobb félelme, hogy akár csak egy napot is érvényes végrendelet nélkül töltsön.²⁶⁶

²⁶⁰ P. J. Parsons, Komm. P.Oxy. XLII 3014, 1974, 51. Ez az új lelet arra utal, hogy az *Idios logos* ítélezési gyakorlata és feljegyzései már az 1. században megindult, azaz több mint száz év joggyakorlatát fogja át. Ugyanakkor Anna Dolganov 2019-ben a Papiroológus Konferencián tartott előadásában meggyőzően érvelt amellett, hogy a később talált töredék is a 2- században keletkezett.

²⁶¹ Swarney 1970, 83.

²⁶² Crook 1967, 118.

²⁶³ Champlin 1991, 6–8.

²⁶⁴ Kelly 1967, 71-91; Frier 1985, 37–38.

²⁶⁵ Plin. ep. 8,18.

²⁶⁶ Plut. Cato maior 9,6.

A következőkben néhány olyan forrásszöveget szeretnék bemutatni, amelyek a végrendelezési szabadság, a pénzügyi igazgatás és a római birodalmi politika közötti feszültségeket érzékeltetik. A válogatás katonák öröklésjogi eseteire fókuszál. A katonák a provinciái világ különösen reprezentatív csoportját képezték, hisz soraikban római polgárok és peregrinusok (azaz római polgárjoggal nem rendelkező provinciái lakosok) is szolgáltak.²⁶⁷ Ennek következtében az öröklési ügyekben még az archaikus *ius civile* nyomai is fellelhetők, amelyek keverednek a praetori jog és a privilégiumokat biztosító császári rendeletek normatömegével. A katonák halál esetére szóló jogügyleteit lényegesen befolyásolta ezenkívül a különleges családjogi helyzetük – hisz a Kr. u. 1–2. században még hatályos volt az aktív katonai szolgálat egész idejére a házassági tilalom.

A *Gnomon* 34. §-a rendelkezik a katonák végrendelezési jogáról. A szöveg szerint azok a személyek, akik a hadseregben szolgálnak vagy a szolgálati idejüket kitöltve elbocsátást nyertek (*honesta missio*), jogosultak végakarataikat akár római, akár görög végrendeletben okiratba foglalni és olyan szavakat (nyelvet, okirati mintát) használni, amilyet akarnak, de mindenki csak a saját státuszához tartozó személyre hagyhat valamit, és csak olyan személy javára rendelkezhet, akinek a javára meg van engedve.²⁶⁸

A 34. § a végrendelezési jogot is az *Idios logos*, a kincstár oldaláról, a kincstár érdekeit képviselve közelíti meg. A szöveg a végrendelezési szabadság határait rögzíti, kifejezetten privilégiumokat biztosítva a katonák hivatásrendjéhez tartozóknak. A fenti rendelkezés egyaránt vonatkozik az aktív szolgálatban állókra (*en strateia*) és azokra, akik már kiszolgált katonák (*apó strateias*).²⁶⁹ Az utóbbi csoportba nyilvánvalóan a szolgálati idejüket kitöltött és „tisztességben elbocsátott” (*honesta missio*) korábbi katonák, azaz a veteránok tartoznak. Az a privilégium, hogy végakarataikat a provinciái környezetben nem csupán latinul, hanem akkor görögül is érvényesen okiratba foglaltathatták, csak erre a két kiemelt csoportra vonatkozott.²⁷⁰

A legtöbb szerző a rendelet *Rhomaïke kai Hellenike diatheke* kivételét csak a nyelvhasználatra vonatkoztatja. A görög és latin nyelvű végrendeleteket tartalmazó okirati anyag áttekintése után azonban nyilvánvaló, hogy két különböző, egymástól élesen különböző formula (okirati minta) használatáról van szó. Elegendő itt arra utalni, hogy a római végrendelet archaikus szóhasználathoz mint formakényszerhez kötött, latin nyelvű, szinte kivétel nélkül viaszos táblán rögzített okirat volt, amelyet öt vagy hét tanú pecsételt le.²⁷¹ A görög végrendelet nem ismert formakényszer, azaz bármilyen okirati mintát követve, görög nyelven, papiruszra íródott. Az *Idios logos* által rögzített privilégium kiterjedt a veteránokra is, méghozzá időbeli korlát nélkül. Ezen a ponton az Egyiptomban hatályos *Idios logos* nagyvonalúbb a Róma városában hatályos jognál: ott a Trajanus császár által rögzített kedvezmény a szolgálati idő lejártá után csak egy évig illette meg a veteránokat. Az elbocsátást követő egy év alatt a veteránok kötelesek voltak új, polgári végrendeletet készíteni, mert az egy év eltelté után már csak az ismert római formakényszer szerint megfogalmazott végrendeletüket tekintették érvényesnek.²⁷²

Az *Idios logos* azonban nem a privilégiumok kihirdetése miatt foglalkozik ezzel a kérdéssel. A kincstár szempontjából az a megközelítés a releváns, hogy valamely katona hagyatékát a végrendelet formahiba miatti érvénytelenségére hivatkozva el lehet-e kobozni. Az *Idios logos* élén álló *procurator* természetesen a *fiscus* érdekét képviselte, azaz

²⁶⁷ Jung 1982, 882–1013; Palme 1982, 902–904.

²⁶⁸ BGU V 1210, 35–37. sor; vö. Schubart 1919, 13.

²⁶⁹ Etérő állásfoglalást képvisel Babusiaux 2018, 108 sk.

²⁷⁰ Riccobono 1950, 119–123.

²⁷¹ Voci 1967, 11–15.

²⁷² BGU I 326 = Meyer, Jur. Pap. 25; D. 29,1,41,1; D. 29,1,29,1; C. 6,21,5; vö. Meyer 1920, 66–71.

éberen őrködött a jogszerű és jogellenes aktusok elkülönítése felett. A 34. § első mondata tehát alapján azt rögzíti, hogy Egyiptom tartományi gyakorlatában az archaikus római végrendeleti forma mellőzése nem vezet automatikusan az egész hagyaték elkobzásához.

A kiváltság hordereje jelentős, ha figyelembe vesszük, hogy a XII táblás törvények óta létezett Rómában a szabad végrendelkezési jog: a *pater familias* azonban csak szigorú formai követelmények betartásával gyakorolhatta ezen jogát. A formakényszer célja többértű volt: egyrészt a nyilvánosság biztosítása és a hamisítások elkerülése érdekében volt fontos az előírt ünnepélyes szavak használata és a tanúk bevonása; másrészt a bizonyíthatóság koncepciója is fontos szerepet játszhatott. A *tabula*, a viasszal bevont fatábla mint íráshordozó alkalmazása ezenkívül mélyebben gyökerező, szakrális okokra is visszavezethető.²⁷³

Az általános örökös megnevezése (*heredis institutio*) és a hagyományok (*legatum*) rendelése a régi jog korából eredeztethető ünnepélyes szavakkal (*sollemnia verba*) történt.

Mindezek a formaságok azt is szolgálták, hogy az utókor, az örökhagyó után maradó családtagok és a szélesebb értelemben vett közösség tisztelje, respektálja, tiszteletben tartsa és minden vonatkozásban megvalósuláshoz segítse az örökhagyó akaratát. A 2. században Gaius még mindig azt tanácsolja minden római polgárnak (akár születéssel, akár adományozással szerezte meg ezt a státuszt), hogy végrendeletében gondosan ügyeljen a helyes szavak használatára.²⁷⁴ Hasonlóan nyilatkoznak még a Gaiust néhány generációval később követő jogászok is.²⁷⁵ Csak mintegy száz év múltán, 235-ben rendelkezik általános érvénnyel úgy Alexander Severus, hogy a római polgárok akár görögül is végrendelkezhetnek. Ezen császári rendelet azonban már a 212-es *Constitutio Antoniniana* után, azaz a jogképességet egységesítő ideológia jegyében született, amely a Birodalom minden szabad lakosának biztosította a római polgárjogot.²⁷⁶

A 34. § privilégiuma még nagyobb hangsúlyt kap azáltal, hogy a *Gnomon* a római polgárokra érvényes formakényszert több rendelkezésében is megerősíti. Így a 8. § hangsúlyozza, hogy ha egy római (latin nyelvű) végrendeletben az a kikötés szerepel: „amit görög táblákon egyébként hagyományozni fogok, az legyen érvényes” – akkor ezt a kikötést semmisnek kell tekinteni. Magyaratzként hozzáfűzik, hogy a római polgár nem tehet görög nyelven halál esetére szóló rendelkezést, mert az érvénytelen lesz a formahiba miatt. A 8. § is tükrözi az általános tilalmat: rómaiak nem végrendelkezhetnek görög módra; sem végrendelet, sem későbbi toldat (*codicillus*) formájában. *Heredis institutio* és *legatum* alapján csak latin nyelven, a Gaius *Institúcióiban* is megörökített megfogalmazásban lehetett érvényes.²⁷⁷

További korlátozást jelentett, hogy a római polgár által készített végrendelet kizárólag csak római polgárt nevezhet meg jogutódnak; azaz a *testamenti factio passiva* sem terjedt ki a peregrinusokra. Ez különösen érzékeny problémát jelentett a római hadseregben szolgáló katonák esetén, akik nem köthettek érvényes házasságot, és élettársuk (*de facto* feleségük) (még) nem rendelkezett római polgárjoggal.

De térjünk vissza a 34. §-hoz! A fent elemzett nagylelkű engedmény, a görög formula használatának privilégiuma szoros korlátok közé szorult az utolsó mondat rendelkezése folytán: *hekaston de to homophylo*, bárki csak a *homophylosza* javára végrendelkezhet

²⁷³ Meyer 2004, 21 sk.

²⁷⁴ Gai. 2,116–117.

²⁷⁵ D. 29,1,1 pr. Ulp.; D. 29,1,13,2.

²⁷⁶ Kreller 1919, 331; P.Oxy. 907,2.

²⁷⁷ Gai. 2,281.

érvényesen. Ez azt jelenti, hogy a *testamenti factio passiva az origo*, az etnikai eredet és jogi státusz szerint csak azonos népcsoporthoz tartozók között volt korlátlan. Rómaiak peregrinusokra és peregrinusok rómaiakra nem hagyhattak semmit halál esetére szólóan. Ez a szabály egyébként nem speciálisan egyiptomi norma, hisz a Róma városi jog is tiltotta a római polgár és peregrinus közti halál esetére való jogutódlást.

Azonban a provinciái környezetben, ahol „vegyes házasságok” mind a polgári lakosság, mind a hadsereg kötelékébe tartozók esetén viszonylag gyakran előfordultak, különös éle volt ennek a szabálynak. A *Gnomon* fogalmazása arra enged következtetni, hogy a peregrinus lakosságon belüli státuszkülönbség is öröklési korlátozást eredményezett, például egy egyiptomi és egy alexandriai illetőségű, görög etnikumú személy közti viszonylatban. A „vegyes” házasságokból, illetve tartós élettársi kapcsolatokból eredő jogbizonytalanság lehetett valójában az indító ok a 34. §-ban ránk maradt rendelet kiadására. Ha például egy római katonája egy peregrinus javára végrendeletet készít, akkor az *Idios logos* beavatkozódik és elkobozza az egész vagyont. A római polgár és peregrinus viszonylatában *mortis causa*, halál esetére szólóan kizárólag *singularis successio* maradhat érvényben, *fideicommissum* formájában.²⁷⁸

Az *Idios logos* fiskálpolitikai rendeletei az állami ellenőrzés, a közjog oldaláról tudósítanak az öröklési jog alkalmazása során észlelhető feszültségekről. A jogélet empirikus forrásai, az aktív szolgálatban álló, római polgár vagy peregrinus státuszú katonák végrendeletei viszont arról tanúskodnak, hogy az egyes magánszemélyek (és a közjegyzői-írnoki praxis) a fent vázolt normatív környezetben ténylegesen hogyan készítettek végrendeletet. Egyiptomból számos végrendelet maradt fenn, amelyek a közelmúltban több monográfia témáját is képezték.²⁷⁹

A következőkben a ránk maradt végrendeletek viszonylag gazdag kínálatából egyet szeretnék kiemelni: Antonius Silvanus végrendeletét, amely Kr. u. 142-ből származik (FIRA III 47²⁸⁰):

Antonius Silvanus ... testamentum | fecit. Omnium bonor[um meo]|rum castrens[ium et d]omes|ticum M. Antonius Sat[ri]anus | filius meus ex asse mihi heres | esto: ceteri ali omnes exheredes | sunt. cernitoque hereditatem¹⁰ meam in diebus C proximis: ni i|ta creuerit exheres esto. Tunc | secundo gradu [. . .] Antonius | R . . .lis frater meus mihi heres esto ... cui do lego, si mihi heres non erit, (denarios) argenteos septin|gentos quinquaginta. Procurato|rem bonorum meorum castrensi²⁰ um ad bona mea colligenda et | restituenda Antonia<e> Thermutha<e> | matri heredi<s> mei s(upra) s(cripti) facio Hieracem | Behecis dupl(icarium) alae eiusdem turma | Aebutii, ut et ipsa seruet donec filius meus et heres suae tutel|lae fuerit et tunc ab ea recipiat | cui do lego (denarios) argenteos quinquaginta. Do lego Antonia<e> Thermutha<e> | matri heredi<s> mei s(upra) s(cripti) (denarios) argenteos³⁰ quingentos. Do lego praefecto) meo | (denarios) arg(enteos) quinquaginta. | Cronionem | seruum meum pos<t> mortem meam| si omnia recte tractauerit et | trad<id>erit heredi meo s(upra) s(cripto) uel | procuratori, tunc liberum uolo | esse uicesimamque pro eo ex | bonis meis dari uolo. H(oc) t(estamento) d(olus) m(alus) a(besto). Familiam pecu|niamque t(estamenti) f(aciendi) c(ausa) e(mit) Nemonius⁴⁰ dupl(icarius) tur(mae) Mari, libripende M. Iulio | Tiberino sesq(uipticario) tur(mae) Valeri, antes|tatus est ...

²⁷⁸ Gai. 2,285; a fideicommissum kivételesen nagylelkű megítélése Hadrianus császár alatt megszűnt.

²⁷⁹ Strobel 2014 további irodalommal.

²⁸⁰ Editio maior: O. Guéraud – P. Jouguet, *Études de Papyrologie* 6 (1940) 1–21.

Antonius Silvanus a mauretaniaiak lovaslégiójában szolgált; a katonai egység Alexandria közelében állomásozott. Itt, a táborban foglalták okiratba 142-ben a katona fenti végrendeletét, viaszos táblákra (*tabulae*) karcolva a szöveget.²⁸¹ Az okirat külső formai jegyei szerint *testatio*: objektív stílusban, egyes szám harmadik személyben fogalmazott irat, amit nem maga az örökgyógyó, hanem kívülálló személy – valószínűleg egy hivatásos írnok vagy jegyző – szerkesztett. A végrendelet a hagyományos, archaikus formát követi.²⁸² A 38–39. sorban olvasható a *familiae emptor* neve – amely a *testamentum per aes et libram*, a *mancipatio* ősi aktusát utánképzett ügyletként használó végrendeleti forma jellemzője. Ennek a végrendeletnek a formáságait részletezi Gaius 2,104 alatt.

A végrendelet nyelve latin, és a szövegezése minden pontban hűen követi a Gaius által is leírt archaikus modellt. Az egyetlen eltérés az okirat végén található *subscriptio* vagy *hypographe* – az örökgyógyó ellenjegyzése –, amely görög nyelven került feljegyzésre. A szakirodalomban vitatott, hogy az örökgyógyó rendelkezett-e római polgárjoggal. Valójában több jel is erre utal: az örökgyógyó szabályos római neve (*tria nomina*), illetve az a tény, hogy lovaslégióban (és nem segédcsoportban) szolgált.²⁸³ O'Mommsen még úgy vélekedett, hogy a II. századba csak római polgárokat toboroztak, provinciai peregrinusok csak a segédcsoportokba nyerhetett felvételt. Az utóbbi időben több kutató is amellett érvelt, hogy a 2. században arra is található példa, hogy peregrinusok a hadsereg kötelékébe lépve azonnal római nevet vettek fel, pedig a római polgárjog elnyerésére csak mintegy 25 évi szolgálat után volt kilátásuk.²⁸⁴

Antonius Silvanus végrendelete, külső formáját tekintve, a római végrendelettel szemben támasztott valamennyi követelménynek megfelel: latin nyelven, viaszos táblára írva és az előírt ünnepélyes szavakat (*sollemnia verba*) alkalmazva, a *mancipatio per aes et libram* külső formáját betartva íródott; továbbá összesen kilenc pecséttel zárták le, amelyek közül hét a *mancipatio* kötelező tanúságát képviseli.

Az okiratot tanulmányozva, tartalmilag a következő pontokat érdemes kiemelni: Antonius Silvanus fiát, Antonius Saturninust nevezi általános örökösnek. A 28–29. sorban viszont 500 ezüstdénárt (akkoriban egész kis vagyont) hagy egy Antonia Thermutha nevű nőre, akit a végrendeletében fia anyjának nevez. Ezek a rendelkezések az alábbi családi viszonyokra engednek következtetni: Antonius Saturninus, akit az örökgyógyó fiának nevez, valóban a vérszerinti gyermeke, de az apa a fiú anyjával, Antonia Thermuthával nem élhetett törvényes házasságban, ezért nem nevezhette *uxor*-nak, feleségnek az asszonyt.²⁸⁵ Valószínű azonban, hogy Antonia Thermutha gyakorlatilag feleség gyanánt élt az örökgyógyóval, csak a katonákra vonatkozó házassági tilalom miatt nem léphettek törvényes házasságra.²⁸⁶ A katonák és élettársaik közti különböző együttélési modelleket részletesen elemzi a családjogi szakirodalom.²⁸⁷ Az okiratból nem állapítható meg, hogy az örökgyógyó esetleg már a bevonulása előtt házas volt-e, de a katonai szolgálat miatt házassági jogviszonya felfüggesztődött. Bár az is elképzelhető, hogy a „házasságszerű” jogviszonyt a felek között a katonai szolgálat fennállása alatt létesített – ezért kezdetől fogva illegális volt a kapcsolatuk, amit csak a *honestia missio* utáni házasságkötés emelt volna érvényes római házassággá.

²⁸¹ Mitthof 2000, 377–405.

²⁸² Liebs 2000, 114.

²⁸³ Palme 2011, 902–904.

²⁸⁴ Mócsy 1986, 437–466.

²⁸⁵ Evans Grubbs 2002, 158–159.

²⁸⁶ Schieman 1986, 233–244.

²⁸⁷ Phang 2001, 218–221.

Az utóbbi megoldásra számtalan példa található a forrásokban. Erre utal a végrendeleti intézkedés összevetése a *Gnomon* 14. §-ával, amely kimondja, hogy római polgár egy nőnemű felszabadított rabszolgára nem hagyhat örökül 50 ezüstdénárnál magasabb összeget (vagy havi 5 dénárt). Az *Idios logos* ötszáz dénáros értékhatára jól összevág a végrendelet 29–30. sorában hagyományozott összeggel. Antonia Thermutha neve ugyan római névre emlékeztet, de az is elképzelhető, hogy az „Antonia” névadás az örökhatyó általi felszabadítás (*manumissio*) következménye. Viszont ha Antonia Thermutha peregrinus jogállású volt, akkor a *fiscus* minden valószínűség szerint mégis közbeavatkozott az örökhatyó halála után, hisz a 34. § szerint az asszony nem minősülne az örökhatyóval azonos státuszúnak.

Az a tény, hogy a végrendelet hangsúlyozza, hogy ő a fiú anyja, jogilag releváns lehetett. A *Gnomon* 30. §-a szerint ugyanis a gyermektelen nőre háramló hagyatékot a *fiscus* elkobozhatja; ez is egy további korlátozása a *testamenti factio passiva* nak a nők hátrányára. A *Gnomon* 28. §-a szerint Antonia Thermutha csak akkor örökölhét, ha az örökhatyó halálakor 50 évnél nem idősebb. A 28. § ugyanis kimondja, hogy 50 évnél idősebb nő egyáltalán nem örökölhét, a neki szánt vagyon a *fiscus* ra száll.

A *testamenti factio activa* és *passiva* buktatóinak rövid vázolása után vessünk még egy pillantást a végrendelet további rendelkezéseire. Az örökösnevezés után egy helyettes örökös (*substitutio*) kinevezése következik (11–14. sor). Közismert, hogy a helyettes örökös nevezésének általában két fajtája volt ismeretes a római jogban: *substitutio pupillaris* és *vulgaris*. Az első esetben arról van szó, hogy az örökhatyó azért nevez meg egy második személyt is örököséül, hogy ha az első, serdületlen *heres* korai halála miatt nem tudna végrendeletet készíteni, megszabja a hagyaték további átszállását; a másodikként megnevezett az örökös serdületlen korban való elhunytával az ő helyébe lép. Erre azért volt szükség, mert a serdületlen – cselekvőképességének hiánya vagy korlátozott volta miatt – nem volt még képes végrendeletet készíteni. A *substitutio* ezen faja már a Kr. e. 5. századtól ismeretes volt. Lényegesen később került elismerésre a *substitutio vulgaris*, a helyettes örökös nevezése arra az esetre, ha az első örökösnek nevezett nem tudna vagy nem akarna örökölni. Antonius Silvanus végrendeletében minden jel arra utal, hogy a *substitutio pupillaris* esete forog fenn: általános örökösként a fia szerepel, helyettes örökösként az örökhatyó testvére, *Antonius R...* kerül megnevezésre (12. sor).

Térjünk vissza még egyszer a *Gnomon* hoz: a 35. § szabályozza a törvényes öröklés rendjét a katonák után. A katonai szolgálatot teljesítő, végrendelet nélkül elhunyt személy után gyermekei és vérrokonai örökölhétnek, ha ugyanahhoz a státusz-csoportozoz tartoznak. Ezt a szabályt erősíti meg egy később, különálló papiruszdarabon megtalált szöveg, amely 1974-ben a P.Oxy. XLII 3014 alatt került kiadásra. Eszerint azon katonák vagyónát, akik végrendelet és azonos státuszú törvényes örökös nélkül hálnak el (*eiusdem generis* – *autou genous*), a katonai egységük öröklé meg. A fragmentum, a *Gnomon* ből készített másolat, az 1. századból származik. Az idézett szövegből kitűnik, hogy a vér szerinti gyerekek, akik a katonai szolgálat alatt születnek, a vérrokonság alapján (holott nem törvényes házasságból származnak) öröklési jogot kapnak.

Később Hadrianus császár ezt az öröklési jogot egy *epistula* formájában kifejezetten megerősítette (M.Chr. 373). Hadrianus ezen *constitutio* ja Ulp. D. 28,3,6,7 alatt is megörökítésre, említésre kerül:

Nam eorum, qui mori magis quam damnari maluerint ob conscientiam criminis, testamenta irrita constitutiones faciunt, licet in civitate decedant: quod si taedio vitae vel dolore, valere testamentum, aut si intestato decessit cognatis, aut, si non sit, legione ista sint vindicanda ... quam distinctionem in militis quoque testamento divus Hadrianus dedit epistula.

A jogeset kontextusa ugyan nagyon speciális, mert egy öngyilkosságot elkövetett katonára vonatkozóan van szó.²⁸⁸ De a római jogászok kommentárjai egyértelművé teszik, hogy az *epistula Hadriani* rendelet hatálya nem csak a konkrét esetre, hanem általánosan minden katonára kiterjedt. Az *Idios logos* is ebben az értelemben szögezi le, hogy a kognát rokonok törvényes öröklésre jogosultak az elhalt után. A katonákat érintő különös privilégiumnak számított (*lex specialis*), hogy a jogalkotó eltekintett a törvényes leszármazás követelményétől. Az *Idios logos* szempontjából persze itt is az a kérdés állt a középpontban, hogy a katona után maradt vagyon, ha nincs érvényes végrendelet, esetleg elkobozható-e, azaz a *fiscusra* száll-e.²⁸⁹ A *Gnomon* provinciai realitása annyiban korlátozó jellegű, hogy itt is előírja az azonos státuszhoz tartozást.²⁹⁰

Ha a *Gnomon* 35. §-ában rögzített törvényes öröklési rendet összevetjük Antonius Silvanus végrendeletével, érdekes társadalomtörténeti megfigyelésre juthatunk. Láthatjuk, hogy az öröknyitó a halál esetére szóló jogügyletében a vérrokonokra vonatkozóan pontosan és korrekten a *Gnomon* 35. §-a értelmében járt el. Végakarata ebből a szempontból példaértékűnek tekinthető. A törvényes öröklési rendet absztrakt jogszabály rögzíti (azaz egy ún. „public choice” fejeződik ki benne), de a jogalkotó korának társadalmi elvárásaihoz igazodik. A jogforrások (így például Hadrianus császár constitutiója) követik a közösségi értékrend lassú változását, az erkölcsi és családi struktúrák átalakulását. A jogi normákat az életviszonyok bizonyos mértékben irányítják, formálják – hisz ha nem követnék rugalmasan a társadalmi változásokat, tömeges nem követés lehetne a következmény (*desuetudo*). Ugyanakkor a társadalmi környezet, a közösség elvárásai a végrendelezési szabadságot is relativizálták. Hisz azt láttuk, hogy Antonius Silvanus, a vagyonos katona végrendeletében éppen azokat a személyeket nevezi örökösül, akik a praetori törvényes öröklési rend (illetve a császári rendelet) szerint is az örökösök lettek volna. Individuális végakarati rendelkezés csupán a hagyományok és a végrendeleti fel szabadítások terén figyelhető meg.

10.2. Harc a „normatömegek” között?

A nemzetközi magánjog modern irányelveit az ókori szabályokkal összevetve megállapítható, hogy a jogrendszerek mélyebb struktúrája meglepő hasonlóságot mutat. Már a római provinciai jogszolgáltatás azt az elvet követte, hogy a családi jog, a házasság és a házassági vagyonszabályai, valamint az öröklési jog normái mélyen az adott társadalom vallási és szellemi kultúrájában gyökereznek, ezért a helyi szokásokat a Római Birodalomba való integrálódás után is túlnyomóan érvényesülni hagyták. Szembetűnő, hogy a modern nemzetközi magánjog is kivételként kezeli ezeket a területeket.²⁹¹

A Római Birodalom igazságszolgáltatási gyakorlatát vizsgálva jól nyomon követhetően kirajzolódik, hogy a provinciai helytartó, a római közhatalom legfőbb képviselője az

²⁸⁸ D. 40,5,4,17 és Cod. Theod. 5,6,1 = C. 6,62,2.

²⁸⁹ A *Gnomon* szabályozása valójában a praetori törvényes öröklési rend *bonorum possessio unde cognati* osztályát képezi le; vö. D. 38,6,1,1–2 Ulp. Hadrianus császár rendelte el, hogy ebben az osztályban a vér szerinti, törvénytelen gyerekek is jelentkezhetnek örökösökként. A nem törvényes házasságból származó gyerek javára szóló kedvezményt az anya viszonyában már a *SC Orfitianum* is ismerte.

²⁹⁰ Bíróági tárgyalást örökít meg a problémakörből a VBP 72.

²⁹¹ Kapitel I, Art 1 Anwendungsbereich.

öröklési jogi és a családjogi perekben igyekezett messzemenően figyelemmel lenni a helyi szokásokra, jogszokásokra, szokásjogra. A helytartó előtt folyó perek tárgyalási jegyzőkönyvei toleráns és szakszerű ítélkezési gyakorlatról tanúskodnak.

Itt csak egyetlen jogesetet szeretnék részletesebben ismertetni, amelyről egy Oxyrhynchoszból származó, töredékesen ránk maradt papirusz számol be (P.Oxy. XXXVI 2757, Col. II):

Λούπου (hand 2) ι[ς ---]
(hand 1) ἔτους ε θεοῦ Οὐεσπασια[νοῦ -ca.?-]
Θαυήτιον δι' ἐγδίκου Θαμου[... πρὸς]
ἐκ τῶν ῥηθέντων. Ἰούλιος Λοῦπ[ος πυθόμενος]
5 Ἀρείου τοῦ νομικοῦ τί περὶ τῶν . [. κελεύ-]
ουσιν οἱ νόμοι καὶ ἐπιγνοὺς ὅτι οὔτε . [- ca.12 -]
ἐν ᾧ δεῖ διατάσσεσθαι οὔτε γραμμα[- ca.12 -]
ναί, ἐξουσίαν δὲ τοῖς πατράσι δεδῶκ[ασιν ἀποκληρο-]
νόμους ποιεῖν τῶν παιδῶν οὓς ἐὰν θ[έλωσιν]
10 ἐξ ἀπάντων ἐπεγνωκῶς καὶ τὴν [διαθήκη(?) μὴ οὔσαν]
παράνο[μο]ν καὶ τὸν πατέρα ἐξουσία[ν κεκτημένον]
[οὓς ἐὰν θέλῃ τ]ῶν πειδῶν ἀποκληρογ[όμους ποιεῖν]
[- ca.13 -]. ὁ τετελ[ε]ρηκός[ος (?) ---]²⁹²

Az okirat első fele hiányzik, ezért az esemény pontos dátuma nem állapítható meg. Az írás a helytartó, a *praefectus Aegypti* előtt folyó perek tárgyalási jegyzőkönyveiből közöl egy kivonatot, amely a kézírás és a szövegben említett nevek alapján valószínűleg a Kr. u. 79. évből származik.²⁹³ Fennmaradt a helytartó neve, T. Iulius Lupus, aki egy Thauetion nevű felperes és egy Thamon nevű alperes közti jogvitában ítélkezik.²⁹⁴ Úgy látszik, hogy a nyilvántartásban a pert a felperes neve alatt regisztrálták – de bizonyosan megőrizték a keresetlevelet és a többi peres iratot is.²⁹⁵ Ez a papirusz pusztán a *praefectus* döntését örökíti meg, csak ez maradt ránk.²⁹⁶ Az irat jellegéből következik, hogy teljesen hiányzik a tényállás leírása, ami a jogi értelmezést némileg megnehezíti; a per alapját képező tényállás releváns pontjait pusztán a helytartó ítéletéből kell rekonstruálni.

Az kétségtelen, hogy egy provinciai polgár (tehát római polgárjoggal nem rendelkező személy) végakarata miatti indult perről van szó, a helytartó abban hozott ítéletet. Viszont a jegyzőkönyvből még az sem tűnik ki, hogy demotikus vagy görög nyelven készült-e a vitatott végrendelet. Az ítéletből arra lehet következtetni, hogy a peres felek testvérek, azaz mindketten az örökhagyó gyermekei voltak. Thauetion, a felperes az örökhagyó lánya, keresetében elhunyt apja írásbeli végrendeletét támadja: bátyja vagy nővére ellen perel (az alperes nevéből nem állapítható meg bizonyosan, hogy férfiról vagy nőről van-

²⁹² Angol fordítás J. R. Rea: „Lupus. Fifth year of the defied Vespasian, (month, day). Thauetion, through her representative, Thamon ..., versus Z. From the record. Julius Lupus, after inquiring from Aereus, the *nomikos*, what the laws provide (in such cases) and learning that they (prescribe) neither (a form) in which one must make a will nor the language (in which wills should be written), and give fathers power to disinherit whichever of their children they wish: „Since I have learnt from all (the facts) both that (the will is not) contrary to the law and that the father is possessed of the power to disinherit whichever of his children he wishes.”

²⁹³ Haensch 1994, 487–546.

²⁹⁴ Alonso 2016, 351–404.

²⁹⁵ Haensch 2013, 333–347.

²⁹⁶ A provinciai felsőbb bírói fórumok előtt folyó perek anyagát következetesen megőrizték, az irattárban megőrizték. A közhatalmi szigorú hierarchia miatt az állam által kinevezett hivatalnokbíró felelősséggel tartozott a jogszolgáltatási tevékenységéért – nem úgy, mint korábban a iudex privatus.

e szó), aki az elhalt vagyonát feltehetően birtokában tartja. A felperes követeli a rá eső örökrész kiadását. A tárgyalási okirat vége töredékes, ezért az sem állapítható meg egyértelműen, hogy a helytartó kinek a javára döntött. Az is csak valószínűsíthető, hogy a felperest az örökhagyó kitagadta, ezért kívánja a végrendelet érvénytelenítését.

Az valószínűnek látszik, hogy a felperes a klasszikus római jog (Róma városi joga) öröklési jogi szabályainak alkalmazását kérelmezte a bíróság előtt. Minden római jogi szigorlatra készülő diák tisztában van azzal, hogy az örökhagyó legközelebbi rokonait, a lemenőket, felmenőket és a testvéreket a klasszikus jogban kötelesrész illetve a hagyaték-ból; azaz a törvényes örökrészük negyedét akkor is meg kellett kapniuk, ha a végrendelező mást nevezett általános örökösnek. Ráadásul a *sui heredes*, az apai hatalom alá tartozó közvetlen lemenők kitagadását is korlátozta a jogrend; a közvetlen lemenőket vagy örökössé kellett nevezni vagy kifejezetten ki kellett tagadni (de kötelesrészre akkor is jogosultak maradtak). Fent már tárgyaltuk, hogy a rómaiak joga a végakarat kinyilvánítását szigorú formai előírásokhoz kötötte: római polgár a Kr. u. 3. századig csak latinul, szigorúan formalizált archaikus nyelvvel, viaszos táblára jegyezve és hét tanú által hitelesen lepecsételve végrendelezhetett. A római polgár, akárhol élt is a Birodalomban, sem görög, sem más nyelven nem készíthetett érvényesen végrendeletet, legfeljebb *codicilli* formájában kiegészíthette végrendeletét. A *testamenti factio activa* és a *testamenti factio passiva* is szigorú korlátozások alá esett: például Egyiptomban római polgár helyi polgárra nem hagyhatott érvényesen *mortis causa* rendelkezéssel vagyont; ha a végrendeletben mégis ilyen kikötés lett volna, a kérdéses vagyonrészt az államkincstár szerezte meg.²⁹⁷ Szigorú szabályok voltak érvényben továbbá a végrendelet okirati formájára: a hamisítások elkerülése végett tilos volt bármilyen javítást, áthúzást eszközölni az okirati szövegben.²⁹⁸ A törléseket, javításokat tartalmazó okirat alapján véve érvénytelennek minősült.

A helytartó döntését megörökítő papiruszból kitűnik, hogy a *praefectus Aegypti* bölcsen a jogilag releváns pontok tisztázására koncentrált: először a *consilium*, a kíséretébe tartozó, jogilag képzett helyi római előkelőségek, felső vezetők tanácsát kérte ki.²⁹⁹ Majd egy *nomikosz*, egy olyan jogban jártas személy szakvéleményét is meghallgatta, aki az öröklési jog helyi szokásaival tisztában volt. A helytartó a felperesi kérelem áttekintése után alapján három kérdésre szűkítette a jogvitát: Léteznek-e *cogens* formai előírások a végakarat kinyilvánítására és okiratba foglalására a helyi jogban? Léteznek-e kötelező előírások a kitagadásra, főleg annak korlátozására? Ismeri-e a helyi szokásjog a kötelesrész intézményét?

A *nomikosz* mindhárom kérdésre nemleges választ adott.³⁰⁰ A papirusz igazolja, hogy a helytartó törekedett a helyi jog megismerésére, majd találóan összefoglalta a helyi öröklési szokásoknak a római jogtól gyökeresen eltérő alapelveit. Areiusz, a helyi jogban járatos szakértő precíz felvilágosítással szolgált az egyiptomi *chora* sajátos jogi hagyományairól illetve arról, hogy a peregrinusok helyi szokásjoga nem ismer *cogens* öröklésjogi előírásokat.³⁰¹ Jóllehet a helyi jog a rómaiak szemében nagyon hiányosnak és kezdetlegesnek tűnhetett, a helytartó mégis a helyi jogszokások értelmében szolgáltatott igazságot.

²⁹⁷ Az *Idios logos Gnomon*-jában összefoglalt szabálytömeget az előző címszó alatt áttekintettük.

²⁹⁸ D. 28,4,3 Marcellus tudósítását Marcus Aurelius ítéletéről.

²⁹⁹ Kelly 2011.

³⁰⁰ Kreller 1919.

³⁰¹ Méléze Modrzejewski 2014.

Iulius Lupus bölcs ítélete jól példázza, hogy a rómaiak nem törekedtek erőszakos romanizálásra, nem akarták a helyi társadalmat és annak szokásait gyökeresen megváltoztatni. Pusztán uralkodni és adót szedni akartak az adott provincia területén, és igazságszolgáltatásuk mindig és mindenütt a társadalmi béke fenntartását célozta. A dokumentum megerősíti Ludwig Mitteis megfigyelését: az öröklési jogban a római hatóság elismerte és tisztelte a helyi szokásokat.³⁰²

A mindennapos jogéletet megőrkítő dokumentumok különleges források, amelyek a jogtudósok véleményétől vagy a császári rendeletektől igen különböző nézőpontból közvetítenek ismereteket az adott terület jogi kultúrájáról.³⁰³ A magánszemélyek jogügyleteikben általában pusztán a megállapodásuk legfontosabb pontjait rögzítik; a helytartó előtt folyó perek kivonata anyaga is csonka képet ad a tényállásról, hisz pusztán a releváns jogi tényekre koncentrálnak.³⁰⁴

Az Egyiptomból ránk maradt dokumentumok mutatják, hogy a provinciai jogszolgáltatás felsőbb szintjeinek ítéleteit, különösen a helytartó verdiktjeit következetesen gyűjtötték, másolták, terjesztették a provinciákban.³⁰⁵ Sőt, a tárgyalási jegyzőkönyvek arról is tanúskodnak, hogy a korábbi ítéletek szinte precedensként szolgáltak a későbbi perekben.

Az ókori jogi kultúra és a modern jogok közti strukturális különbséget ismerve joggal merül fel a kérdés, hogy tényleg precedensről van-e itt szó? Néhány kutató valóban amellett érvel, hogy valódi „case law” és precedenseken alapuló jogszolgáltatás körvonalai bontakoznak ki az egyiptomi görög papiruszokból.³⁰⁶ Óvatosabban fogalmaz azonban Ranon Katzoff, aki hangsúlyozza, hogy az angol „case law” alkalmazásának alapja a bíróságok közötti szigorú és következetes hierarchia – ez a jelenség viszont nem jellemző az egyiptomi provinciai jogszolgáltatásra.³⁰⁷ Erre a problémára később még visszatérünk.

Nézetem szerint nem beszélhetünk a „case law” jelenségéről a római-egyiptomi provinciai környezetben. Az ókori társadalmakban kifejlődött jogi jelenségeket szinte sohasem lehet anakronisztikusan beazonosítani, egyenlővé tenni a későbbi jogrendszerek jogi kultúrájában érvényesülő jogintézményekkel. Úgy vélem, hogy bonyolultabb folyamatról lehet itt szó: a szokás beemelése a hatályos jogba nem mehetett végbe pusztán egyetlen bírói ítélet révén. Az ókorban a bírácoknak nem volt akkora tekintélye és nem volt olyan korlátlan lehetősége a jogfejlődés irányítására, mint mai modern jogrendjeinkben. Kétségtelen, hogy bizonyos értelemben a bírói jog, a jogalkalmazás jogképző jellege diagnosztizálható az ókori peres okiratokban is. De a jogdogmatikai megalapozás szerintem áttelesebb jelenség volt. Az alábbiakban a forrásokból rekonstruálható releváns jogdogmatikai érvelés vonalát szeretném röviden vázolni.

Az Egyiptomból származó papiruszok arról tanúskodnak, hogy a klasszikus jogászok írásait másolták, terjesztették, olvasták a provinciákban is. Ugyanakkor a helytartó előtti perekben elenyésző a jogtudósi írásokra való hivatkozások száma.³⁰⁸ Az európai jogfejlődésre később nagy befolyással bírtak a római jogászok elvi élű döntései³⁰⁹, mégsem helytálló az a nézet, amely a római jogélet valóságát ezekkel az írásokkal azonosítja.

³⁰² Dolganov 2016 (megjelenés alatt).

³⁰³ Rupprecht 2005, 17–25.

³⁰⁴ A nemzetközi magánjog gyökereit véli felfedezni Cotton 2007, 234–255.

³⁰⁵ Katzoff 1972, 256 sk.

³⁰⁶ Jolowicz 1937, 1–15.

³⁰⁷ Katzoff 1972, 256.

³⁰⁸ V. ö. Dario Mantovani folyamatban lévő kutatásait.

³⁰⁹ Pólay 1976, 15; Coing 1985, 7.

Könyveiket (*libri*) a klasszikus római jogászok elsősorban a „szakmának”, és nem a nagy nyilvánosságnak, nem Rómában vagy a provinciákban élő átlagembereknek írták.

A római jog recepcióját kutatva azt is figyelembe kell venni, hogy maga az *urbs* joga, a Rómában érvényesülő római jog sem volt egységes, rendszerezett normatömeg. A jogforrások tarka tömege a törvénytől a jogtudósok véleményéig szinte áttekinthetetlen, sokszor ellentmondó jogi masszát képezett. A jogrendszer az ókori társadalmakban sokkal képlékenyebb, túlnyomó részt homályos kontúrokkal körülhatárolt szabálytömeg volt. Salvius Iulianus így ír erről (D. 1,3,32 pr.-1 Iulianus 84 digestorum):

De quibus causis scriptis legibus non utimur, id custodiri oportet, quod moribus et consuetudine inductum est: et si qua in re hoc deficeret, tunc quod proximum et consequens ei est: si nec id quidem appareat, tunc ius, quo urbs Roma utitur, servari oportet. Inveterata consuetudo pro lege non immerito custoditur, et hoc est ius quod dicitur moribus constitutum ...

Salvius Iulianus az a jogász, aki a Kr. u. 2. században egységes szerkezetbe foglalta a praetori edictumot, ezt Hadrianus császári rendelettel megváltoztathatatlannak nyilvánította (*Edictum Perpetuum*). Közismert, hogy Iulianus munkája a praetori edictum réteges fejlődésének végét jelentette; ettől kezdve az edictumokat nem alakíthatta évente kedvére az éppen hivatalba lépő új magisztrátus. Az is közismert tény, hogy a principátus elején a népgyűlések összehívása is kikoptt a gyakorlatból, és a törvényhozó tevékenységük is megszűnt. Az „írott jog” illetően beszűkülése mellett az íratlan jog Rómában is egyre fontosabb szerephez jutott. Ehhez járult a provinciai jogszolgáltatás politikailag is ösztönzött toleranciája, érzékenysége: a helyi jogok, jogszokások szükségszerű figyelembevétele a kiegyensúlyozott ítélkezési gyakorlat érdekében.

Talán mindezen jelenségek közrehatottak abban, hogy Iulianus szembeszökően felértékeli az íratlan jog, a szokás szerepét (*consuetudo*); sőt mintegy a törvénnyel azonos rangra emeli a jogforrásokról értekezve.³¹⁰

Meglepő és a római jogászok munkásságában egyedülálló jogértelmezési irányelv, amelyet a *principium*ban olvashatunk. Ha nincs írott jog, törvény a bíró előtt álló jogesetre, akkor a *mores* és a *consuetudo*, az erkölcsi alapelvek és szokások alapján kell ítéletet hoznia. Ha a helyi szokások sem állapíthatóak meg egyértelműen, akkor a bíró (helytartó) a Róma városában érvényes jogra hivatkozhat, abból vezetheti le ítéletét. Éppen ez az utolsó mondat igazolja, hogy provinciai kontextusban fogalmazódhatott Iulianus állásfoglalása.

Ulpianus arra hívja fel a figyelmet, hogy ha törvényi szinten megfogalmazódik egy új norma, akkor a jogtudósi írásokban vagy császári rendeletekben történő értelmezés vagy a következetes ítélkezési gyakorlat segíthet a szükségszerűen szüksézájú normaszöveg interpretációjában (D. 1,3,13 Ulpianus 1 ed. aed. cur.): *Nam, ut Pedius ait, quotiens aliquid unum vel alterum introductum est, bona occasio est cetera, quae tendunt ad eandem utilitatem, vel interpretatione vel certe iurisdictione suppleri.* Kulcsfontosságú a provinciai ítélkezési gyakorlat elméleti besorolása szempontjából Callistratus véleménye (D. 1,3,38 Callistratus) 1 quaestio: *Nam Imperator noster Severus rescriptis in ambiguitatibus quae ex legibus proficiscuntur consuetudinem aut rerum perpetuo similiter iudicatarum auctoritatem vim legis optinere debere.* Septimius Severus császár egyik *rescriptuma* (feltételes jogi szakvéleménye) hangsúlyozza, hogy kétség esetén az számít általánosan elfo-

³¹⁰ D. 1.3.32.1.

gadott jogszokásnak, amit az ítélkezési gyakorlat következetes és ismétlődő bírói döntésekben megerősít. Joggal tételezhetjük fel, hogy Callistratus véleménye, illetve Septimius Severus császári *rescriptuma* korának uralkodó jogdogmatikai felfogását tükrözi. Ennek értelmében a provinciái környezetben az tekintendő mérvadó helyi jogszokásnak, amelyre nézve a felek (illetve ügyvédek) a lehető legtöbb korábbi bírói ítéletet (esetleg jogtudósi véleményt) tudnak felsorakoztatni, recitálni a bíróság előtt.³¹¹

³¹¹ Ando 2011, 4–6.

III.FEJEZET – ESETTANULMÁNYOK A MAGÁNJOG KÖRÉBŐL

11. §. Öröklési jog: római jog és helyi hagyomány

11.1. A római jogászok *responsu*maiból

Gaius a 2. század közepe táján keletkezett *Institutiones* című művében hangsúlyozza, hogy minden nép részben a saját törvényei és szokásai szerint él, részben pedig olyan normákat ismer el magára kötelezőnek, amelyek úgyszólván minden népnél érvényesülnek. Az első csoportba a *ius civile*, a másodikba a *ius gentium* szabályai tartoznak (Gai. Inst. 1,1–7):

Omnes populi, qui legibus et moribus reguntur, partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utuntur; nam quod quisque populus sibi ius constituit, id ipsius proprium est vocaturque ‚ius civile‘, quasi ius proprium civitatis; quod vero naturalis ratio inter omnes homines constituit, id apud omnes populos peraeque custoditur vocaturque ‚ius gentium‘, quasi quo iure omnes gentes utuntur. Populus itaque Romanus partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utitur; quae singula quae sint, suis locis proponemus.

A jogrend, minden ókori nép jogrendje saját (sajátos, csak az adott poliszban vagy államban hatályos) és általános elismert normák tömegéből tevődik össze.³¹² A római nép saját joga, az archaikus magánjog alapvetően törvényekből és szokásokból áll; ez a normatív háttér szinte minden ókori jogrendszer jellemzője. A magánjogi törvényhozás az ókori népeknél valójában ritka, alkalmoszerű és igen hézagos volt: számos olyan jogintézmény létezett, különösen az áruforgalom területén, amelyet sohasem szabályoztak törvényi vagy egyáltalán jogforrási szinten.³¹³

Gaius fejtegetéseiből arra következtethetünk, hogy a *leges* és *mores* – a törvények és erkölcsök, szokások – korában azonos jelentőséggel bírtak, szinte azonos rangon álltak a jogforrási hierarchiában.³¹⁴ A véletlenszerű törvényhozási produktumokat az anyagi jog és a perjog területén is szokások és erkölcsi alapú, megszilárdult értékrendek egészítették ki, a joghézagokat a szokásjog töltötte ki.

Az erkölcsben gyökerező alapelvek és kereskedelmi szokások mindig is irányelvekként szolgáltak a jogalkalmazásban. Erkölcs és szokás mint normatömeg részben az átörökített hagyományt, részben a mindenkori társadalmi környezet dinamikusan változó értékítéletét jelenítette meg.³¹⁵ E normák elméletileg levezethetők például a *naturalis ratio*, a természetes ész vagy a természetjog alapelveiből – ezen a bázison minden nép ismeri és elismeri őket. A *ius gentium* a római jogban részben konkrét jogintézményekből (tulajdonszerzési módok), részben jogértelmezési alapelvekből áll, amelyek például felelősségi mércék, fikciók, analógiák formájában épültek be a jogrendszerbe.

Az ókori ember felfogása a halált és az elhalt emlékének ápolását, valamint a halál esetére átszálló vagyon szerepét illetően lényegesen különbözött a mai jogalanyok általános mentalitásától. A római társadalom alapja a *pater familias* hatalma (*potestas, manus*)

³¹² Manthe 2004.

³¹³ Chiusi 2011, 30–44.

³¹⁴ Az erkölcsi normák jelentőségéhez a római társadalomban vö. El Beheiri 2012, 144 sk.

³¹⁵ Ando 2011; Deli 2013, 101–105; Deli 2015, 151–153.

alatt egyesített nagycsalád (*familia*) volt. A patriarchális társadalmi struktúra nem az individuumot, hanem ezt a hatalmi hierarchia által kormányzott nagycsaládot tette a jogi szabályozás alapvető egységévé.³¹⁶ De a halál a *pater familias* számára is a jogképesség, a személyiség végét jelentette – a biológiai élet befejeződésével az elhunyt jogai, jogosítványai is azonnal, *ipso iure* elenyésztek. A *mortis causa* jogutódlás rendje a jogi, vallási és erkölcsi normák metszéspontjában nyert normatív szabályozást. A családi *sacra*, a *familia* házi istenei (az elhunyt ősök emlékének tisztelete), a *pietas* (kegyelet) és a jövő nemzedékek útjának egyengetése nagy szerepet játszottak a végakarat megformálásában. Erős társadalmi elvárások, szinte morális kényszerek befolyásolták az örökgyógyó szabad akaratát: a szociális nyomás minden családfőtől a családi kötelek ápolását, erősítését és az ősi családi vagyon egy tagban tartását, az utódok számára való biztosítását várta el. A végrendeletek vagy az öröklési jogesetek értelmezésénél is szem előtt kell tartanunk, hogy a köztiszteltben álló családfő köteles volt, morális és vallási parancsoknak engedelmeskedve, a legközelebbi hozzátartozóiról megemlékezni, illetve az örökösök kötelesek voltak az elhunyt tisztelni és emlékét ápolni.

Az öröklési jog jelentőségét már a vantanitív adatok is tükrözik, ha a ránk maradt forrásokat összességében vizsgáljuk ebből a szempontból. Például a *Digestá*ban az ötven könyv közül tizenegy az öröklési joggal foglalkozik;³¹⁷ hasonló eredményre jutunk, ha Gaius *Institúcióit* vizsgáljuk meg ebből a szempontból.

Az ókori Rómából rendelkezésre álló adatok statisztikai-demográfiai elemzése azt mutatja, hogy a klasszikus periódusban a születési-halálozási ráta lényegesen magasabb volt a mai európai mutatóknál: akkoriban mintegy harmincöt születés és halálozás esett évente ezer lakosra, míg ma ez a mutató hozzávetőlegesen tizenegy.³¹⁸ Az átlagos várható élettartam viszont a rómaiaknál csupán húsz és harminc év között mozgott.³¹⁹ Természetesen a várható élettartam az ókori társadalmakban is erősen divergált a társadalmi állás, a vagyoni helyzet és az életmód függvényében: egészséges táplálkozás és egészséges életmód mellett már akkoriban is sokan magas kort értek meg.³²⁰ Összességében mégis megállapítható, hogy a római társadalom dinamikus, fiatal társadalomnak tekinthető, amelyet magas halálozási arány és gyors nemzedékváltás jellemezett. A korai elhalálozáshoz vezető okok elsősorban a háborúk, a járványok, a rossz élelmezés és az alacsony szintű egészségügyi ellátás összhatásában keresendők.³²¹ A *bonus pater familiastól* elvárható volt, hogy ezeket a rizikófaktorokat szem előtt tartsa, mérlegelje, és ezek tükrében kellő időben gondoskodjék a családja jövőjéről.

Ezt az előrelátó gondoskodást a rómaiak néha túlzásba is vitték, legalábbis ami a végrendeletek készítését illeti. Plutarkhosz az idősebb Catót idézi, aki leginkább attól rettegett, hogy akár egy napot is érvényes végrendelet nélkül éljen.³²² Sir Henry Maine – ezt a gondolatot követve – hangsúlyozta, hogy a római családfő számára az a lehetőség, hogy halálával nem végrendelet alapján, hanem a törvényes öröklés rendjét követve száll át a vagyona egy jogutódra, egyenesen „horrornak” számított.³²³ Cicero, Plinius, Seneca, Lucianus vagy Augustinus írásait olvasva az a benyomásunk, hogy a gazdag rómaiak a cse-

³¹⁶ Saller 1994, 102; Evans Grubbs 2002, 20–22.

³¹⁷ Crook 1967, 118

³¹⁸ Saller 1994, 12.

³¹⁹ Scheidel 2007, 38–39; Saller 1994, 13; Vö. Ulp. D. 35, 2, 6, 8; Frier 2000, 790–792.

³²⁰ Garnsey 1999, 15–17.

³²¹ Scheidel 2007, 38–41

³²² Plut. Cato maior 9,6.

³²³ Champlin 1991, 6–8.

lekvőképesség korhatárát elérve azonnal végrendeletet írtak (írattak), majd hosszabb-rövidebb életük folyamán esetleg több új variációban örökítették meg végakarataikat. Lucianus hangoztatja, hogy a római csak egyszer őszinte egész életében: a végrendeletében.³²⁴

A végrendelet (*testamentum*) archaikus gyökerekre visszanyúló jogi okirat, amit ünnepélyes szavakkal, ősi mintákat követve, az előírásokat pontosan betartva szerkesztettek meg. Az örökhatyó (*testator*) formálisan megnevezte örökösét vagy örökösait, akikre egész vagyonát, jogait és kötelezettségeit hagyta (*universalis successio*). Maga a *testamentum* szó a szabad akarat, szándék (*mens*) megbízható tanúk (*testes*) előtti kijelentését jelenti.³²⁵ A formakényszerről Gaius informál bennünket (Gai. 2, 102): „...ha hirtelen halál fenyegette, mancipiumba adta a barátjának a familiáját, azaz a vagyonát, és megkérte őt, hogy halála után kinek, mit szeretne adni. Ezt a végrendeletet *per aes et libram* végrendeletnek nevezik, azért, mivel *mancipatio* útján bonyolítják le.”³²⁶

A *mancipatio* formális ügylet, amelyben őt serdült férfi római polgár tanú működik közre, ezenkívül még egy mérlegtartó is jelen van, aki eredetileg lemérte a „vételőt” (innen származik a jogügylet „rész és mérleg útján” elnevezése), és a mancipatióval szerző, akit végrendelet esetén *familiae emptor*nak neveztek. Az archaikus formakényszer célja a kellő publicitás, illetve az egyén és a közösség interaktív cselekményének a preferálása: a tanúk közreműködése véd a hamisítás ellen, ugyanakkor a közösségi (társadalmi) kontrollt is megtestesíti az individuális végakarattal felett.³²⁷

A római jogi forrásokot áttekintve azt a meglepő eredményt kapjuk, hogy ez az archaikus formákat őrző végrendelet, amely Gaius idejében is szinte már jogtörténeti régiségnek hatott, mégis hosszú évszázadokig használatban maradt. Az örökség „vevőjének” (*familiae emptor*) a szerepe ugyan jelképpé vált, de továbbra is megnevezték az okiratban. A végakarattal végrehajtása már régen nem az ő feladata volt, hisz a mancipációs klauzula pusztán okirati formává redukálódott.³²⁸

Suetonius a híres rómaiak életrajzát írva többször is utal a hagyományos, *per aes et libram* végrendeleti forma töretlen népszerűségére: így például Julius Caesar vagy maga Augustus is ezt a tradicionális végrendeleti formát használta, és nem csak magánvagyonukról, hanem politikai örökségükről is ilyen végrendelet formájában rendelkeztek.³²⁹ Az ifjabb Plinius leveleiben arról ír, hogy korának vezető társadalmi elitje végakarattal még a Kr.u. 1–2. század fordulóján is a *per aes et libram* mintát követve foglaltatta okiratba.³³⁰

Ezen híres rómaiak magánvégrendeletei okirati formában sajnos nem maradtak ránk, de az „átlagember” okirati gyakorlatáról számos viaszos tábla és papirusz tudósít. A továbbiakban néhány fontos dokumentum elemzésével foglalkozunk, amelyek a mindennapos joggyakorlatot tanúsítják. A Római Birodalom egész területét tekintve, összesen tizenöt olyan okirat maradt ránk, amely egyértelműen ezt az archaikus római formulát követi: ezen okiratok közül az első (ChLA IX 399) Kr. u. 91-ből származik, az utolsó (P.NY II 39) pedig a 335–345 közötti időszakból. Megállapítható tehát, hogy az ősi formula évszázadokig használatban maradt. Meglepő, hogy a tizenöt *per aes et libram* végrendeletből csupán öt latin nyelvű, míg a többi görög, bár a görög nyelvűek is a római mintát követik, a római-latin formula pontos fordításai.

³²⁴ Lucian. Nigr. 30.

³²⁵ Meyer 2004, 113–115.

³²⁶ Gai. 2,102. Brósz Róbert ford.

³²⁷ Rűfner 2011, 8–21.

³²⁸ Rűfner 2011, 5.

³²⁹ Suet. Tib. 23, Claud. 4,7; Ner. 4.

³³⁰ Plin. ep. 8,18; Tellegen 1982, 160.

A nyelvi összefüggés mellett érdemes még figyelembe venni a társadalmi kontextust. Köztudott, hogy a római hadsereg nagy szerepet játszott a tartományokban a romanizáció előremozdításában, az integráció és az önkéntes asszimiláció motiválásában. Ezért felmerül a kérdés, hogy a tizenöt végrendeletből hány hozható szorosabb kapcsolatba a hadsereggel.

A rendelkezésre álló forrásanyagot áttekintve azt látjuk, hogy összesen csak négy esetben (27%) állapítható meg bizonyosan, hogy az örökgyógyó katona vagy kiszolgált katona, veterán volt. Figyelemre méltó az is, hogy ezeknek a katonai kultúrához kapcsolható végrendeleteknek csak a fele latin nyelvű; ez a tény viszont az általános romanizáció premisszája ellen szól.

Végrendeletet alapján csak írásban lehetett érvényesen készíteni; a ránk maradt dokumentumok azt tükrözik, hogy tipikus íráshordozóként a viaszos tábla vagy esetleg a papirusz számított elfogadhatónak.³³¹ A szövegezést is szigorú szabályok írták elő: a végrendelet mindig az örökösnevezéssel kezdődik, ünnepélyes formában, például „Titius legyen az örökösöm” vagy „Úgy rendelkezem, hogy Titius legyen az örökösöm”.³³² Bármilyen rendelkezés, ami az örökösnevezés előtt áll, érvénytelen – és érvénytelenné teszi az egész végrendeletet.

A Cervidius Scaevola által tárgyalt jogeset jogi alapjaihoz visszatérve megállapítható, hogy a római jogban a végrendeleti és a törvényes öröklés kizárta egymást.³³³ A végrendeleti öröklés a törvényes örökléssel szemben mindig elsőbbséget élvezett; a törvényes öröklésre csak akkor kerülhetett sor, ha nem volt végrendelet, vagy a végrendelet érvénytelen volt, illetve utólagosan érvénytelenné vált. Az örökgyógyó nem rendelkezhetett a hagyaték egy részéről végrendeletileg úgy, hogy a többire nézve a törvényes öröklés szabályai maradjanak érvényben.³³⁴ Ha az örökgyógyó nem merítette ki az egész hagyatékot örökösnevezésekkel, a megmaradt vagyonrész nem a törvényes, hanem a végrendeleti örökösökre szállt a *növedéj* (*ius ad crescenti*) szabálya alapján.³³⁵

11.2. Tartományi bírászkodás – bírói jog (D. 36,1,48 [46] *Javolenus Priscus*)

Első jogesetünk nem Egyiptomba, hanem a Római Birodalom távolabbi szegletébe, Britanniába kalauzol bennünket. Javolenus Priscus, a klasszikus jogász bizonyosan egy valóban megtörtént esetből indult ki, arra vonatkozóan fogalmazta meg állásfoglalását, bár a protagonisták teljes nevét nem hozta nyilvánosságra.

Seius Saturninus archigubernus ex classe Britannica testamento fiduciarium reliquit heredem Valerium Maximum trierarchum, a quo petit, ut filio suo Seio Oceano, cum ad annos sedecim pervenisset, hereditatem restitueret. Seius Oceanus antequam impleret annos, defunctus est: nunc Mallius Seneca, qui se avunculum Seii Oceani dicit, proximitatis nomine haec bona petit, Maximum autem trierarchus sibi ea vindicat ideo, quia defunctus est is cui restituere iussus erat. Quaero ergo utrum haec bona ad Valerium Maximum trierarchum heredem fiduciarium pertineant an ad Mallium Senecam, qui se pueri defuncti avunculum esse dicit. Respondi: si Seius Oceanus, cui fideicommissa hereditas ex testamento Seii Saturnini, cum annos sedecim haberet, a Valerio Maximo

³³¹ Vö. Babusiaux 2015, 183–186.

³³² Gai. 2,117; vö. Nelson, Manthe 1999.

³³³ Csak a legközelebbi törvényes örökösök érdekeinek védelmében érvényesült a törvényes öröklés a végrendelet ellenére is, vö. Kaser, Knütel, Lohsse 2017, 402 sk.

³³⁴ *Nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest*, D. 50,17,7 Pomp.

³³⁵ Kaser, Knütel, Lohsse 2017, 389–393.

fiducario herede restitui debeat, priusquam praefinitum tempus aetatis impleret, decessit, fiducia hereditas ad eum pertinet, ad quem cetera bona Oceani pertinuerint, quoniam dies fideicommissi vivo Oceano cessit, scilicet si prorogando tempus solutionis tutelam magis heredi fiducario permisisse, quam incertum diem fideicommissi constituuisse videatur.

A fenti jogeset tényállásában négy személy szerepel: Seius Saturninus, Valerius Maximus, Seius Oceanus és Mallius Seneca. A jogalanyok közötti jogviszonyokat precíz, pontos jogászi szaknyelven tárja az olvasó elé a szöveg: az örökhagyó, Seius Saturninus végrendeletében egy bizonyos Valerius Maximust nevezett meg általános örökösének, de nem örökös, hanem *heres fiduciarius*, azaz hitbizományos gyanánt. Az örökhagyó azt kérte tőle (*a quo petit*), hogy az egész hagyatékot adja majd át fiának, Seius Oceanusnak (*hereditatem restituere*), amint a fiú betölti a tizenhatodik életévét. Ezt követően (nem tudjuk pontosan, hogy mennyi idő múltán) az örökhagyó elhunyt, és a hitbizományos, Valerius Maximus a hagyaték birtokába lépett (*acquisitio hereditatis*). Seius Oceanus, az örökhagyó által tulajdonképpen kedvezményezettnek szánt személy, a *delatio* és *acquisitio hereditatis* időpontjában valószínűleg még serdületlen volt – de mindenképpen fiatalabb mint tizenhat éves (erre még visszatérünk). Hamarosan beállt azonban az a nem várt, azaz az örökhagyó által figyelmen kívül hagyott esemény, hogy a fiatal Seius tizenhatodik életévének elérése előtt elhalálozott.³³⁶

A fiú halálának pillanatában az egész hagyaték (mint egyetemes hitbizomány) a *heres fiduciarius*, Valerius Maximus kezén volt. Rövid idő múlva jelentkezett azonban egy Mallius Seneca nevű személy, aki azt állította, hogy ő az elhalt fiú (Seius Oceanus) anyjának a testvére, azaz a fiú anyai nagybátyja (*qui se avunculum Seii Oceani dicit*). Ez a nagybácsi kijelentette, hogy a fiú legközelebbi rokona lévén, az apai örökségre is igényt tart a *proximitas* alapján, mivel a törvényes öröklés szabályai szerint ő a legközelebbi rokon. Valerius Maximus azonban ellentmondott, nem volt hajlandó kiadni neki a hagyatékot. A vitát bíróság elé vitték a felek: Mallius Seneca beperelte Valerius Maximust a hagyaték kiadására. Valerius Maximus, az alperes viszont arra hivatkozott, hogy *fiduciarius* örökösként joga van a végrendelet alapján megtartani az egész hagyatékot – hisz a kedvezményezett (Seius Oceanus), akinek köteles lett volna kiadni, idő előtt (tizenhatodik életévének elérése előtt) elhunyt.

A tárgyalóteremben tehát Mallius Seneca és Valerius Maximus álltak egymással szemben. Az alperes élvezte a civiljogi birtokos kedvezőbb helyzetét, mivel a hagyatékot ő kezelte az örökhagyó halála óta. Ellene indított pert Mallius Seneca – minden bizonnyal a *petitio hereditatis* nevű keresettel –, és követelte az egész Seius-vagyon kiadását (*bona petit*). Amint fent láttuk, kereseti kérelmét a *proximitas*ra alapozta: azt igyekezett bizonyítani a perben, hogy az *agnat-cognat* (?) rokonság szabályai szerint ő a legközelebbi túlélő rokona az elhunyt fiúnak. Tehát Valerius Maximus végrendeletre alapozott igénye (*secundum tabulas*) állt szemben Mallius Seneca *intestatus* (azaz a törvényes öröklési rendre alapozott) igényével.

³³⁶ A fragmentummal nem túl sok szerző foglalkozott eddig. A Savigny-Zeitschrift köteteiben például Ph. Heck, ZRG RA 10 (1889), 104; B. Kübler, ZRG RA 31 (1910), 188; Ot. Sommer, ZRG RA 34 (1913), 398; B. Kübler, ZRG RA 41 (1920), 32; H. Siber, ZRG RA 48 (1928), 762; M. Kaser, ZRG RA 95 (1978), 47 és K. H. Misera, ZRG RA 98 (1981), 458, 462 munkáit érdemes említeni. Hosszabb exegézist egyik fenti szerző sem közöl. A fideicommissum témáját monografikusan feldolgozta (az utolsó évtizedek szakirodalmát tekintve) A. Torrent; D. Johnston; A. Murillo Villar; V. Giodice-Sabbatelli; F. Longchamps de Bérier és L. Desanti.

A szóban forgó, konkrét jogvita tárgya – ahogyan az a jogszolgáltató hatóság elé került – abban állt, hogy a végrendeletben örökössé (bár *fiduciarius* örökössé) nevezett Valerius Maximus megtarthatja-e a hagyatékot, vagy köteles mindent kiadni Mallius Sencának, a fiatal Seius anyai nagybátyjának. Javolenus Priscus a ránk maradt *Digesta*-fragmentum tanúsága szerint a nagybácsi javára döntött: szerinte az apa által, annak végrendeletében egyetemes hitbizományos örökössé nevezett Valerius Maximus köteles kiadni a hagyatékot az agnát rokonnak.

A neves jogász egy rövid indokolást is fűzött döntéséhez, amelyben azt hangsúlyozta, hogy a *fideicommissum* eredeti céljának az tekintendő, hogy a hitbizományos a tulajdonképpeni kedvezményezett, a fiú érettebb életkoráig (azaz tizenhatodik életévéig) mintegy gyámként kezelje, őrizze meg a vagyont. Az örökhagyó akarata sohasem terjedt ki arra, hogy a hitbizományos határozatlan ideig, azaz véglegesen megtartsa a hagyatékot.³³⁷ Javolenus Priscus döntését érdemes a történeti, jogtörténeti és a társadalmi összefüggések kontextusában alaposabban átgondolni.

a) A protagonisták

Javolenus tényállás-leírásának már az első mondata Britanniába, e távoli, akkoriban barbárnak és fejletlennek tartott, rossz hírű provinciába helyezi a cselekményt.³³⁸ A protagonisták közül kettő az ott állomásozó római hadseregben, a britanniai hadiflotta kötelékében szolgál. Az örökhagyó, Seius Saturninus, az *archigubernus* tisztségét tölti be – azaz a *classis Britannica* magas rangú tisztje, a flotta parancsnoka (modern szóhasználatnál admirálisnak nevezhetnének).³³⁹ Róla biztosra vehető, hogy római polgár volt, sőt, a katonai rangjából ítélve a lovagi rendhez tartozhatott. A hitbizományos örökös, Valerius Maximus, az egyik britanniai hadihajó parancsnoka volt – amint azt rangja, *trierarchus*, tanúsítja. Feltehetőleg a flottaparancsnok stábjához tartozott.

Joggal tételezhető fel, hogy e két főszereplő katonai rangja a valós jogeset tényleges körülményeit tükrözi. De feltehető-e a szövegben olvasható személynevekről is, hogy a szereplők valódi nevei voltak? Annyi bizonyos, hogy a Seius Saturninus, a Seius Oceanus vagy a Valerius Maximus név nem tartozik a jellegzetes blankettanevek közé. A jogtörténészek az a benyomása, hogy Javolenus ezeket a neveket megtarthatta az eredeti jogesetből – még ha kisebb-nagyobb változtatásokat eszközölt is rajtuk. Köztudott, hogy a *Digesta*ban ránk maradt, a klasszikus római jogtudósok írásaiból származó jogesetekben a felperes és az alperes valódi identitását többnyire „törölték”, azaz a jogeseteket „titkosították”. Az is köztudott, hogy a római polgárok következetesen három nevet viseltek. A *tria nomina* három „személyneve” a következőkből tevődött össze: *praenomen*, *nomen gentile*, *cognomen*. A *praenomen* (előnév) a jogi okiratokban és a jogi szövegekben általában rövidítve szerepelt (például M. a Marcusra vagy C. a Caiusra). A *nomen gentile* (családnév) apáról fiúra szállt és egy adott nagycsaládhoz való tartozást jelzett (*affiliatio*). A harmadik név, a *cognomen* (utónév, ragadványnév) a köztársaság végén vált általánossá, és következetesen viselőjének valamely egyéni tulajdonságát fejezte ki.³⁴⁰ Esetünkben az történhetett, hogy a *praenomen* eleve említés nélkül maradt. Az örökhagyó és fia egyaránt a Seius *nomen gentile* és egy individuális *cognomen* révén kerülnek említésre (Saturninus és Oceanus). Ezek a nevek akár valódiak is lehettek, és mindenképpen római

³³⁷ Kübler 1920, 32 megállapítja: „Man sah das Universalfideikommiss als eine Art Vormundschaftsbestellung an”. Ebben nem követném álláspontját – ehhez a problémához még visszatérünk.

³³⁸ Birley 2005, 65 sk.; hasonlóan Wallace 2016, 115 sk.

³³⁹ Kübler 1920, 32.

³⁴⁰ Scheibelreiter 2014, 255–256; Jakab 2014, 212.

eredetre utalnak. De az is tény, hogy a *Seius* mint *nomen gentile* a jogászi írásokban az igen közkedvelt blankettanevek közé tartozott: a Gaius Seius vagy a Gaia Seia név nagy gyakorisággal fordul elő a *Digestában*.³⁴¹ Ez a megfigyelés óvatosságra int – ugyanakkor az örökhatyó magas katonai rangjának ismertetése a jogeset életből kiragadottsága, valódisága mellett szól. Főleg a katonai rangok ismertetése komoly érv mellett, hogy Javolenus Priscus az ominózus végrendeletet (vagy az annak felnyitásáról készült jegyzőkönyvet) tényleg a kezében tarthatta, hisz Valerius Maximus ezt az okiratot terjesztette elő a tárgyaláson bizonyíték gyanánt.³⁴²

Összességében az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a *nomen gentile* a két tiszt (és a fiú) esetében törlésre került, titkosítva lett – de a *cognomina* talán valóság maradtak. E feltevés mellett szól az is, hogy a Saturninus *cognomen* néhány feliratok emlékében is előfordul a korabeli Britanniában. Így például CIL XVII 130 (= RIB II 2401.12) egy Saturninus nevét őrzi a 2. századból, aki Britanniában a római segédcsoportokban szolgált és a *honestia missio* alkalmával római polgárjogot kapott.³⁴³ Javolenus tényállásleírása semmilyen utalást nem tartalmaz arra nézve, hogy Seius Saturninus végrendelete esetleg katonai végrendelet lett volna. Tehát abból indulhatunk ki, hogy a flottaparancsnok a szokásos római (magán)végrendelet formáságaihoz igazodva nyilvánította ki végakarátát.³⁴⁴

Jóllehet Javolenus nem épített be *responsum*-ba szó szerinti idézetet a végrendeletből, annak tartalmát mégis pontos jogi szaknyelven foglalta össze. A két érintett gondosan feltüntetett katonai rangja is arra utal, hogy a bíróság elé terjesztették a bizonyító okiratot, azaz a végrendelet szövegét megőrkítő, két tanú pecsétjével lezárt viaszos táblákat.

A római hadseregben szolgáló katonák (függetlenül a katonai rangjuktól) kötelesek voltak jogügyleteikben pontosan feltüntetni az egységüket és a szolgálati helyüket.³⁴⁵ Elég itt néhány példára utalni ennek alátámasztására: *Cl(audius) Iulianus mil(es) leg(io-nis) XIII G(eminæ) (centuria) Cl(audi) emit mancipioque accepit*³⁴⁶; hasonlóan *C. Valerius Longus eq(ues) ala Apriana emit equom*³⁴⁷. Hasonló azonosító adatok találhatóak a ránk maradt, katonák által készített végrendeletekben, például *Antonius Silvanus eques alae I Thracum Mauretanae, stator praefecti, turma Valeri, testamentum fecit* vagy a töredékesen ránk maradt, Safinnius Herminus által készített végrendeletben (BGU VII 1695 = CPL 223), amelyet a 257-ben, Alexandriában foglaltak írásba: *Safinnius Herminus, miles classis Augustae Alexandrinae*.³⁴⁸ Utalni lehet még egy másik fennmaradt katonai végrendeletre is, amely P.Mich. VII 446 alatt lett publikálva, de az örökhatyó neve hiányzik a papirusz töredékes állapota miatt: [...] *miles cohortis I Apamenorum centuriae Octavi*.³⁴⁹

Az örökhatyó mindegyik okiratban rangjának, szolgálati helyének és minden világi érdemének feltüntetésével kezdi végakarátát. A római világban általában szokásban volt a halál esetére szóló rendelkezésekben az életpálya, az elért eredmények összefoglalása. Minden egyes végrendelet egyrészt „az örökhatyó jellemének tükörképe”, másrészt társadalmi állásának dokumentációja volt.³⁵⁰

³⁴¹ Scheibelreiter 2014, 258; Rix 2000, 626–629.

³⁴² A végrendeletek felnyitásának formáságait részletesen ábrázolja Strobel 2014, 54–64.

³⁴³ A 2. századra datált feliratot Colchesterben találták, a katoná Glevumból (Gloucester) származott; vö. Birley 2005, 150. A témához még mindig mérvadó Mócsy 1996, 437–466.

³⁴⁴ A katonai végrendeletek formái követelményeit elemzi Gai. 2,101; vö. Rüter 2011, 1–26.

³⁴⁵ Jakab 2014, 214–215.

³⁴⁶ FIRA III Nr. 89.

³⁴⁷ FIRA III Nr. 136.

³⁴⁸ Amelotti 1966, Appendix Nr. 7; Migliardi-Zingale 1997, Nr. 8; Nowak 2015, 354–355.

³⁴⁹ Arangio-Ruiz 1950, 122.

³⁵⁰ Vgl. dazu Plin. ep. 8,18; Champlin 1991, 82–87.

A fentiek alapján joggal tételezhető fel, hogy Seius Saturninus végrendelete – a fentiekhez hasonlóan – megnevezte az örökhagyó legmagasabb katonai rangját és pontos szolgálati helyét. Javolenus ezt a jogeset ismertetésében némileg lerövidíti, mert csak a *classis Britannicát* említi meg. Köztudott, hogy a *classis Britannica*, azaz a brit flotta hamarosan felállításra került a provincia megalapítása után, hogy a Galliából Britanniába vezető tengeri utat biztosítsa, amely a hadsereg számára is fontos felvonulási út volt, azt védje a kalózok, tengeri rablók ellen. A flotta parancsnoksága a modernkori Boulogne-sur-Mer városában rendezkedett be, de számos támaszponttal rendelkezett a brit és a galliai partvidék mentén is.³⁵¹

A protagonistáink közül kettő, az örökhagyó és a hitbizományos, minden jel szerint ebben a flottában szolgált. A két tiszt között valószínűleg baráti viszony állhatott fenn, amely kölcsönös bizalmon alapult, hisz az örökhagyó egyetlen fia sorsát tette bajtársa kezébe.

A szövegből nem állapítható meg egyértelműen, hogy a *tabulae testamenti*, a végrendeleti okirat vajon a hadiflotta állomáshelyén (a római hadsereg kötelékében) került-e kiállításra. Az a tény, hogy egy katonatárs lett *fiduciarius* örökössé nevezve, ezen feltevés mellett szól. Talán még az a következtetés is megkockáztatható, hogy valószínűleg a flottaparancsnok fia is a provinciában tartózkodott – és nem Rómában vagy más itáliai városban nevelkedett.

A ránk maradt latin nyelvű végrendeleteket, azok közül is a katonák által hátrahagyottakat áttekintve biztosra vehető, hogy a katonai táborok kiváló infrastruktúrával rendelkeztek hasonló jogügyletek okiratba foglalásához.³⁵² Paradigmatikus ezen a téren is Antonius Silvanus világos, rendezett, az ősi római hagyományt követő végrendelete.³⁵³

De nemcsak a *classis Britannica* írnokai és közjegyzői lettek volna képesek minden római jogi igényt kielégítő, pontos és megbízható végrendeletek okiratba foglalására. Magában a provinciában, azaz Britannia rómaiak által ellenőrzött területén, még a tartományi székhelytől, *Londiniumtól* (a mai Londontól) távol eső kis településeken is lehetőség volt pontos, jogilag minden tekintetben szabados latin nyelvű, archaikus római mintát követő végrendeletek kiállítására. Erről tanúskodik egy töredékesen ránk maradt *testamentum*, amely Britanniában került elő és körülbelül Javolenus Priscus jogesetének idejéből származik.

b) Egy végakarat Britanniából

A Britannia néven alapított római provincia területén folytatott modern régészeti kutatások számos viasz- vagy fatáblán megörökített jogügyletet tártak fel. Ezek között található egy Trawsfynydd (a mai Wales nyugati részén fekvő település) közelében előkerült viaszos tábla, amely tulajdonképpen már a 19. században ismertté vált, de mintegy száz évig nem került szakszerű kiadásra – pedig értékes forrásról van szó, amely bepillantást enged a provinciai lakosság jogi kultúrájába.³⁵⁴

A viasszal bevont fatábla 14,7 x 9,9 cm nagyságú; az írást egy kis fémvesszővel (*stylus*) karcolták a viaszba. A mintegy húszsoros kibetűzhető szövegrész *transcriptiója* és *editiója* Roger Tomlin nevéhez fűződik.³⁵⁵ Tomlin az okirat keletkezésének idejét – a

³⁵¹ Adler 2013; Elliott 2016; Haynes 2016, 448 sk.

³⁵² Jakab 2018, 125 sk. további irodalommal.

³⁵³ Liebs 2000, 113–128. Tomlin 2001, 147 a Tomen-y-Mur mellett lévő katonai táborhoz.

³⁵⁴ A Britanniából származó viaszos táblákhoz vö. Hurst 2016, 96 sk.

³⁵⁵ Tomlin 2001, 143–156; a lelet érdekes történetéről különösen a 146–147 oldalon.

tipikus római kurzív írás alapján, amely Britanniából számos okiraton fennmaradt – a Kr. u. 75. és 125. év közé teszi.³⁵⁶

A fatábla felső széle, amely az egész felületnek mintegy a kétharmadára tehető, letört ugyan, de néhány töredéke mégis fennmaradt. A szöveg állapota ezen a részen ugyan gyakorlatilag olvashatatlan, mégis jelzi az okirat eredeti terjedelmét. A fatábla épen maradt alsó hányada azonban elég jó állapotban van, ezért az ott található tizenöt sor jól kibetűzhető.

A táblácska alsó szélét két helyen átfúrták: a viaszos táblán készült okiratok szokásos technikai kivitelezését tanúsítja ez a két furat. A lyukak ugyanis az ún. belső írás (*scriptura interior*) integritásának biztosítására szolgáltak. A jogügyleteket többnyire nem egy, hanem legalább két-három fatábla felületén rendezték el, mindegyik tábla egyik szélét átfúrták, majd a táblákat egymásra helyezték, hogy a lyukakon egy zsinórt átvezessenek. A zsinór úgy fűzte össze a táblákat, hogy a hiteles szöveg a belső felületekre került. Ezeket a belső felületeket az összefűző zsinórra helyezett pecsétek (a tanúk pecsétjei) védték a hamisítás ellen, hisz a pecséteket csak a praetor vagy más illetékes magistratus előtt volt szabad feltörni.³⁵⁷ A dokumentum könnyebb nyilvántartása végett az okirati szöveget az egyik külső, szabadon lebegő táblán megismételték, hogy bárki betekintést nyerhessen annak tartalmába. Ily módon kettő (*diptychon*) vagy három (*triptychon*) fatáblából álltak a *codices*, mivel mindkét belső oldalt össze kellett zárni a *scriptura interior* hitelességének biztosítása érdekében. A fatáblán rögzített okiratok szakszerű elkészítésének ezen rendjét Kr. u. 61-ben egy szenátusi határozat, a *SC Neronianum* is elrendelte: eszerint csak azok az okiratok bírnak bizonyító erővel egy esetleges perben, amelyek a fenti módon lettek kiállítva.³⁵⁸

A szóban forgó walesi fatábla megtalálásáról a 19. századból két érdekes levél is tudósít, amelyeket az antik fatáblával együtt őriztek a helyi múzeum raktárában. Az egyik levél egy tíz vagy tizenkét fatáblából álló „könyvről” beszél: „The book when first found was of the form and size of a thick octavo. It consisted of some 10 or 12 leaves. These were joined together with a wire which was entirely corroded when it was first found. All the leaves except the covers had a narrow raised margin on both sides...”³⁵⁹ Tomlin úgy gondolta, hogy ez a tíz vagy tizenkét fatábla egy és ugyanazon végrendelet részét képezte.³⁶⁰ Ezt a nézetet azért tartom aggályosnak, mert az 1. vagy a 2. századból ilyen nagy terjedelmű végrendeletek nem maradtak fenn. Ha felidézünk Antonius Silvanus fent már többször emlegetett végrendeletét, az állapítható meg, hogy az ő jó állapotban fennmaradt, részletes végrendelete csupán öt darab (a wales-ihez hasonló nagyságú) fatáblán lett rögzítve.³⁶¹ A latin nyelven készített és a hagyományos római mintát követő végrendeletek az Imperium Romanum más tartományaiból is lényegesen rövidebb terjedelemmel bírnak, hisz általában kettő-öt táblán olvasható az egész okirati szöveg.³⁶²

A Walesből származó *tabula*, amint azt fent már említettem, összesen húszsornyi írás nyomait őrzi; ebből viszont csak tizenöt sor van olyan állapotban, hogy több-kevesebb bizonyossággal transzkribálható.³⁶³ A következőkben ezzel a tizenöt sorral foglalkozunk:

³⁵⁶ Tomlin 2001, 147.

³⁵⁷ Meyer 2004, 44–63.

³⁵⁸ Tomlin 2001, 146 sk. alig veszi figyelembe ezt a külsőséget. A témáról vö. Jakab 2014, 420–423; Meyer 2004, 112–120. Az okirat-hamisítás témájához vö. Zlinszky 1991, 134–135.

³⁵⁹ Tomlin 2001, 145.

³⁶⁰ Tomlin 2001, 152.

³⁶¹ Liebs 2000, 113 sk.; megemlíti Tomlin 2001, 152 is.

³⁶² Nowak 2015, 66 sk.

³⁶³ Tomlin 2001, 148–149.

[ante]quam moriar ex asse herede[m iubeo]
 ...
 ceteri alii omnes mihi exheredes sunt[o . . .]
 leg[e] non alia [quam] quanta quibusqu[e . . .]
 10 . . . ded[ero donavi donari[q]u[e] iusser[o . . .]
 . . . tuque
 MA[2-3]SENE adito ce[r]nito hereditatem meam
 . . . centum p[ro]ximis morti <s> mea(e) quibus DIE
 [sci]es [po]t[re]risque sci[r]e te mihi esse heredem le-
 15 <le>gitumam testibus pr(a)esentibus heredes sunt
 qui [sci]ant se eius rei ADVOC[A]. . . e]sse
 quod si ita n[on] creveris hereditatem [meam s]i aditum
 noluer[is exher]es esto [. . .]
 . . . C[. . .]AM quam [ex asse mihi] here-
 20 dem institui

Valójában ez a tizenöt sor is több szövegproblémát jelez, azaz a szövegből lényeges részek hiányoznak: így például sem az örökgyógyó, sem az örökös neve nem maradt fenn. A töredéket a jobb állapotban lévő latin végrendeletekkel összevetve egyértelműen látszik, hogy a hiányzó személyes adatok az első sorokban lehettek, azaz a letört és olvashatatlanná vált felső darabkán. Például Antonius Silvanus végrendelete így kezdődik (Kr. u. 142, Alexandria): *Antonius Silvanus eques alae I Thracum Mauretanae, stator praefecti, turma Valeri, testamentum fecit. Omnium bonorum meorum . . . M. Antonius Satrianus filius meus ex asse mihi heres esto.: ceteri alii exheredes sunt: cernitoque hereditatem . . .* A Walesből előkerült táblán a *heredis institutio* jellegzetes formulája olvasható (6. és 19. sor) és minden más személy kitagadása (*exhereditatio* 8. és 18. sor). A 19. sorban néhány betű látszik, amelyek (talán) az örökös nevét idézik fel: *...CA...AM*. Amennyiben az olvasat korrekt, az *...AM* végződés egy nőnemű örökösre utal.³⁶⁴

A fatáblák Walesben nyílt terepen, azaz nem egy ókori város vagy falu romjai közül kerültek elő. Tomlin abból indul ki, hogy a régészeti lelet helye az ókorban egy *villa rustica* területéhez tartozhatott, amelyet a római hadsereg egyik katonája vagy veteránja adásvétel vagy házasság révén szerezhetett meg.³⁶⁵

Jóllehet a ránk maradt néhány sor keveset árul el a jogügylet tartalmáról, a dokumentum mégis értékes tanújel. Azt igazolja ugyanis, hogy a Kr. u. 43-ban alapított provincia, Britannia perifériáján, a tartományi székhelytől igen távol eső területen a római kultúra, amelynek a római jog ismerete is része volt, a latin nyelv és az archaikus okiratszerkesztés római mintái ismertek voltak és követésre találtak.³⁶⁶

A latin végrendelet olvasható sorai az archaikus római végrendeleti formakényszerhez alkalmazkodnak – ahogyan azt Gaius *Institúcióiból* vagy a Birodalom más részeiből fennmaradt okiratokból ismerjük. A 15. sorban tanúk is említésre kerülnek, akik a végrendelet okiratba foglalásakor (vagy annak lezárásakor) jelen voltak (*testibus praesentibus*). Arra, sajnos, nem derül fény, hogy az örökgyógyó római polgár volt-e – vagy legalább azzal számolhatott-e, hogy a *honesto missio* révén hamarosan polgárjoghoz juthat.³⁶⁷

³⁶⁴ Tomlin 2001, 152 a *COMINIAM* emendációt javasolja.

³⁶⁵ Tomlin 2001, 150, 152.

³⁶⁶ Birley 2005, 3–4.

³⁶⁷ Az örökgyógyó státusza Antonius Silvanus estében nem világos – azaz nem biztos, hogy rendelkezett-e római polgárjoggal, vö. Liebs 2000, 118–119. Gaius Longinus Castor testamentumát a *honesto missio* után írta, tehát abból indulhatunk ki, hogy rendelkezett római polgárjoggal (az okirat 194-ből származik); vö.

c) Kapcsolat Britanniával?

A britanniai tényállási környezet vázolója után felmerül a kérdés, hogy az ismert és előkelő jogász, Javolenus Priscus – teljes nevén Gaius Octavius Tadius Tossianus Lucius Javolenus Priscus – hogyan jutott a kiinduló pontként ismertetett jogesethez. A kérdésre egyszerű vagy differenciáltabb felelet is adható. Az egyszerű válasz körülbelül úgy hangzik, hogy Javolenus korának vezető jogászához tartozott, ezért bárki fordulhatott hozzá jogi tanácsért, akár egy Britanniában szolgáló katona is.

Pontosabb és differenciáltabb választ tudunk adni, ha jobban megvizsgáljuk a neves jogász életútját: honnan jött és mit ért el pályafutása során? Javolenus Priscus származása sokáig vitatott volt: a régebbi irodalomban hosszú ideig tartotta magát az a nézet, hogy családja a Dalmatiában található Nedinum városában lehetett honos; ennek a tézisnek az alapját egy ott talált felirat képezte.³⁶⁸ Ezt a nézetet azonban már Wolfgang Kunkel élesen kritizálta és hangsúlyozta, hogy a kérdéses feliratot abban az időben véshették kőbe, amikor Javolenus Priscus *legatus legionis* rangban tevékenykedett ebben a városban.³⁶⁹ A Javolenus és a Tadius *nomen gentile* sokkal inkább arra utal, hogy a neves jogász Italiából, az umbriai régióból származhatott: talán éppen Iguvum városából.³⁷⁰ Az újabb keletű szakirodalomban mindenesetre ez vált uralkodó nézetté.³⁷¹

Javolenus Priscust hivatali pályafutása igen fontos tisztségekbe juttatta. A fent említett, Nedinumból származó felirat szinte teljes képet ad a jogász *cursus*áról: *C. (Gaio) Octavio | Tidio Tossia<a>|no L(ucio) Ia<v>oleno | Prisco, leg(ato) leg(ionis) IV Flav(iae), leg(ato) leg(ionis) III Aug(ustae), iuridic(o) provinc(iae) Britanniae, leg(ato) | consulari provin[c(iae)] Germ(aniae) superioris, | legato consulari provinc(iae) Syriae, | proconsuli provinc(iae) Africae, pontifici, | Publius Mutilius, P(ublili) f(ilius), Cla(udia), [C]rispinus t(itulum) p(oni) i(ussit) | amico carissimo.*³⁷² Kicsit ugyan szokatlan, hogy a felirat nem nevezi meg személyes hovatartozását (*origo*)³⁷³, de a pályájára vonatkozó adatok kivétel nélkül hitelesek, mert más forrásokból verifikálhatók. Javolenus Priscus a római hadseregben, a lovagi rendből származó tisztként kezdte pályafutását; valószínűleg Vespasianus (vagy valamelyik utódja) emelte őt a szenátori rend tagjai közé.³⁷⁴

A fent idézett feliraton a pályafutása a negyedik *Flavia* légióban betöltött *legatusi* posztjával kezdődik, amely valószínűleg Kr. u. 80. körül lehetett.³⁷⁵ Ez után az első szenátori poszt után *legatus*ként szolgált a harmadik *Legio Augusta* kötelékében, majd a *iuridicus Britanniae* nagy tekintélyű hivatalára nevezték ki (erre mindjárt visszatérünk); ezt követően helytartó lett *Germania Superior* tartományban (89–92-ben), később *Syria* provinciában (92–95-ben), végül Trajanus uralkodásának az idején *Africa* provincia helytartójává nevezték ki.³⁷⁶ A Róma városában befutott karrierjét tekintve elmondható, hogy

Strobel 2014, 110 sk. A *Constitutio Antoniniana* után keletkezett okirat ebből a szempontból nem relevánsak.

³⁶⁸ CIL III 9960.

³⁶⁹ Kunkel 1967, 139.

³⁷⁰ Vö. például CIL XI 5805, 5822 vagy 5901, 5902 és 5903; Birley 2005, 271; Kunkel 1967, 139.

³⁷¹ Birley 2005, 270–271. Jóllehet G. Alföldy, ES 5 (1968), 110 sk. újra Dalmatia, Nedinum városa mellett tör lándzsát mint Javolenus Priscus származási helye. Szerinte a jogász Dalmatiában született, majd később egy umbriai család adoptálta.

³⁷² CIL III 2864 = ILS 1015 + add.; vö. Birley 2005, 271.

³⁷³ Birley 2005, 270–271.

³⁷⁴ Liebs 2010, 30.

³⁷⁵ Ez a legio Dalmatiában, Nedinum közelében állomásozott – Javolenus Priscus és Publius Mutilius barátsága ebben az időben keletkezhetett; vö. Birley 2005, 271; Alföldy 1968, 108–109; Liebs 2010, 30.

³⁷⁶ Eck 1982, 316–320.

a *pontifexek* vallási hivatalát töltötte be³⁷⁷, majd 86-ban elérte a *consuli* hivatalt (*consul suffectus* a hivatali év utolsó négy hónapjára).³⁷⁸ Államférfiúi működésének lezárásaként a 101–102. évben újra *proconsul* lett *Africa* provincia élén.

Javolenus Priscus jogtudósi tevékenysége elsősorban Trajanus uralkodásának az idejére koncentrálnak, de Hadrianus alatt még mindig a császári udvar vezető jogászai közé tartozott.³⁷⁹ A *consilium principis* keretében valószínűleg csak a 102–103. évtől kezdve tudott effektíven szakvéleményeket, illetve döntéseket előkészíteni, miután magas állami megbízatásai véget értek.³⁸⁰ Szellemtörténeti jelentőségét, szakmai nagyságát tükrözi, hogy Caelius Sabinus után ő vált a *scola Sabiniana* vezetőjévé; iskolateremtő képessége abban is megnyilvánult, hogy Salvius Iulianus az ő tanítványának számít (D. 40,2,5 Jul. 42 dig.).³⁸¹

Kézenfekvő, hogy Javolenus a magas állami tisztségekben (például mint *proconsul* vagy *iuridicus*), a császári igazgatás vezető pozícióiban, majd később a császári *consilium* tagjaként, gyakran szembesült a tartományokból érkező beadványokkal, panaszokkal vagy jogi szakvéleményt kérő folyamodványokkal. Ehhez járul, hogy két hosszú éven keresztül Britanniában személyesen a *iurisdiction* élén állt – és logikusnak tűnik, hogy ebben a minőségében találkozott kiinduló esetünkkel is.³⁸²

Közismert ugyanis, hogy Javolenus Priscus a 84–86. évben (Trajanus alatt) a *iuridicus provinciae Britanniae* nagy tekintélyű posztjára kapott kinevezést, azaz ő volt a tartományban az igazságszolgáltatás első embere (és a helytartó után a második ember a provinciában).³⁸³ Ezekben az években Britanniában élt, megismerte a távoli tartomány ügyes-bajos dolgait. A legfőbb bírói tisztségében jelentős befolyást gyakorolhatott a tartományi és az imperiális jogfejlődésre is.

A császári provinciákban a *iuridicus* a legmagasabb kormányzási-igazgatási tisztségek egyikének számított. Birley, a neves angol történész név szerint hét *iuridicus*-t tudott azonosítani Britanniából: Gaius Salvius, Gai filius, Velina, Liberalis Nonius Bassus (valószínűleg 85-ben *consul*) és *iuridicus Britanniae* 78–81 között (vagy esetleg a 81–83. évben); Gaius Octavius Tadius Tossianus Lucius Javolenus Priscus (*consul* 86-ban), *iuridicus Britanniae* a 84–86. évben; Hadrianic Marcus Vettius, Marci filius, Aniensis, Valens; Gaius Sabucius, Gai filius, Quirina, Major Caecilianus (*consul* 186-ban), *iuridicus Britanniae* 172–175 között; Marcus Antius Crescens Calpurnianus a 184–185. évben és egy bizonyos Ignotus (AE 1973.133, Praeneste) a 2. században.³⁸⁴ Ez két évszázad igazgatási-igazságszolgáltatási történetét tekintve viszonylag kevés azonosítható személy neve. A források fennmaradásának véletlenszerűsége és a mostoha britanniai éghajlat idézhette elő ezt a dokumentumszegény helyzetet.

Lényegesen több információval rendelkezünk a *iuridici* tevékenységéről más provinciákból, főleg Egyiptomból, ahol a sivatag forró homokja nagyszámú papiruszt őrzött meg az utókor számára. Ezekből a forrásokból tudjuk, hogy a *iuridicus* vagy *dikaiodotes Alexandriae* tisztségére az államférfiakat közvetlenül Rómából nevezték ki – azaz nem

³⁷⁷ Schuhmacher 1973, 13 és 147; vö. Birley 2005, 271.

³⁷⁸ CIL VII 23165; PIR² J 14; vö. Birley 2005, 271.

³⁷⁹ Liebs 2010, 30–31.

³⁸⁰ Crook 1955, 175–176; Manthe 1962, 28 és 30; Liebs 2010, 31.

³⁸¹ D. 1,2,2,53 Pomp. 1 sing. ench.: *Cassio Caelius Sabinus successit, qui primum temporibus Vespasiani potuit: Proculo Pegasus, qui temporibus Vespasiani praefectus urbi fuit: Caelio Sabino Iavolenus Priscus ...*; vö. Kunkel 1967, 139.

³⁸² Birley 2005, 271 közvetlen összefüggést lát itt; őt követi Korporowicz 2012, 143.

³⁸³ A *iuridicus* szerepéről a tartományi igazgatásban már fent is szóltam, de az utolsó fejezet is érinti ezt a témát.

³⁸⁴ Birley 2005, 269–275. Birley még egy *iuridicus* nevet sejt, Ignotus, aki RIB 8 alatt kerül említésre.

az éppen hivatalban lévő helytartó választott maga mellé valakit. A *iuridicus/dikaiodotes* a tartomány kormányzásában kulcsfontosságú tisztségviselőnek számított. A források tanúsítják, hogy a *iuridici* sokszor a helytartó közvetlen helyetteseként működtek, annak szinte minden hivatali feladatában – de mindenekelőtt az igazságszolgáltatásban.³⁸⁵ Kruit és Worp, két kiemelkedő papirologus, összeállította az Egyiptomban kinevezett *iuridici* névsorát az 1. századtól a 2. század végéig.³⁸⁶ A lista ugyan nem teljesen hiánytalan, mégis 56 személyt be tudtak azonosítani, hivatali működésük éveinek meghatározásával. Az informatív forrásanyag alapján a *iuridici* feladatköre és működése jól rekonstruálható. Ezek az Egyiptomból származó források viszont cáfolják azt az ókortörténészek és jogtörténészek között elterjedt nézetet, hogy a *iuridici Britanniae* csak kivételesen, válsághelyzetben kerültek volna kinevezésre, amikor a helytartó (hadjáratai miatt) nem győzte a peres ügyek elbírálását.³⁸⁷ Kiinduló esetünkhöz visszatérve az viszont valószínűnek látszik, hogy Javolenus Priscus mint *iuridicus Britanniae* szembesült a Seius Saturninus egyetemes hitbizományt rendelő végrendeletéből eredő jogvitával.

d) Vissza a jogesethez

A D. 36,1,48(46), a jogvitáról tudósító, illetve az azt eldöntő fragmentum Javolenus Priscus *epistulae* című írásának 11. könyvéből származik. Otto Lenel az általa készített *Palingenesia Juris Civilis* című, a római jogászok írásait a *Digesta* alapján rekonstruáló munkájában kilenc fragmentumot sorolt be ebbe a 11. könyvbe; az itt idézett jogeset No. 130 alatt olvasható.³⁸⁸ A szövegkörnyezet – Lenel alapján – igen különböző jogi témákkal foglalkozik: a megelőző döntések szinte kivétel nélkül legátumokat tárgyalnak, például No. 128 – D. 31,42; No. 129 – D. 35,1,67 egy feltételesen hagyományozott telekről (*sub condicione legatus fundus*), míg a közvetlenül utána következő szöveg (No. 131) a híres *omnis definitio in iure civili periculosa est* elvet rögzíti. A 11. könyvbe csoportosított kilenc fragmentum áttekintése után az a jogtörténész benyomása, hogy e könyv tartalmi keresztmetszetét még megközelítően sem sikerült felderíteni. A *Palingenesia* tehát nem szolgál lényeges adalékkal a kérdéses fragmentum helyes értelmezéséhez.

Justinianus császár kompilátorai a D. 36,1 *Ad Senatus Consultum Trebellianum* cím alá sorolták be a szöveget. Ez egy igen hosszú *titulus*, amely 85 fragmentumot foglal magában. Ebben a klasszikus római jogászok munkáiból kimetszett idézetek igen széles palettát képviselnek: Ulpianus, Celsus, Africanus, Marcianus, Marcellus, Paulus, Papinianus, Scaevola, Gaius stb. Ugyanakkor szembetűnő, hogy Javolenus Priscustól csak egyetlenegy idézet – az itt elemzendő szöveg – szerepel. És ez a szövegkivágás, D. 36,1,48(46) is csupán egyetlen jogesetről tudósít: a homogén fragmentum nem tagozódik *principiumra* és *legesre*.

³⁸⁵ Kupiszewski 1954, 187–204; Wolff 2002, 175.

³⁸⁶ Kruit, Worp 2001, 92–95. Az általuk összeállított listán túl, ún. anonim *iuridici* is fellelhetők a forrásokban; Kruit, Worp 96 összesen 15 további tisztségviselőt ismertet.

³⁸⁷ Ilyen értelemben nyilatkozik például Korporowicz 2012, 137–138.

³⁸⁸ O. Lenel, *Palingenesia Iuris Civilis*, Vol. I, 1889. Javolenus munkáját behatóan vizsgálta Eckardt 1978; vö. Misera 1981, 457–468 kritikáját.

A fragmentum ugyanakkor a *responsa* jellegzetes hármas tagolását mutatja: tényál-lásleírás, *quaestio*, majd a jogász *responsum*.³⁸⁹ Ez a struktúra esetünkben pusztán any-nyiban módosul, hogy Javolenus a *responsum*-ban még egyszer röviden összefoglalja a tényállást, majd indokolást is fűz döntéséhez.

Érdemes még egy pillantást vetni a *Digesta*-beli szövegkörnyezetre – bár ez sem ke-kecsetet döntő érvekkel. A D. 36,1,47(45) alatt Modestinus döntése található egy egyete-mes hitbizományból eredő jogvitában. *Qui totam hereditatem restituere rogatus*; a jogász kifejezetten hivatkozik a *SC Trebellianum*-ra. A D. 36,1,49(47) alatt Pomponius rövid szakvéleménye olvasható, amely szintén a *SC Trebellianum* központi témáját érinti. Amint az fent már említésre került, az egész D. 36,1 titulus a *SC Trebellianum* tartalmá-hoz kapcsolódik. Köztudomású, hogy ezt a *Senatus Consultum*ot Kr. u. 55-ben vagy 57-ben kocsátották ki a *fideicommissum hereditatis* szabályainak módosítására, pontosítá-sára.³⁹⁰ Ez a jogintézmény alapján azt a gyakorlati igényt elégítette ki, hogy az örökha-gyó egy első örököst rendelhetett, akit majd felvált egy általa rendelt második örökös. Ebből következik, hogy az első örökös feltétel vagy határnap tűzésével lett örökössé ne-vezve úgy, hogy a hagyaték a határidő lejártával vagy a feltétel beálltával átszálljon a második (ugyanabban a végrendeletben nevezett) örökösre. A hagyományos római *testa-mentum* és az ez alapján megnyíló hagyaték ezt a funkciót nem tudta betölteni.³⁹¹ Csak az ún. *fideicommissarius successio* keretén belül lehetett ezt az örökgyói igényt kielégi-teni, hogy esetleg több generáción át is megszabhassa vagyona jogi sorsát.³⁹² A hitbizo-mány rendelkezése által az örökgyó első jogutódja ugyan általános örökössé (egyetemes jogutóddá) vált, de az örökgyó nyomatékosan kérte tőle, hogy az egész hagyatékot (vagy annak egy részét) adja ki a másodikként megnevezett jogutódnak.³⁹³ Ezt technika-ilag úgy lehetett megvalósítani, hogy a *fiduciarius* örökös a feltétel vagy határnap beáll-tával a hagyatékot egy színleges jogügylet (*mancipatio nummo uno*) révén „restituálta”, azaz kiadta a tényleges kedvezményezettnek (a második örökösnek).³⁹⁴

Ezt a „trükköt” nyilvánvalóan a gyakorlat, illetve a kauteláris jogtudomány dolgozta ki – és ez a „trükk” alapján jól működött. Komoly problémát jelentett viszont az első és a második örökös közti „belső” viszony, mert a jogok és kötelezettségek nem szálltak át *ipso iure* a második örökösre (mint egyetemes jogutódra). A joggyakorlat ezt a problé-mát a két örökös közötti, kölcsönös stipulatiók formájában létesített (azaz szerződési jog-alapból keletkeztetett) lekötöztetés révén oldotta meg.³⁹⁵ Törvényhozói szinten először a *SC Trebellianum* rendezte ezt a feszültséget azáltal, hogy a *fiduciarius* jogutódot *heredis loco* állította.³⁹⁶

³⁸⁹ Eckardt 1978, 25 és Misera 1981, 462 hangsúlyozza, hogy az *Epistulae* a kérdező és a szakvéleményt adó jogász közötti levelezés alapján keletkezett: „Die Erörterung eines juristischen Problems in Form der *epis-tulae* fügt die Briefe von Anfragendem und Antwortendem durch Hintereinanderschaltung zu einer Einheit zusammen”. Ezt az indíciomot építi ki Harris 2015, 1–34.

³⁹⁰ Kaser, Knütel, Lohsse 2017, 435 sk. további irodalommal; Johnston 1988, 21 hangsúlyozza, hogy a hitbi-zomány kezdetben „not part of the established legal order” volt. A jogintézményt kezdetben elsősorban akkor alkalmazták, ha a *testamenti factio activa* vagy *passiva* hiányzott a feleknél; vö. Johnston 1988, 21–29.

³⁹¹ Kaser 1974, 761. A fiduciárius ügyletekhez, a *fiducia* szerepéhez az ügyleti gyakorlatban vö. Pozsonyi 2017, 107–110.

³⁹² Vö. D. 36,1,23(22) pr. Ulp. 5 disp.

³⁹³ Kaser 1974, 761 további irodalommal; Kaser, Knütel, Lohsse 2017, 437–438.

³⁹⁴ Kaser 1974, 762; Ruffner 2011, 4–6; Watson 1971, 8–21.

³⁹⁵ Gai. 2,252. Vö. Kaser 1974, 762; a *stipulatio* és a *fideicommissum* kapcsolatához vö. Finkenauer 2010, 370 sk.

³⁹⁶ Kaser, Knütel, Lohsse 2017, 438.

A jogesetünkben szereplő Seius Saturninus kétségtelenül egy ilyen típusú hitbizomány (*fideicommissum universale*) mellett döntött, amikor vagyonáról *mortis causa* rendelkezett, ezért nevezte ki Valerius Maximust első (*fiduciarius*) örökösnek.³⁹⁷ Ugyanakkor végrendeletében kinyilvánította azt a határozott akaratát, hogy Valerius Maximus az egész hagyatékot majd „restituálja”, azaz adja ki a fiának. A vonatkozó végrendeleti kikötés valahogy így hangozhatott: *Valerius Maximus heres esto. Rogo te Valeri Maxime, petoque a te, ut filio meo Seio Oceano cum ad annos sedecim pervenisset, hereditatem restituas.*³⁹⁸ A *restituere* általa elrendelt cselekményét az örökhagyó egy határozott időponthoz kötötte: amikor majd a fia betölti a tizenhatodik életévét. Ez a kikötés *certum quando* gyanánt értékelendő – hisz Seius Oceanus, a fiú tizenhatodik születésnapjának bekövetkezése egy ismert időpont lehetett (bizonyos hónap bizonyos napja). Viszont senkiről sem állítható teljes bizonyossággal, hogy milyen hosszú ideig fog élni – ezért *incertum* gyanánt értékelendő magának a születésnapnak a bekövetkezése. Az utolsó pillanatilag bizonytalan marad, hogy valaki egy bizonyos életkort megéri-e. Ezért Seius Saturninus végrendeleti kikötése jogilag nem időtűzésként (határnapként), hanem feltételként értékelendő: amint Seius Oceanus tizenhat éves lesz – ha megéri ezt a napot –, ki kell adni neki a hagyatékot.

Felmerül a kérdés, hogy az örökhagyó halál esetére szóló jogügyletét miért éppen egyetemes hitbizomány formájában fogalmazta meg?³⁹⁹ Miért nem a fiát nevezte meg általános örökösnek, gyám kirendelésével? Hisz például a fent már többször idézett Antonius Silvanus a saját gondosan elkészített végrendeletében ezt a (hagyományos) római jogi megoldást választotta.⁴⁰⁰

A jogeset körülményeit mérlegelve – és azokon tovább spekulálva – a következő megfontolás látszik valószínűnek: az egyetemes hitbizomány rendelése azzal az előnnyel járhatott, hogy az örökhagyó fia rendelkezési jogát az egész vagyon fölött (feltehetően igen nagy vagyonról lehetett szó) némileg késleltette. A cselekvőképesség törvényes életkora (a serdültség) a klasszikus római jogban a fiúknál a 14. életév körül állt be. Ezen életkor elérésével *ipso iure* megszűnt az önjogú feletti gyámság: Seius Oceanus, az örökhagyó fia tehát ezt követően *inter vivos* és *mortis causa* szabadon és érvényesen rendelkezhetett volna a teljes vagyonról. Egy tizennégy éves fiú azonban általában nem szerzett még elég élettapasztalatot egy jelentős vagyon kezeléséhez – ennek alátámasztására elég a *minor* (25 év alatti serdült) praetori védelmére utalni.⁴⁰¹ Elképzelhető, hogy az apa a megfontolatlan, elhamarkodott vagy csalárdul kicsalt rendelkező nyilatkozatok veszélye ellen kívánta védeni fiát. Ezt úgy látta biztosítva, ha az egyetemes hitbizomány „kerülő útján” – és nem közvetlenül – teszi őt örökösévé. Az ősi családi vagyon megóvása és a gyermek jövőjének biztosítása szempontjából ez egy okos döntés lehetett, amely az akkori római társadalom vezető rétegeiben valószínűleg ismert megoldásnak számított.⁴⁰²

³⁹⁷ Később a *SC Pegasianum* a *quarta Falcidia* szabályát kiterjesztette a *fideicommissumra* is, vö. Kaser, Knütel, Lohsse 2017, 438.

³⁹⁸ A szövegmintá Gai. 2,250 alatt így szól: *Rogo te, Luci Titi, petoque a te, ut, cum primum possis hereditatem meam adire, Gaio Seio reddas restituas.* Vö. Crook 1967, 126–127.

³⁹⁹ Ezt a kérdést már felvette Kübler 1920, 32–33 is. B. Kübler, Über das ius liberorum der Frauen, ZRG RA 31 (1910) 188 alatt pedig a „verschleierte Vormundschaftsbestellung” szerinte a jogeset lényege.

⁴⁰⁰ FIRA III Nr. 47.

⁴⁰¹ D. 4,4,1,1; Wacke 1980, 203 sk.

⁴⁰² A *bonus pater familias*tól általában azt várják el, hogy gondoskodik családjáról; vö. Plin. ep. 8,18; Saller 1997, 155–160.

A *fiduciarius* örökös kinevezésével, akiben nyilvánvalóan teljesen megbízott, Seius Saturninus esetleg azt is el akarta kerülni, hogy hagyatékát gyám (vagy gyámok) kezeljék.⁴⁰³ Tisztársának *fiduciarius* vagyonekezelésében szemmel láthatóan jobban bízott. Ehhez járul, hogy a bizalmi vagyonekezelés a *fiduciarius* örökösnek lényegesen nagyobb cselekvési szabadságot engedett, ami a gyámok vagyonekezelési lehetőségeihez képest a vagyonek összetartását jobban szolgálta.⁴⁰⁴ Javolenus Priscus tényállásleírásából az nem világlik ki, hogy Seius Saturninus végrendeletében rendelt-e gyámot fiának. A szöveg alapján úgy tűnik, hogy sem a *fiduciarius* örökös, Valerius Maximus, sem az anyai nagybácsi, Mallius Seneca nem volt megbízva ezzel a feladattal. Javolenus *responsura* arról sem informál bennünket, hogy a fiú a végrendelet készítésekor, illetve az apa halálakor hány éves lehetett. Az is homályban marad, hogy hány éves korában halt meg – csupán annyi bizonyos, hogy még nem volt tizenhat. Mallius Seneca *proximitas*ra alapozott igénye az apai hagyatékra annyit valószínűsít, hogy a fiatal Seius Oceanus még nem készített saját végrendeletet. Javolenus döntése bizonyos vagyont (*bona*) emleget, ami az oldalági rokonság alapján, a törvényes öröklés szabályai szerint, már erre az *avunculus*ra szállt (neki átadásra került, nyilván a *bonorum possessio unde cognati* alapján).⁴⁰⁵ Ha hitelt adunk a társadalomtörténeti kutatások eredményeinek, akkor elvárható lenne, hogy a fiatal Seius a tizennegyedik életéve elérése után haladéktalanul végrendeletet készített volna, azaz élt volna a frissen beállt serdültségéből eredő cselekvési lehetőséggel.⁴⁰⁶ Az apai vagyonek, persze, ekkor is kivétel maradt volna, mert az a tizenhatodik születésnapja előtt nem kerülhetett a birtokába.

Végül érdemes átgondolni Javolenus Priscus döntésének átfogóbb dogmatikai dimenzióit. Kézenfekvő, hogy a kiváló jogász – és *iuridicus Britanniae* – az egyetemes hitbizomány határait igyekezett kitérni elvi jelentőségű döntésében. A *SC Trebellianum* viszonylag frissen megjelent rendelet volt akkoriban, azaz a vonatkozó joggyakorlat valószínűleg még mindig új kihívásokat jelentett a jogtudósok és a bírák számára. A konkrét jogeset szintjén a jogi probléma abban áll, hogy a *fiduciarius* örökös a vagyonekezelésében lévő hagyatékot a feltétel meghiúsulása esetén megtarthatja-e – vagy a feltétel meghiúsulása automatikusan az ő örökösi pozíciójának a megszűnéséhez vezet (ahogyan a feltétel bekövetkezése a *fiduciarius* örökös vagyonekezelésének a végét jelentette volna).

Dogmatikailag ezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy ha az örökhagyó az egyetemes hitbizomány kiadását a második örökösnek feltételhez köti, akkor a feltétel meghiúsulása a végrendelet érvénytelenségét vonja-e maga után?

Már ezek a jogi kérdések is absztraháltak, azaz az értelmezés magasabb szintjét képviselik – és ezzel kiváló vitalehetőséget kínálnak a jogászok és magas pozíciókban tevékenykedő bírák számára. De ezenkívül felfedezhető az összefüggéseknek egy még absztraktabb szintje. Seius Saturninus testamentuma és a fiának korai halálával előállt szerencsétlen szituáció reminiszcenciákat ébreszt korábbi, híres-hírhedtté vált öröklési jogvitákra Róma (jog)történetéből. Joggal feltételezhető, hogy ezek a reminiszcenciák már Javolenus Priscusban is megképződtek.

Az absztrakció további szintjén a hasonlóság, sőt a párhuzam lehetősége merülhet fel bármely képzett jogászbán a *causa Curiana* tényeivel. A feltűnő tényállásbeli hasonlóság elegendő játékkeret kínálhatott az éles eszű jogászoknak a finom jogi különbségek kidomborítására a helyes jogi megítélésben: a helyettes örökös nevezés (*substitutio pupillaris*)

⁴⁰³ A gyámságról vö. Jakob 2017, 203–219.

⁴⁰⁴ Ezt a lehetőséget mérlegelte már Kübler 1920, 33.

⁴⁰⁵ Gai. 3,19–24; D. 38,6,1,1–2 Ulp. 44 ed.; vö. Kaser, Knütel, Lohsse 2017, 393–395; Buckland 1925, 234.

⁴⁰⁶ A végrendeletek motivációjáról vö. Champlin 1991, 41 sk.

és a *fideicommissum hereditatis* (*fideicommissum universale*) összevetéséről és elhatárolásáról van itt szó.⁴⁰⁷

Mindkét jogeset kiinduló pontja nagyon hasonló: egy apának van egy serdületlen (zsenge korú) fia és jelentős örökölhető vagyona; az apa szeretné hagyatékát *mortis causa* végrendelet útján fiának juttatni. Marcus Coponius annak idején a serdületlen fiát nevezte ki általános örökösének (*heredis institutio*); továbbá úgy rendelkezett, hogy a *hereditas* Curiust illesse (mint *substitutus*), ha fia serdülségének elérése előtt (azaz mielőtt cselekvőképessé válna) elhalálozna. Közismert azonban, hogy ez a fiú sohasem született meg, így Curius vette birtokba a hagyatékot. Az örökhagyó testvére (egy bizonyos M. Coponius, aki a meg nem született fiú nagybátyja lett volna) azonban keresetet indított ellene, és a törvényes öröklés szabályai szerint magának követelte a hagyatékot. A római jogtörténet egyik leghíresebb hagyatéki perében L. Licinius Crassus a *substitutus*, Curius javára megnyerte a pert: a bíró(ság) úgy döntött, hogy az örökhagyó (feltehető) akarata (*voluntas*), és nem a végrendelet szigorúan értelmezett szóhasználata (*verba*), érdemel elsőbbséget.

Javolenus jogesetében a szereposztás az első pillantásra hasonlóan fest: az apa, a fiú, a bizalmas barát – és az oldalági rokon. Seius Saturninus azonban eltérő, más végrendeleti minta alkalmazása mellett döntött. Nem a fiát nevezte testamentumában örökösévé, hanem az egyik bajtársát (barátját), Valerius Maximust. Ennek a kezébe tette le azt a felelősségteljes feladatot, hogy hagyatékának mindaddig viselje gondját (mint *heres fiducia-rius*), amíg fia érettebbé válik – és csak majd akkor adjon ki mindent ennek a fiúnak.

A tényállási elemek a *causa Curiana* fordított tükörképének látszanak – ez a reflexió izgalmas szellemi tornát jelenthetett a művelt, kiemelkedő képességű római jogász számára. Felmerül a kérdés, hogy esetleg Javolenus is összeköthette volna-e döntését a híres-hírhedt *verba-voluntas* értelmezési diszkusszióval? Hisz nyilvánvaló, hogy Seius Saturninus akarata is az oldalrokonok interferenciájának, törvényes öröklési jogalapon való öröklésének lehetőség szerinti elkerülésére irányult. Bizonyosra vehető, hogy nem szerette volna egész hagyatékát Mallius Seneca, fiának anyai nagybátyja (*avunculus*) kezében látni. De Javolenus nem ezt az értelmezési csapást választotta, ő nem az örökhagyói *voluntas* kiterjesztő értelmezése mellett döntött. Sokkal inkább az okirat, a végrendelet szóhasználatának előtérbe helyezésére helyezte a hangsúlyt.⁴⁰⁸ Ez a végrendelet pedig olyan okirati mintát követett, amely a *causa Curiana* idejében még nem tartozott az elterjedt (és peresíthető) végakarati modellek közé.

Az okirat eltérő stilizálása más irányba terelte a bírói interpretációt: az örökhagyó akarátát a feltételes egyetemes hitbizomány keretei között kellett értelmezni. Az okirat szerkesztésekor az a hiba történt, hogy a fiú idő előtti elhunytát sem az apa, sem tanácsadó jogásza nem mérlegelték. Javolenus Priscus ezért Seius Saturninus végrendeletben manifesztálódott akarata szerint döntött, melynek értelmében az örökhagyó a fiduciárius örökösnek, Valerius Maximusnak sohasem akarta a vagyonát, azaz a hagyaték birtokát határozatlan időre, azaz véglegesen átengedni.⁴⁰⁹ A jogász *responsum*a olyan téynállást tár

⁴⁰⁷ A jogintézmény továbbéléséhez vö. Sándor 2014, 84–89.

⁴⁰⁸ Vö. például Jakab 2016, 499–500; Manthe 1997, 74–84; Wieacker 1967, 151–164; Thomas 2014, 727–740.

⁴⁰⁹ A jogeset egy további elhatárolási problémára is felhívja a figyelmet. Ha Seius Saturninus a *per aes et libram* jogügylet, a Gaius által ismertetett és korának joggyakorlatában még mindig használatban lévő archaikus mancipációs végrendeleti formula mellett döntött volna, akkor Valerius Maximus a *familiae emptor* szerepében vállalta volna el az örökhagyó végakarátának a végrehajtását. Ebben a konstrukcióban azonban nem lett volna lehetőség a feltételes örökösnevezésre, a tizenhatodik életév megszabására.

elénk, amely betekintést enged a római polgárok provinciai életébe. A jogeset társadalmilag a legfelsőbb körök világából kiragadott öröklési példát ismertet és azt tanúsítja, hogy a provinciai társadalmi elit alapvetően a klasszikus római jog szabályai szerint élt. Ugyanakkor ez az elit a római polgárok számára érzelmileg és erkölcsileg oly fontos halál esetére szóló jogügyleteknél nem a Gaius által is még szorgalmasan propagált manciatiós végrendelet, hanem a lényegesen „modernebb”, formabontó fideicommissum mintáját követik.

11.3. Egy atipikus végrendelet problémái (D. 31,88,17 Scaevola)

Az ókorból ránk hagyományozott klasszikus római jog az európai magánjogok anyajoga. Rómában a jogi ismeretek az alapvető műveltség részét képezték. Ez olyannyira igaz, hogy Cicero szerint a jó családból származó fiúk a XII táblás törvények szövegén tanultak írni-olvasni. A principátus korában a jogtudomány a Birodalom vezető köreiből tartozó államférfiak, a princeps tanácsadóinak számára magától értetődő alapismeretnek számított, amelyet nem pusztán a magas állami tisztségeket betöltve, bíróként gyakoroltak, hanem magasrendű szellemi élvezetként is foglalkoztak vele. A mindennapos jogéletből, a gyakorlatból vett, rendhagyó módon megszövegezett okiratok is anekdota-szerűen kézről kézre járhattak – elemezve azoknak a jogalkalmazó számára még értelmezhető illetve elvetendő fordulatait. Egy ilyen „bizarr” okirat volt a következő jogászai döntés kiindulópontja is.

'Lucius Titius hoc meum testamentum scripsi sine ullo iuris perito, rationem animi mei potius secutus quam nimiam et miseram diligentiam: et si minus aliquid legitime minusve perite fecero, pro iure legitimo haberi debet hominis sani voluntas': deinde heredes instituit. Quaesitum est intestati eius bonorum possessione petita, an portiones adscriptae ex causa fideicommissi peti possunt. Respondi secundum ea quae proponerentur posse.

A rövid idézet a *Digestá*ból származik – azaz a klasszikus római jogtudomány üzenetét Justinianus császár, a 6. századi uralkodó és kodifikátor tolmácsolásában közvetíti, de a fragmentum valójában Q. Cervidius Scaevola döntését tartalmazza. A neves jogász személye és munkássága több forrásból is ismert: feliratos emlékek tanúsítják, hogy 175-ben a *praefectus vigilum* tisztségét töltötte be.⁴¹⁰ Azt is tudjuk, hogy Marcus Aurelius császár belső tanácsadói köréhez tartozott. Mint minden császár, így Marcus Aurelius mellett is működött egy ügynevezett *consilium*, amely jogilag jól képzett (és politikailag megbízható) személyekből verbuválódott. Ez a „tanács” rendszeresen készített szakvéleményeket a császár (mint törvényhozó és legfőbb bíró) szakmai kérdésekben való támogatására.⁴¹¹

A Cervidius Scaevola által betöltött magisztrátusi tisztségek, főleg a *praefectus vigilum* hivatala alapján biztosra vehető, hogy a jogász, családi leszármazása szerint, a lovagi rendhez tartozott.⁴¹² A római jogászok életművével foglalkozó kutatók sokáig úgy tartották, hogy Cervidius Scaevola családja esetleg provinciai eredetű lehetett. Ezt a nézetet leginkább Scaevola ránk maradt szövegeinek elemzésére alapozták: a jogász döntéseiben gyakran használ görög szakkifejezéseket, illetve gyakran idéz valamely provincia

⁴¹⁰ CCIL XIV 4502.

⁴¹¹ Vita Marci 11,10.

⁴¹² Kunkel 1952, 217.

joggyakorlatából. Ezért több kutató úgy foglalt állást, hogy a Birodalom keleti, hellenisztikus felében születhetett, ott nevelkedhetett, és onnan kerülhetett később Rómába.⁴¹³ Mások viszont Africa provinciát tartották a család eredeti lakhelyének.⁴¹⁴ Ezeket a hipotetikus, többnyire csak nyelvészeti elemzésekre támaszkodó nézeteket már Wolfgang Kunkel is elutasította.⁴¹⁵ Az újabb irodalom álláspontját átfogóan ismerteti Detlef Liebs⁴¹⁶, aki kiemeli, hogy a jogász származását jobban valószínűsíti családnévének elemzése. A *Cervidius* mint *gentilicium* itáliai eredetű név, ráadásul igen ritka és őshonos névről van szó.⁴¹⁷ Feliratos emlékek tudósítanak a Cervidiusok működéséről Severus Alexander idejéből.⁴¹⁸ Kunkel szerint a *Cervidii* eredetileg valószínűleg *Narbonensis* területéről származtak, valószínűleg Nemeasus városból, azaz egy itáliai *coloniából*.⁴¹⁹ Nemeasus városát Augustus alapította és közismert, hogy a Kr. u. 1–2. században virágzó településsé fejlődött.

A provinciái származás elmélete tehát elvetendő, bár annyi bizonyos, hogy Q. Cervidius Scaevola jogi szakvéleményei többnyire bonyolult, összetett tényállású jogeseteket tárgyalnak, amelyekben az alapvető probléma összefüggésbe hozható a jogügyleti gyakorlat aktuális jelenségeivel – mind Róma és közvetlen környezete, mind a provinciák okirati praxisát szem előtt tartva.

A fent idézett szövegrész Cervidius Scaevola *Responsa* című művéből származik. A szakirodalomban kialakult az általános nézet, hogy ez a sokszor idézett mű valószínűleg nem a jogász saját szerkesztésében látott napvilágot.⁴²⁰ Az látszik valószínűbbnek, hogy Scaevola valamelyik tanítványa rendszeresen lejegyezte és összegyűjtötte a mestere jogi döntéseit, majd a neves jogász halála után ez a gyűjtemény több nemzedéken át közkezen forgott, míg talán a posztklasszikus korban, azaz négy-öt emberöltővel később Scaevola neve alatt kiadásra, azaz szélesebb körben terjesztésre került.⁴²¹ Tehát a szövegezés végső formája nem közvetlenül Scaevola kezének a munkája. Még sincs okunk kétségbe vonni, hogy a ránk maradt szövegek magja, jogi tartalma mégis Scaevola jogtudósi munkásságához kapcsolódik: olyan jogesetekről van szó, amelyek a jogász által valóban megtárgyalásra kerültek, ha nem is ő maga jegyezte fel azokat.

A döntések fennmaradásának ezen rekonstrukciója azt jelenti, hogy jórészt értelmetlen a szövegeket a klasszikus latin filológia elvárásai alapján szövegkritikai elemzés alá vetni, és azok „eredetiségét” vagy interpolációkkal való „korrumpálását” vitatni. Hisz a Scaevola neve alatt ránk maradt fragmentumok tényállási elemei többnyire megfeleltethetők más, az ő korából, azaz a 2. századból származó jogi források által tanúsított jogi tartalmakkal. Döntéseinek dogmatikai mondanivalója semmiképpen sem a posztklasszikus jogfejlődési állapotot, hanem a klasszikus jog álláspontját képviseli.⁴²²

Responsa cím alatt számos híres jogász tett közzé akkoriban alapvető jelentőségű, a jogalkalmazás egységesítése szempontjából jelentős jogi döntéseket. Az elnevezés kapcsolatba hozható az Augustus által bevezetett *ius respondendi* intézményével, amely szerint a princeps egyes kiemelkedő jogászoknak megadta azt a privilégiumot, hogy saját

⁴¹³ Vö. átfogóan Bremer 1868, 90 sk.; Karlowa 1885, 733.

⁴¹⁴ Kalb 1890, 100-101; E. Schulz, ZRG RA 12, 123–125.

⁴¹⁵ Kunkel 1952, 217.

⁴¹⁶ Liebs 1993.

⁴¹⁷ Schulze 1904, 234; Kunkel 1952, 218.

⁴¹⁸ Így például CIL VI. 1422 és CIL XIII 1801.

⁴¹⁹ Kunkel 1952, 219.

⁴²⁰ Hasonlóan a Cervidius Scaevola neve alatt fennmaradt a *Digesta* című munka.

⁴²¹ Kunkel 1952, 217.

⁴²² Az interpoláció-kritikák modern megítéléséhez vö. Finkenauer 2010, 10–12.

pecsétjük alatt „hivatalos” szakvéleményeket osztogassanak.⁴²³ Valójában a jogi szakvélemények osztogatása már sokkal korábban kimutatható: Pólay Elemér a római jogászok gondolkodásmódját elemző monográfiájában már a köztársasági jogászok vonatkozásában feltételezi, hogy tevékenységük a *cavere, agere, respondere, consulere* kategóriákba sorolható – és a *respondere* már a Kr. e. 2. században is jellemezte a jogászi munkát.⁴²⁴

De térjünk vissza magához a jogesethez! Scaevola egy idézettel kezdi a tényállás ismertetését. Felolvas (vagy írásban citál) egy valós okirat szövegéből, amely szemmel láthatóan a jogvita tárgyát képezte: „Én magam, Lucius Titius írtam ezt a végrendeletemet, bármilyen jogban járatos szakember közreműködése nélkül, inkább a józan eszem tanácsát követve, nem a szégyenteljes és túlhajszolt gondosságot.”

Az idézet az örökhatályt a Lucius Titius név alatt emlegeti. Ez bizonyosan nem a szóban forgó örökhatály eredeti neve, amely az ominózus okiratban szerepelt. A Lucius Titius név számtalan esetben előfordul a *Digestában*, hisz tipikus blankettanévről van szó. A jogászok, mielőtt tanítványaik vagy „klubjaik” közönsége elé terjesztették megvitatásra az érdekes jogeseteket, többnyire gondosan törölték az okiratokban szereplő valódi neveket, hogy az érintett hírneve, becsülete, társadalmi reputációja ne szenvedjen csorbát.⁴²⁵ Ettől a kis „korrekciótól” eltékvélve úgy tűnik, hogy a jogász szó szerint idézi az okirat szövegét.

Az öntörvényű végrendelező szinte kérkedik azzal, hogy saját maga fogalmazta és saját kezűleg jegyezte le végrendeletét. Az első sorok szinte komikus hatást keltenek, hisz a korabeli jogban járatos szakemberek, illetve a jegyzők gtűlfinomult, a végrendelező szerint szükségtelen formáságai és klauzulái ellen protestál, elveti a végrendelezés szokásos formakényszeres római formuláit.⁴²⁶

Az azonban kétségtelen, hogy az okirat írójának szándéka mégis arra irányult, hogy végakarátát írásban rögzítse. A *ratio* és a *diligentia* szembeállítás az okiratban némi magyarázatra szorul: a *ratio* a természetes észre utal, amely a *ius naturale*, az ókori természetjog alkotó elemeként jogértelmezési kategóriává erősödött.⁴²⁷ A *naturalis ratio* a természetes ész, a logika, valamint az Arisztotelész és a sztoa filozófiájához kapcsolódó alapvető jogi premisszák begyűjtését jelenti a jogi dogmatikába. A *diligentia* mint terminus technicus általában nem nevezhető negatív tartalmú jogi kategóriának: a felelősségi jogban a gondosságot értették alatta, amely a vétkes felelősség alkotóelemét képezte.⁴²⁸ A *testator* viszont itt pejoratív értelemben használja a szót, azaz a túlzott szakmai szőrszálhasogatásra céloz.

A sorok között érezhető a különböző jogi kultúrák közötti feszültség, amit úgy tűnik Róma akkori jogásza is diagnosztizáltak. Feltételezhetjük-e, hogy az okiratszerkesztésben létezett egy praktikus irányzat, amely a gyakorlati szempontokra koncentrált és csak a legszükségesebb adatokat foglalta írásba – hellenisztikus mintákat követve? És ezzel szemben állt esetleg a konzervatív, hagyományos római irányzat, amely „túlzott gondossággal” járt el, a jogi tartalom szempontjából szükségtelen cirkalmakat alkalmazott, elavult formakényszerekhez ragaszkodott? Úgy tűnik, hogy valami efféle antagonizmusra céloz a szöveg.

⁴²³ Ezeket a szakvéleményeket az adott jogász – és a princeps – óriási tekintélye miatt a bíróság irányadónak fogadta el az adott perben.

⁴²⁴ Pólay 1988, 43 sk.

⁴²⁵ Az „adatvédelem”, illetve a személyiségi jogok védelmének korai megnyilvánulása ez a jelenség; vö. Scheibelreiter 2015, 255 sk.

⁴²⁶ A *sine ullo iuris consulto* fordulathoz vö. Nörr 1974, S. X.

⁴²⁷ *Ius naturale* szerepéhez vö. El Beheiri 2017, 99 sk.

⁴²⁸ Molnár 1993, 141 sk.

A következő mondatban még azt is hozzáteszi az örökhatyó, hogy ha valamit nem egészen szakszerűen, nem az előírásoknak megfelelően sikerült megfogalmaznia, akkor az egészséges emberi akarat, illetve értékítélet (*hominis sani voluntas*) szolgáljon mércéül az ügyleti akarat értelmezésénél, azt tekintsék „törvény erejével bírónak”.⁴²⁹ A *pro iure habere* kifejezés úgy értelmezhető, hogy a *testator* a *lex contractus* elvével állítja szembe saját pongyola szövegszerkesztési termékét.

Az okiratban manifesztálódó szerződési akaratnyilatkozatot, a *contractus* konkrét kikötéseit a római jogászok sokszor a *lex contractus* kifejezéssel illették. A *lex contractus* az adott jogviszonyra a felek által konstruált „szabály”. Alapelvnek számított, hogy a felek közötti jogviszonyra – a bíróság előtt is – elsősorban a szerződésben rögzített kikötések mérvadók, azok alapján kell a jogvitát eldönteni. A diszpozitív jog szabályaihoz csak akkor nyúlt vissza a bíró, ha a szerződés vonatkozó kikötései hiányosak, érvénytelenek voltak vagy valamilyen más súlyos hibában szenvedtek.

Lucius Titius mint végrendelező tudatában volt annak, hogy az általa „szerkesztett” okirat ebben a tekintetben igen hiányos. Ezért írta, hogy a tartalmi hibák korrigálására ne a formakényszerben tobzódó hatályos öröklési jogot, hanem a természetes ész szabályait követő alapvető értékeket vegyék irányadónak.

A fenti furcsa bevezetés után tért át az örökhatyó tényleges végakarátának az ismeretetésére: írásba foglalta, hogy kik legyenek az örökösei (*heredis institutio*) és milyen arányban örököljenek.⁴³⁰ A végrendeletnek ezek a konkrét (valószínűleg konform, a jogszabályi elvárásokat követő) rendelkezései már nem szerepelnek a Scaevola által idézett szövegben.

A jogászhoz intézett kérdés (*quaesitum est*) viszont tájékoztat (bár nagyon röviden) az ügy további lefolyásáról. A feltett kérdés úgy hangzott, hogy a törvényes öröklési rend alapján kérvényezett hagyatéki eljárásban a végrendeletben rögzített öröklési arányokat érvényesíteni lehet-e. A néhány szakkifejezésre korlátozódó leírásból kiszűrhető, hogy a hagyaték átszállására nem a végrendelet alapján, hanem a törvényes öröklés rendje szerint került sor. Ezen eljárás folyamán merült fel a kérdés, hogy a végrendeletben megfogalmazódott ügyleti akarat legalább a részarányok szempontjából figyelembe vehető-e. Erre a pontra korlátozódik a Scaevolához intézett kérdés, és csak erre válaszol maga a jogász is, egyébként feltűnően lakonikusan: igen, lehet (érvényesíteni, kérni, perelni).

A válasz világos, de a jobb megértés érdekében érdemes néhány szót szólni a jogi háttérrel. Különösen az alábbi problémákra kell kitérni: a végrendelet formai és tartalmi érvényességi kellei; a végrendeleti és a törvényes öröklés viszonya; a *fideicommissum* a végrendeleti és a törvényes öröklés tükrében; valamint a végrendelet értelmezésének releváns alapelvei. Mindezen kérdések, azaz a normatív környezet tisztázása után pedig vissza kell térnünk a konkrét jogesethez, hogy Scaevola döntését még egyszer átgondoljuk.

Az öröklési jog, ezen belül a végrendeleti öröklés (*bonorum possessio secundum tabulas*) olyan fejezete a klasszikus római jognak, ahol – a magánjog egészére jellemző karakterisztikával szemben – számos *cogens* norma szorítja keretek közé a minden római polgárt alanyi jogon megillető végrendelezési szabadságot. Az állami beavatkozást az is indokolta, hogy az egész öröklési jog mint normarendszer, ezen belül pedig a végrendelezési jog gyakorlása igen fontos társadalmi és politikai tényező volt az ókori Rómában.

⁴²⁹ A kifejezés emlékeztet a mancipációs végrendeletek *sana mente* klauzulájára; vö. Antonius silvanus fent elemzett végakarátát.

⁴³⁰ A végrendeletek formai kelleihez l. Ruffner 2011, 5 sk.

Fent már említés történt arról, hogy az ókori ember vallási és erkölcsi felfogása, mentalitása a modern európai társadalmi kontextustól nagyon eltérő volt. A halállal a pater familias elveszítette jogképességét, személyiségét – de egyetemes jogutódjának erkölcsi és vallási kötelessége volt emlékének megőrzése, a családi sacra ápolása, a halottkultusz lekiismeretes és bőkezű gyakorlása. Az örökös nem csupán a családi vagyon letéteményese lett, hanem a *pietas* ápolója is. Ezzel az összetett jogi-erkölcsi környezettel magyarázható például az a jelenség, hogy a XII táblás törvények korából származó mancipatiós végrendelet okirati formuláját még a Kr. u. 4-5. században is alkalmazták, és nem csupán Italiában, hanem a provinciákban is, például Észak-Afrikában. A familiae emptor már régóta csak jelképes szerepkörrel bírt, de a tanúk pecsétje gondosan rákerült a gaiuszi latin szöveget hűen ismétlő halál esetére szóló rendelkezést hordozó fatáblákra.⁴³¹

Scaevola tényállásleírásából kiviláglik, hogy a kiinduló pontul szolgáló jogesetben a törvényes öröklés szabályai kerültek alkalmazásra. Az általunk vizsgált periódusban ez a praetori törvényes öröklési rend alábbi osztályai szerinti öröklést jelentette: *bonorum possessio unde liberi*, *bonorum possessio unde legitimi*, *bonorum possessio unde cognati*, *bonorum possessio unde vir et uxor*. Jogesetünkben nagy valószínűséggel az első vagy a harmadik osztály lehetett releváns (hipotetikusán, hisz kevés adat áll rendelkezésre).

Nem esett azonban eddig még szó a *fideicommissum*ról, amely pedig kulcsfontosságú Scaevola döntésében: *ex causa fideicommissi peti possunt*. A *fideicommissum* szakszó a *fidei committere* – hitére, becsületére bízni – összetételéből alakult ki. Arról van szó, hogy az örökagyó akár szóban, a végrendelet kiegészítéseként is megbízhatta valamilyen végakarattal teljesítésével az örökösöt; de ez a kezdetben csak kiegészítő rendelkezés idővel a végrendeletet is helyettesíthette.⁴³² Fontos tényező volt, hogy *fideicommissum* formájában olyan juttatások is érvényesek lehettek, amelyek legatum formájában nem maradhattak volna érvényben.⁴³³ Gaius is a jogintézmény formátlanságát emeli ki (Gai. 2, 249): „A hitbizományoknál pedig, úgy tűnik, az érvényesen és főképpen a leggyakrabban használt szavak: kívánom, kérem, akarom, hitedre bízom; ezek egyenként is ugyanolyan hatályosak, mintha mindet egyszerre alkalmaznák.”⁴³⁴

A *fideicommissum* mint formátlan végakarattal nyilvánítható forma már a köztársaság végén megjelent a joggyakorlatban, de csak Augustus egyik rendelete nyomán vált peresíthetővé. Augustus több új szabályt vezetett be a római öröklési jogba – felfedezve, hogy az öröklési jog alkalmas politikai célok, társadalmi reformok kivitelezésének segítésére. Ilyen új – és a rómaiak körében nemigen kedvelt – rendelkezés volt az 5%-os örökösödési adó (*vicesima hereditatium*) bevezetése, amely bizonyos becsült értékhatáron felül minden örökösöt sújtott (kivéve a legközelebbi rokonokat).⁴³⁵ A házasságok számának növekedése érdekében az egyedülálló és a házastól, de gyermektelen polgárok nem, vagy csak részben, tudták megszerezni az örökséget. A sok megszorítás ellensúlyozására viszont a princeps peresíthetővé tette a *fideicommissum*ot – először csak a privilegizált végrendeletek esetében (pl. *testamentum militis*, katonai végrendelet), később általános érvényre.⁴³⁶ Ez azt jelentette, hogy az ősi római végrendelet formáságainak eleget nem tevő végintézkedéseket az *extraordinaria cognitio* keretében egyre inkább úgy bírálták el, hogy *fideicommissum* gyanánt azok rendelkezései érvényben maradhassanak.⁴³⁷ Ennek

⁴³¹ Vö. Gai. 2,116-117. Babusiaux 2015, 183-186.

⁴³² Kaser, Knütel, Lohsse 2017, 435.

⁴³³ Watson 1988, 256 sk.

⁴³⁴ Brósz Róbert fordítása.

⁴³⁵ Vö. Honoré 1994, 20 sk.

⁴³⁶ Kaser, Knütel, Lohsse 2017, 436.

⁴³⁷ Voci 1963, 231; Johnston 1988; Robinson 1990, 638; Paulus 1990, 710.

egyik jó példája az itt elemzett jogeset.⁴³⁸ Jellemző, hogy Scaevola is figyelmet szentelt a rendhagyó okiratnak, aki a császári *consilium* tagjaként részt vett a jogfejlesztésben és ennek tükrében osztogatta jogi véleményeit.

De térjünk vissza a jogesethez. Scaevola fent idézett *responsum*ával több szerző is foglalkozott a szakirodalomban: Ludwig Mitteis, Fritz Schulz, Dieter Nörr.⁴³⁹ Jellemző, hogy mindegyik szerző elsősorban (vagy kizárólagosan) a *sine ullo iuris consulto* kifejezés magyarázatára koncentrált. Alig szenteltek figyelmet annak a problémának, hogy miért érvénytelen a Lucius Titius blankettaneve alatt idézett végrendelet.

Ha a Scaevola által idézett *testamentum* egyes klauzuláit összevetjük a fenti már többször is ismertetett bázisanyaggal, megállapítható, hogy a Gaius által a *testamentum caput*-jának nevezett *heredis institutio* hiányzik a szöveg elején. Valószínűnek látszik viszont, hogy a furcsa bevezető rész után az örökhagyó az örökösnevezéseket az előírt formások szerint foganatosította.

Az örökhagyó halála után örökösei a nevezett végrendelettel feltehetően felkeresték a magisztrátust. A végrendelet rendhagyó szövegezése és Scaevola rendszeres *consilium*-beli tevékenysége alapján joggal tételezhető fel, hogy az ominózus végrendelet provinciai helyszínen készült. A jogász által közölt adatokból úgy tűnik, hogy a magisztrátus megvizsgálta a végrendeletet, de érvénytelennek találta. Ez a határozat egyértelműen következik abból a megjegyzésből, hogy a *bonorum possessio secundum tabulas* helyett a *bonorum possessio intestati* szabályai szerint történt a hagyaték megnyílása és megszerzése (*delatio* és *acquisitio hereditatis*).

Valószínű, hogy a *iurisdictio* vezetője maga tanácsolta az örökösöknek, hogy a formahibás végrendelet érvényesnek nyilvánításáról tegyenek le, és kérjék helyette inkább a hagyatéknak a törvényes öröklés rendje szerinti átadását. A problémamentes váltás a végrendeleti öröklésről a törvényes öröklésre arra enged következtetni, hogy a végrendeletben örökössé nevezett személyek köre egybeesett a törvényes öröklési rend alapján öröklésre jogosultak körével.⁴⁴⁰

Úgy tűnik viszont, hogy az örökösök igényjogosultságának a mértéke a kétféle öröklési jogcím alapján más és más részesedési arányt képviselt. A törvényes öröklés szerint a lemenők fejenként egyenlő arányban örököltek azzal a kiegészítéssel, hogy a kieső lemenő helyett a ráeső örökrészt (a képviseleti elv szabályai szerint) az ő lemenői kapták meg. A végrendeletben viszont az örökhagyó eltérhetett a fejenkénti egyenlő arány elvétől, és valamelyik gyermekének többet juttathatott a törvényes öröklés szabályai szerint neki járó résznél.

A *portiones adscriptae*, a végrendeletben előírányzott részarányok a végrendelet megdőlésével *ipso iure* semmissé váltak, hisz az érvénytelen végrendeletnek semmilyen joghatása nem lehet. Ennek ellenére Scaevola úgy foglalt állást, hogy az örökhagyó által eredetileg (az érvénytelen végrendeletben) előírányzott vagyoni felosztást (ami bizonyos esetekben túllépett az adott örökös törvényes örökrészén) az érvénytelenség ellenére az érintett örökös mégis követelheti – csökkentve ezzel a többi örökös részesedését a hagyatéki vagyonból. Ezt a döntést Scaevola dogmatikailag úgy támasztja alá, hogy a végrendelet formahiba miatt érvénytelen rendelkezését *fideicommissum* gyanánt mégis érvényes végakarati rendelkezésnek tekinti. Az erre utaló *ex causa fideicommissi* kifejezést való-

⁴³⁸ Kaser, Knütel, Lohsse 2017, 435-437.

⁴³⁹ Nörr 1974, 52. Kunkel 1952, 148. Nörr 1974, 83. Voci 1963, 585 sk.

⁴⁴⁰ Így fogta fel a tényállást már Nörr és Voci is.

színűleg már Scaevola jogász szakvéleménye tartalmazta, amikor a császári kancelláriában a peres felek által a császárhoz intézett *petitió* (kérvényt) hivatalosan megválaszolta. Nem valószínű tehát, hogy interpolációról lenne szó.

A kedvezményezett számára pozitív tartalmú döntést (a római öröklési jog szabályai alapján) még egy másik dogmatikai pillérre is lehet alapozni, amit azonban Scaevola itt kifejezetten nem említ. Köztudott, hogy már az 1. századtól, legkésőbb a *Causa Curiana* híressé vált esetétől kezdve a végrendeletek értelmezésénél az ügyleti akarat, azaz az örökhagyó kifejezett vagy akár csak feltehető szándéka került előtérbe. Ezt az interpretációs premisszát a szakirodalom a *favor testamenti* elveként ismeri.

Ez azt jelenti, hogy a végrendeletet – vita esetén – úgy kell értelmezni, hogy az örökhagyó végakarata lehetőleg érvényben maradjon. Ehhez a régóta ismeretes alapelvhez társult esetünkben az a több mint száz éve elindult folyamat, amely a római jog szigorú, archaikus mintákhoz ragaszkodó formai kellékeit – a jogéletben, a mindennapos joggyakorlatban realitásként jelentkező igények, törvényrontó szokások tükrében – enyhíteni, lazítani igyekezett.⁴⁴¹ A *fideicommissum*, a *codicillus* (fiókvégrendelet) és a katonai végrendelet (a formátlan katonai végrendelet) voltak azok a jogintézmények, amelyek mentén ez a fellazítás elindult. Scaevola döntése, az érvénytelen végrendelet alapvető rendelkezéseinek *fideicommissum* címén való megmentése mutatja, hogy milyen magas szintű volt a császári kancellária érzékenysége a provinciákban élő római polgárok – vagy a frissen polgárjogot szerzett provinciaiak – sajátos, helyi szokásokat követő joggyakorlatának toleranciája terén.

A Scaevola által a 2. században elemzett jogeset bepillantást enged a Római Birodalom mindennapos jogéletébe. A klasszikus római jogot egyrészt a hagyományos elemek, a történeti hagyományok tisztelete jellemezte: a jog a római polgár kultúrájának fontos eleme volt. Ugyanakkor a mindenkori princeps tudatában volt annak, hogy a jog a politikai hatalom szempontjából központi jelentőségű. A jogképző tevékenység – az erre a korra jellemző jogforrások, a császári rendeletek, szenátusi határozatok, *rescriptumok* és *responsumok* révén – dinamikus jegyeket mutatott: a jog reflektált a mindennapok által felvetett problémákra.

A jogalkalmazó egyrészt igyekszik a problémákat a normarendszer keretein belül rugalmasan kezelni. Másrészt az újonnan körvonalazódó jogintézmények, amelyek sokszor a provinciákból jelentkeznek, jogalkotói szinten is megerősítést nyerhettek. A római jog és a keleti provinciák helyi joga interaktív viszonyban álltak egymással. A provinciák sajátos joggyakorlatának termékei, az okiratok, gyakran kerültek a római jogászok elé értelmezés céljából. A római világképtől eltérő erkölcsi és jogi elképzelések a jogalanyok közti jogviszonyokban sokszor a római jog szabályaival kifejezetten ellenkező megoldásokhoz vezettek – amit a római hatóságok többnyire mégis toleráltak. Scaevola jogesete is azt tanúsítja, hogy a lehetetlen fogalmazású, a formakényszerrel mit sem törődő végakarát lényegét a jogász a viszonylag új jogintézmény, a *fideicommissum* segítségével hívasával végül mégis méltánylandónak ítélte.

12. §. Adásvétel – római és hellenisztikus hagyomány

Az előző fejezetekben részletesen foglalkoztunk Ludwig Mitteis korszakalkotó elméletével a római jog és a helyi jogok viszonyáról. A szakirodalmi áttekintésére emlékeztetve,

⁴⁴¹ Vö. Babusiaux 2015, 267–272; Kaser, Knütel, Lohsse 2017, 435–437.

általában megállapítható, hogy a legtöbb szerző, aki az utóbbi száz évben ezzel a témával foglalkozott, megmaradt az 1891-ben Ludwig Mitteis által megtalált és behatárolt területen. A tanulmányok túlnyomó részben a családi jog vagy az öröklési jog jogintézményeire terjednek ki, ahol a legkönnyebben kimutathatók a helyi jog jellegzetességei, és ahol a római jog és a helyi jog közötti diszkrépancia a leginkább szembevetendő.

Jelen tanulmány igyekszik átlépni ezeket a hagyományos határokat. Az itt következő fejezetben arra keresem a választ, hogy az árucere-forgalom jogában, annak mindennapos gyakorlatában hogyan jelentkezik a helyi jog és a római jog egymás mellett élése, és milyen elvekhez igazodik a jogalanyok jogi „identitása” ezekben a konkrét jogügyletekben.

Az árucere minden emberi társadalomra jellemző és szinte minden gazdasági berendezkedésben központi szerepet játszik a javak disztribúciójában. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a klasszikus római jogászok nem szenteltek túl nagy figyelmet az adásvételi szerződés részletes szabályozásának. Gaius például az Intitúciókban megelégedett azzal, hogy az *emptio venditio* érvényes létrejöttének jogi pillanatát definiálja – a konszenzus, a felek egybehangzó akaratának determináló szerepét kiemelve, elhatárolja a jogéletben elterjedt jogszokásoktól, például a foglaló adásától.⁴⁴² Fontosnak tartja továbbá a vételár érvényes meghatározásának körüljárását, de nem szól a felek felelősségéről vagy a veszélyviselésről.

A 6. századi kompiláció, a római jogászok írásaira támaszkodó *Digesta* vonatkozó fejezeteit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az adásvételt nyolc fejezet tárgyalja, amelyekből pusztán kettő⁴⁴³ fókuszál elméleti-dogmatikai kérdésekre, míg hat a jogélet szokásos szerződési klauzuláihoz fűz értelmező magyarázatokat.⁴⁴⁴ A *Digesta* sommás vizsgálata is ahhoz az eredményhez vezet, hogy a római adásvételi jog az *empiria* világhoz kötődik.

A fentiek alapján kitűnik, hogy az adásvétel szabályainak megértéséhez elengedhetetlen a jogélet, a Római Birodalom mindennapos jogi kultúrájának megismerése és elemzése. A jogéletéről többféle forrástípus kínál információt: epigráfiai, irodalmi és jogi források. Elsődleges jelentőséggel bírnak e téren az epigráfiai leletek, az ókori szerződések szövegét őrző fatáblák, viaszos táblák és feliratok; az itt következő vizsgálódás központjában egy papirusz áll.

Esettanulmányunk egy bírósági tárgyalási jegyzőkönyvből indul ki, majd ennek kapcsán rekonstruálja a jogi hátteret: a szerződési gyakorlatot, illetve a provinciái normatív környezetet. Központi kérdésként érinti az eredmény a privát autonómia, a szerződési szabadság, a személyiségi jog – azaz a római jog és a helyi jogok (jogszokások) közötti viszony neuralgikus pontjait is.

12.1. Egy bírósági tárgyalási jegyzőkönyv (*P.Cair.Preis.*² 1)

Kiinduló pontként egy drámai jogvita kínálkozik a Kr. u. 2. századból, Egyiptomból, amelynek lényegét egy bírósági tárgyalási jegyzőkönyvből kimásolt kivonat alapján ismerjük.

⁴⁴² Gai. 3,139–141.

⁴⁴³ D. 18.1: *De contrahenda emptione et de pactis inter emptorem et venditorem compositis ez quae res venire non possunt*; and D. 19.1: *De actionibus empti et venditi*.

D. 18.2: *De in diem addicione*; D. 18.3: *De lege commissoria*; D. 18.4: *De hereditate vel actione vendita*; D. 18.5: *De rescindenda venditione et quando licet ab emptione discedere*.

- 1 [ca 9] .φ. []
 [Ἐτους n Ἀν]τανεινο[υ Καίσαρος τοῦ κυρίου, - - - Ἐπί τῶν κατὰ
 [NN] ἐ]γυτχόντος κ[ατὰ Σ]αραπίωνος Φ[]]
 [ca 6] γ Εὐτυχίαν. Ἐπρί[ατο παρὰ Σ]αραπίωνος Τ.[]]
- 5 φς ἀργυρίου δραχμῶν χειλίων ἑκατὸν ἐξήκοντα. Ἡ δὲ ὀλίγον χρόνον παρ' αὐ-
 [τ]ῷ μείνασα ἀπέδρα τὰς τε ἀσφαλείας τὰ<ς> τῆς πράσεως ἐα[υτῆς ἀρπάσσασα]
 [κ]αὶ πολλὰ τῶν τούτου. Ἄξιοι οὖν κατὰ τὰ ἐπὶ τῶν τοιοῦ[των κεκκριμένα ὑ-]
 πό τε Καλπυρῶν' ν' ἰανουῦ καὶ Μαξιμιανουῦ καὶ Νεοκύδου[ς, δικαιοδοτησάντων,]
 Σαραπίωνα ἀποδοῦναι αὐτῷ τὴν τεμιῆν καὶ ὅσα [ἂν ἀφαρπάσῃ. Λυκα-]
- 10 ρίωνος ῥήτορος ἀναγνόντος κρίσεις τινὰς Καλπυρν[ιανουῦ καὶ Μαξιμιανουῦ]
 [κ]αὶ Νεοκύδους Καλλίνεικος ῥήτωρ ὑπὲρ Σαραπίωνο[ς εἶπεν· Ἀναγνώσομαι]
 [ἐ]πιστολὴν μίαν ἡγεμόνος Ὀνοράτου οὐ πρὸ πολλοῦ χρ[όνου γραφείσαν ἐν ἧ]
 [κα]ὶ ἐπ[ὶ ταῦ]ταις ταῖς ἀνεγνωσμέναις κρίσεσιν διαγορεύ[ει]]
 [ἐν ἀνομοί]α ὑποθέσει. Ἦκουσας τοὺς ἀπλῶ χρήματι πα[ροῦντας δοῦλον]
- 15 [ca. 6] ἀνε]υθύνους εἶναι, ἐπειδάν τις αὐτοῖς τοιοῦτ[ο ἐγκλημα ἐπενέγκῃ]
 [οῖο]ν οὗτος· Ἐάν γάρ μηδὲν ἐπερώτημα ἢ ἐνγεγρα[μμένον ἀνεύθυνον]
 [εἶναι τ]ὸν πράτην τῆ ἀποδώσει τῆς τεμιῆς. Ἐάν ἀπ[λοῦν χρῆμα] ἢ ἐνγεγραμμένον]
 [ca. 7] ο μόνον πράσις ἦν ἀπλῆ, ἀνεύθυνος δ[ὲ ca. 16] ὁ ὑπ[]]
 [ἐμοῦ συ]ννηγορούμενος, οὐδὲν γάρ ἐπ[ca. 28]]
- 20 [ca. 4] ἀ]πλῆς πράσεω[ς ca. 4] τ[]]
 [] εἶ]πεν· Τί πρὸς [ταῦτα ἀποκρίνη;]]
 [] αὶ καὶ μηδ[ε]]
 [] ἡ τοῖς ονη[]]
 [ca. 6] βοηθῆσαι κα[ὶ]]⁴⁴⁵

A 14 x 15 cm nagyságú papiruszt Bernhard P. Grenfell és Arthur S. Hunt (két „Oxford men”) találta a Bacchias nevű falu ókori időkből származó romjai között. A papiruszdarabka a Kairói Egyiptomi Múzeum gyűjteményébe került, ahol a mai napig őrzik. Az 1895–1896-os ásatások eredményeit a két régész a *Fayum Towns* című könyvében publikálta.⁴⁴⁶ A dokumentum egy szökött rabszolganő miatti perről tudósít. A jogi-jogtörténeti interpretáció előtt szeretném röviden vázolni az *editio*-történetet; elsősorban azért, hogy megmagyarázzam, miért nem foglalkoztam ezzel a forrásszöveggel az 1997-ben publikált, *Praedicere und cavere beim Marktkauf* című könyvemben.

A papirusz története kétségtelenül Grenfell és Hunt ásatásaival és a *Fayum Towns* publikálásával kezdődik. Az olvasóra még ma is lelkesítően ható kötet ezt a papiruszdarabkát Nr. CCIII (P. Fay. 203) citációs szám alatt ismerteti; de a görög szöveg nem került transzkribálásra, pusztán egy rövid leírást közöltek a szerzők: „Two fragments containing

⁴⁴⁵ [Im Jahre – des] Antoninus [Caesar, des Herrn, – Monat – Tag – Ort. Im Rechtsstreit des NN], der klagt gegen Sarapion [Sohn des NN betreffend die flüchtige Sklavin] Eutychia. T[- - -] kaufte sie von Sarapion [- - -] für 1.160 Silberdrachmen. Nachdem sie [für kurze Zeit] bei ihm war, lief sie davon [und nahm mit sich] die Urkunden ihres Kaufes und vieles ihm Gehörige. Er verlangt daher in Übereinstimmung mit den [Urteilen über solche] Fälle, die Calpurnianus und Maximinianus und Neokydes, [gewesene *iridici*, erlassen haben], dass Sarapion ihm den Kaufpreis zurückgebe und die Sachen [die sie mitgenommen hat]. Nachdem der Anwalt [Lyka]rion einige Urteile von Calpurnianus, Maximinianus und Neokydes verlesen hatte, sagte der Anwalt des Sarapion, Kallineikos: Ich werde (nur) eine (einzige) *epistole* des Präфекten Honoratus vorlesen, die vor kurzem geschrieben wurde, in welcher er ausdrücklich erklärt mit Bezug auf die verlesenen Urteile [- - - in einem (un?)gleichen Fall.] Du hast gehört, dass diejenigen, die [einen Sklaven verkaufen] „zu einfachem Geld“, nicht verantwortlich sind, wenn jemand gegen sie eine solche Klage erhebt wie unser Prozeßgegner. Da keine (formelle) Frage in den schriftlichen Vertrag eingefügt wurde, ist der Verkäufer nicht zur Rückzahlung des Preises verpflichtet. Wenn „zu einfachem [Geld“ eingefügt ist -- -], war der Verkauf nur einfach und der Verkäufer, mein Mandant, ist nicht verpflichtet [---] --- des einfachen Kaufes --- [--- Der vorsitzende Richter] sagte: Was ist [deine Antwort] hierauf? [- - -].

⁴⁴⁶ Grenfell, Hunt 1900.

parts of 26 lines of an account of legal proceedings, written in small uncials. A letter of the prefect Honoratus (probably M. Petronius Honoratus, prefect in A. D. 148) is mentioned, as well as *kriseis* of Calpurnianus, Maximianus and Neocydes (*dikaiodotai*, cf. BGU 378. 1,17). Second century”⁴⁴⁷.

Preisigke mintegy tíz évvel később 48 papiruszt adott ki a Kairói Múzeum gyűjteményéből; köztük volt P. Fay. 203 is, amelynek Preisigke a „Rechtsklage” (keresetlevél) címet adta (P.Cair.Preis. 1).⁴⁴⁸ A papirusz igen töredékes állapota miatt azonban az olvasat annyira bizonytalan volt, hogy a szerző szkeptikusan megjegyezte: „A jogvita tárgyát a fennmaradó töredékekből nem lehet megállapítani: az okirat bírósági tárgyalási jegyzőkönyv.”⁴⁴⁹

Ludwig Mitteis még abban az évben recenziót jelentetett meg a *Zeitschrift der Savigny Stiftung* hasábjain Preisigke gyűjteményes edíciójáról.⁴⁵⁰ Számos esetben korrektúrát javasolt a görög szöveg átírásában, illetve emendálásában (ezeket a későbbi editorok következetesen figyelembe is vették). Ezenfelül messzemenően rekonstruálni tudta a szöveg jogi háttérét és értelmét is. Mitteis elfogadta Preisigke megfejtését, hogy bírósági jegyzőkönyvről van szó, de kritizálta a „Rechtsklage” címet. Majd a 3–4. és az 5–7. sorok görög szövegét átkomponálta, ezáltal a szöveg értelme világosabbá vált. A cikkben hangsúlyozta, hogy szerinte a jogvita tárgya nem annyira homályos, ahogyan azt Preisigke vélte.⁴⁵¹

Mitteis tényállás-rekonstrukciója ugyan nem bizonyult teljesen hibátlannak, mégis nagyban elősegítette a papirusz interpretációját. Szerinte ugyanis mindkét peres felet Szarapionnak hívták: a felperes, Szarapion I. egy rabszolganőt vásárolt Szarapion II.-től, aki azonban az átadás-átvétele után „rövid időn belül” megszökött tőle; sőt, szökése alkalmával – a felperes állítása szerint – magával vitte az adásvételi okiratokat (*aszphaleiai*) és tulajdonosának egyéb értéktárgyait is. Jelen perben Szarapion I. követeli a vételár visszafizetését és kártérítés megfizetését az ellopott dolgok értékének fedezésére. A szöveg folytatása (14. sortól) Mitteis szerint arról szól, hogy milyen szerződési feltétellel kötötték meg az adásvételt: az eladó garanciát vállalt-e vagy kizárta a helyállást, azaz a *haple praxis* kikötés szerepelt-e a szerződésben. Mitteis úgy látja, hogy az adásvétel „ohne Fugitivitätsgarantie” köttetett meg – de a további interpretációról lemond, bár megjegyzi, hogy „ebból a nézőpontból a szöveget túl nagy kockázat nélkül ki lehetne pótolni – de ettől itt most eltekintek”.

Mitteis tanácsát sokáig nem fogadta meg senki; a papiruszról alig vett tudomást az ókori jogtörténeti kutatás.⁴⁵² Nagyon kevés szerző használta fel a szöveget – mégis érdemes itt megemlíteni két angol nyelvű publikációt, két kreatív gondolkodású kutatót, akik némi fantáziát láttak a fenti, töredékes szövegben: Jolowicz és Katzoff. Jolowicz tanulmányt írt a „case law” jelenségéről a római Egyiptomban.⁴⁵³ Katzoff viszont a precedensek lehetőségét mérlegelte, ebben a cikkében foglalkozott ezzel a szöveggel. Katzoff kérdésfelvetéséből következik, hogy pusztán a recitáció jelenéségre koncentrálnak, a korábbi

⁴⁴⁷ Grenfell, Hunt 1900, 300.

⁴⁴⁸ Preisigke 1911 – az okirat első edíciója, amely a szöveget csak részben tudta megfejteni. A tanulmány a következőkben a Salomons által 2014-ben publikált új szöveget veszi alapul – emelynek idézése P.Cair.Preis.² 1.

⁴⁴⁹ Preisigke 1911, 1: „Der Gegenstand des Rechtsstreits lässt sich aus den verbliebenen Resten nicht genügend ersehen: die Urkunde ist ein gerichtliches Verhandlungsprotokoll.”

⁴⁵⁰ Mitteis 1911, 348.

⁴⁵¹ Mitteis 1911, 348.

⁴⁵² Straus 2004, 157–158.

⁴⁵³ Jolowicz 1937, 8–10.

bírói ítéletekre való hivatkozás jelensége érdekl. ⁴⁵⁴ Ugyanakkor komolyan átgondolja a görög szöveg olvasatát; egy új kiegészítést is javasol a 14. sorban, amelyet a későbbi *re-editio* majd figyelembe is vesz.

A szöveg mélyebb megértéséhez hozzájárult egy későbbi publikáció is: Revel Coles 1974-ben publikálta tizenegy papiruszdarabka tartalmát, amelyeknek a *transscriptióját* Grenfell és Hunt időközben előkerült, még 1895–1896-ból származó ásatási naplójában találta meg. ⁴⁵⁵ Ezen tizenegy papiruszdarabka közül egyet már Grenfell és Hunt is úgy ítélte meg, hogy esetleg az itt elemzett tárgyalási jegyzőkönyvből leszakadt rész lehet. Ez a papirusz is Bacchiasban került elő, de ma Oxfordban, az Ashmolean Museum gyűjteményében található. Az igen töredékes szöveg már akkoriban bemásolásra került a jegyzetfüzetbe, de végül mégsem vették be a *Fayum Towns* nyomtatásba adott dokumentumai közé. Coles korrektül közli, hogy már Grenfell a P.Fay.203-hoz rendelte a néhány olvasható sort.

A papirusz tartalmának megfejtsében mégis a 2014-es év hozott fordulatot, amikor P. Salomons re-editiója megjelent. ⁴⁵⁶ Salomons átdolgozta, revízió alá vette és újra kiadta azokat a papiruszokat, amelyeket eredetileg F. Preisigke jelentetett meg a Cairo Museum gyűjteményéből; közte az első dokumentumot is, amelyről ez a fejezet szól. Sajnos, az eredeti okirathoz nem kapott hozzáférést, pusztán a Múzeum hivatalos digitális felvétele alapján tudta felülvizsgálni az olvasatot. Ennek ellenére számos új szövegvariációt dolgozott ki, amely nagyban hozzájárult az interpretáció kibontakozásához. Megállapította, hogy a papirusz minden oldalán törések találhatóak, azaz a szöveg egyik oldalon sem teljes. A Coles által időközben kiadott néhány sor (SB XIV 11397) kétségtelenül ennek a papirusznak a része volt – bár azt már nem lehet pontosan megállapítani, hogy mely sorok folytatásáról van szó. Salomonsnak mégis sikerült annyi értelmet vinni a szövegbe, hogy a jogtörténeti szempontból izgalmas tényállás némi bizonyossággal rekonstruálhatóvá vált.

A fent röviden vázolt editio-történet rávilágít, hogy a római jogászok és az ókori jogtörténettel foglalkozók 2014 előtt miért nem szenteltek figyelmet ennek a – már több mint száz éve ismert – forrásnak. ⁴⁵⁷ A kezdetben csak sejthető, és csak később kibontott értelem még számos pontosítást igényelt, hogy jogtörténeti oldalról is értelmezhetővé váljon a szöveg.

12.2. *A per tárgya*

A Salomons által javított görög szöveg (P.Cair.Preis.² 1) még mindig nagyon töredékes. Az 1–2. sor a dátum nyomait őrzi; ebből megállapítható, hogy a papirusz felső széle majdnem épen megmaradt, bár a császár nevéből is csak néhány betű olvasható, maga a titulatúra már hiányzik. ⁴⁵⁸ Az írás mégis elég biztosan datálható a 12. sorban fennmaradt név alapján, ahol Honoratus helytartót említi a szöveg. Marcus Petronius Honoratus helytartói működése más forrásokból is ismert: a legelső rá vonatkozó okirat Kr. u. 147 augusztusából származik, de valószínű, hogy már korábban hivatalba lépett. Elődje, L. Valerius

⁴⁵⁴ Katzoff 1972, 256–292 és különösen 271.

⁴⁵⁵ Coles 1974, 187 (= SB XIV 11397).

⁴⁵⁶ Salomons 2014, 1–5.

⁴⁵⁷ Jakab 1997.

⁴⁵⁸ Rupprecht 1997, 138–139.

Proculus ugyanis már 147. február 20-n elhagyta hivatalát. Honoratus helytartói működésének utolsó tanúsága 148. november 1-én kelt. A P.Cair.Preis.² 1 által megőrzött bírósági tárgyalás valószínűleg ebben az évben zajlott.⁴⁵⁹

A papiruszt Arsinoites kerületben, Bacchias faluban találták meg a régészek, de igen valószínű, hogy a bírósági tárgyalás nem ebben a viszonylag kis faluban folyt. Más források alapján megállapítható, hogy a bírósági tárgyalások jegyzőkönyvét, illetve a magas beosztású bírói személyek (a helytartó vagy a *iuridicus*) ítéleteit a peres felek, képviselőik, jogi tanácsadóként tevékenykedő, jogképzett személyek vagy hivatásos írnokok lemásolták és sokszorosítva terjesztették a tartományban.⁴⁶⁰ A P.Cair.Preis.² 1 által megőrzött eljárás valószínűleg egy ilyen helytartó vagy *iuridicus* előtt folyó eljárás lehetett, hisz a felek helyett *rhetorok* (szónoknak, szószólónak nevezett jogi képviselők) adták elő a keresetet, illetve az alperes ellenvetését. Ha helytartói bírósági fórumról volt szó, akkor helyszíniként Alexandria (a helytartó székhelye) vagy valamelyik vidéki nagyváros tétélezhető fel, ahol a helytartói bíróság úgynevezett *conventus* (kihelyezett ítélkezési napok) keretében ülésezhetett.⁴⁶¹ A peres felek illetősége (*origo*), sajnos, nem maradt ránk – pedig ez értékes adalékkal szolgálhatott volna a társadalmi kontextust illetően.

A papirusz rossz állapota ellenére a szakkiejezések segítenek a jogi tartalom megfejlesztésében, ugyanis számos olyan terminus technicus fordul elő a szövegben, amelyek mindegyike jogilag korrekt szóhasználatra utal. De nézzük először a peres felek pozícióját: a 3–4. sorban kétszer is szerepel (a rosszul olvasható betűket pótolva) a Szarapion név. Mitteis – amint arra fent már utaltam – még úgy látta, hogy mindkét peres fél (felperes és alperes is) ezt a nevet viselhette. Salomons azonban, a technikai fejlődés adta lehetőségeket kihasználva, pontosítani tudta a szöveget: szerinte a 3. sorban a helyes olvasat nem *hyper Sarapionos* hanem *kata Sarapionos*. Ezen korrekció folytán a peres felek közti szereposztás megfordul, azaz a per Szarapion ellen folyik, míg ellenfele, a felperes nevére csak egy betű utal, „T”.⁴⁶²

A szövegösszefüggésből azonban megállapítható, hogy a felperes az alperestől, Szarapiontól, korábban egy Eutychia nevű rabszolganőt vásárolt (4. sor) 1160 ezüstdrachmáért (5. sor). A 6–7. sorban a felperes ügyvédje röviden összefoglalja a tényállást: a rabszolganó bizonyos ideig a vevőnél szolgált, majd megszökött. A vevő azt állítja, hogy szökése alkalmával több értékes vagyontárgyat is magával vitt, sőt, az eredetét igazoló adásvételi okiratokat (*asphaleiai*) is ellopta – feltehetően a vételi okiratról és a vételár kifizetését igazoló nyugtáról beszél.

A 7–9. sor foglalja össze a felperes kereseti kérelmét: a vevő kérelmében (*petitio*) a vételár visszafizetését és az ellopott tárgyak értékének a megtérítését követeli. Az alperes azonban vitatja a felperesi igényt és nyomatékosan állítja, hogy ő nem köteles helytállni egyik káreseményért sem. Mindkét peres felet ügyvédek (*rhetorok*) képviselik: a felperes nevében Lykarion, az alperes nevében Kallineikosz viszi a szót.⁴⁶³

Mit lehet még a sorok között sejteni? Nyilvánvaló, hogy az adásvételből eredő primer szolgáltatásokat teljesítették, azaz befejezett vételről van szó: a vételárat maradéktalanul kifizették és az adásvétel tárgyát, a rabszolgát átadták a vevőnek (azaz a birtok- vagy tulajdonátruházás *traditio* vagy *mancipatio* útján megtörtént). A vevő birtokba lépett,

⁴⁵⁹ Pflaum 1960, 283–286 Nr. 117; Bastiniani 1975, 290–291; Habermann, P.Paramone 22, 2004, 243.

⁴⁶⁰ Salomons, P.Cair.Preis.² 2.

⁴⁶¹ Haensch 1997, 337.

⁴⁶² Mitteis 1911, 348.

⁴⁶³ D. 21,1,58 pr. Paul. 5 resp.

esetleg tulajdonossá is vált (a tulajdonszerzés ténye attól függ, hogy milyen tulajdoni formát tételezhetünk fel, a felek jogi státusza alapján). A vevő mindenestre tényleges hatalmában tartotta a dolgot, de ebből a tényleges hatalomból utólag, a rabszolgánő szökése folytán, kiesett: elvesztette uralmát a dolog felett és helyzettipikus tapadó károkat is elszenvedett.

A jogtörténezt elsősorban az izgatja, hogy a felek, illetve jogi képviselőik milyen érveket vonultatnak fel a bíróság előtt, illetve milyen jogot szeretnének a bírósággal alkalmaztatni az ügyükben. Amint azt fent már megállapítottuk, a per bizonyosan magas bírói fórum előtt folyt. De sem a papirusz lelőhelye, sem a tárgyalási jegyzőkönyvben fennmaradt adatok nem szolgálnak adalékkal a felek illetőségéről. Melyik jogrend szerint éltek? Rendelkeztek-e egyáltalán polgárjoggal, és ha igen, milyennel? Sajnos, semmilyen utalás nem található arra vonatkozóan, hogy a felperes (aki ráadásul anonim maradt) státusza szerint egyiptomi, görög vagy római illetőségű lehetett-e. A felperes neve Szarapion – de maga a név sohasem elég indícium arra nézve, hogy milyen státusza, milyen polgárjoga lehetett valakinek. Talán római polgárjog nélküli peregrinus lehetett... a neve alapján nem tételezhető fel róla, hogy a klasszikus római joghoz ragaszkodott volna.⁴⁶⁴

Annyi bizonyos, hogy a per a szökött rabszolga miatt folyt. A rabszolgák szökése tömeges jelenség volt a Birodalomban. Ebben a korszakban már az állami szervek is segítséget nyújtottak a szökött rabszolgák felkutatásában.⁴⁶⁵ Egyiptomból ismeretes, hogy a károsult a hivatalos szervekhez fordulhatott: a kérelem alapján az igazgatási szerv körözést adott ki, amit a rendes hivatali úton kiküldtek az összes helyi hatósági szervhez. Számos ilyen tartalmú kérvény maradt fenn⁴⁶⁶, például a P.Harr. I 62 (151), amelyben Szarapion, a Heptanomisz nevű oázis sztratégosza, négy szökött rabszolga ellen adta ki a körözést, akik egy bizonyos Arabion (alias Ischyrión, Achillesz fia⁴⁶⁷) nevű rabszolgakereskedő tulajdonát képezték, tőle szöktek el. Az okiratból kitűnik, hogy minden körzetben a helyi közbiztonságért felelős hatósági szerv feladata volt a körözés nyilvánosságra hozatala és a szökevények lehetőség szerinti felkutatása. Elfogásuk esetén a körözést kiállító előljáróhoz kellett szállítani őket.⁴⁶⁸

Semmilyen adat nem utal arra, hogy a P.Cair.Preis.² 1-ben megörökített per felperese ezt az utat megjárta volna. Ha hatósági körözést kért volna, akkor – a római jogi szabály szerint – kauciót kellett volna ajánlania az alperesnek az esetleg később mégis megtalált és neki visszaszolgáltatott rabszolgánő kiadására.

A ránk maradt szövegben sem pro, sem contra nem találunk erre adatokat. Annyi viszont bizonyos, hogy a felperes a bírósági utat igénybe akarta venni, azaz perelte az eladót a vételár visszaadására és a károk megtérítésére. Úgy tűnik, hogy alaposan fel is készült a perre, hisz jogilag jól képzett szakértőkkel képviseltette magát. Egyikük, egy Lykarion nevű ügyvéd⁴⁶⁹ (*rhetornak* hívja a forrás), a felperesi igényt három *iuridicus* (*dikaiodotes*) korábbi ítéleteivel támasztotta alá. A három magas rangú bíró nevét is idézi: Calpurnianus, Maximianus és Neokydes (10–11. sor).⁴⁷⁰ Amint azt fent már láttuk, a *dikaiodotes*

⁴⁶⁴ Wolff 2002, 149–150.

⁴⁶⁵ P.Oxy. XII 1422 (Gynaikopolites, 128); P.Oxy. XII 1423 (4. sz. közepe); P.Oxy. XIV 1643 (298. május 11.), P.Paris 10.

⁴⁶⁶ Bellen 1971, 9–10 és 52–55.

⁴⁶⁷ A rabszolgakereskedő névhasználata is jól mutatja, hogy pusztán a személynevekből nem következtethetünk a nemzetiségre: Arabion vagy Ischyrión, mindkét név ugyanazt a személyt jelöli, aki attól függően változtatja nevét, hogy éppen milyen kulturális vagy jogi környezetben lép fel.

⁴⁶⁸ Gamauf 1999, 47–51.

⁴⁶⁹ Lykarion: SB XIV 12139 II 11 és III 15.

⁴⁷⁰ Thomas 1983a, 369 sk.; Anagnostou-Canas 1991, 178–183.

Alexandriae a tartományi igazgatási hierarchiában a helytartó után a második embernek számított, aki sokszor helyettesítette a helytartót akadályoztatása esetén, hivatali cselekményeket fogantatosított helyette, illetve legfőbb bíróként ítélkezett a helytartóhoz intézett petíciók alapján indult perekben.⁴⁷¹ A P.Cair.Preis.² 1-ben említett személyek közül Marcus Iulius Maximianus ezt a tiszteket több éven át is betöltötte: nevét már 136-ban említik a források a *dikaiodotes* tisztségében; majd 138 októbere és 139 októbere között egy okiratban a *Iulianus dikaiodotes* megnevezés olvasható; végül a 142. augusztus 29. és 144. február 23. közötti időszakban *genomenos dikaiodotes* gyanánt emlegetik, azaz ekkor már nem volt hivatalban.⁴⁷² Claudius Neokydes hivatali tevékenységét több forrás is említi a 2. század közepéről, különösen a 144-ből.⁴⁷³ Calpurnianus egy 147-ből származó okiratban mint *kratistos dikaiodotes* szerepel.⁴⁷⁴

Lykarion ügyvéd tehát három magas római bíró (*iuridicus*) korábbi ítéletéből idéz – és azzal érvel, hogy ezek a döntések relevánsak az adott jogvitában. Sajnos, az írnok, aki a tárgyalási jegyzőkönyvet kimásolta, nem másolta bele a szövegbe ezen ítéletek szövegét (nyilvánvaló, hogy csak a jelen ügyben hozott ítélet érdekelte, azt akarta megörökíteni). A felek ügyvédei által idézett (recitált) *kriseis* tartalmát csak találgatni tudjuk. Modern jogi gondolkodásunk alapján azt tételeznénk fel, hogy adásvételi perekben hozott ítéletekről lehetett szó, amelyek az eladott rabszolgák rejtett hibái miatt indított perekben születtek. Sőt, azt várnánk el, hogy olyan ítéleteket idéztek az ügyvédek, amelyek az adott provincia jogszolgáltatásának egységesítését vagy a jogfejlődést (a bírói jog formájában) szolgálták – azaz a szóban forgó jogeset tényállásával azonos vagy ahhoz nagyon hasonló jogvitákra vonatkoztak – az adásvételtől való elállás, az eredeti állapot visszaállítása körében. Ezzel szemben figyelembe kell venni, hogy az akkori bírósági tárgyalásokon a perbeszédnek elsősorban szónoki fogásokra épültek, ezért nem várható el ebben a helyzetben sem a szabatos jogi fogalmazás. A felek és perbeli képviselőik általában igen szabadon kezelték az adott ügy normatív háttérét. Egy gyors összehasonlítás is mutatja, hogy a perbeszédekben a jogi érvelés általában nem konkrét jogszabályi előírásokra, hanem távoli analógiákra épít. Ha jogi normák (egyáltalán) megnevezésre kerülnek, azok általában az eredeti szöveggörnyezetükből kiragadva, értelmüket az adott tényálláshoz „igazítva” kerülnek idézésre.⁴⁷⁵

Kallineikosz⁴⁷⁶ az alperes nevében ezzel szemben így érvel (14. sor): „Én (csak) Honoratus helytartó egy(etlen) levelét olvasom fel, amelyet röviddel ezelőtt írt, amelyben az itt felolvasott ítéletekre vonatkozóan kifejezetten kijelenti, hogy (azokat egy nem analóg esetben nem kell figyelembe venni)”. A szöveg folytatása sajnos hiányzik, valójában már az utolsó mondat is alig betűzhető ki. Annyi bizonyos, hogy az alperes ügyvédje vitatja a recitált ítéletek relevanciáját. Érveinek alátámasztására egy helytartói *epistolét*, hivatalos levelet vagy rendeletet idéz, amelynek a tartalma azonban már nem maradt fenn.

Az *epistole* vagy *epistula* szó a tartományi igazgatás kontextusában többféle jelentéssel bírhat: lehet edictum, hivatalos közigazgatási levél vagy esetleg szakvélemény, jogi vélemény is.

⁴⁷¹ Kupiszewski 1954, 187–204; Wolff 2002, 175.

⁴⁷² SB IV 7367; M.Chr. 88 V,1–16, M.Chr. 88 II,2; Kruit 2001, 102.

⁴⁷³ PSI IV 281^r II,27; SB XVI 12555; M.Chr. 88 V,16–30. Elia 1990, 185–216.

⁴⁷⁴ BGU II 378; Habermann 2004, 245.

⁴⁷⁵ Ando 2015, 111–122.

⁴⁷⁶ Kallineikosz: BGU XI 2070 II,2; BGU XI 2071,14 = SB XVI 12555, 23; M.Chr. 87 I,11; Salomons 2014, 4.

Salomons az általa gondozott *cura secunda* kommentárjában úgy foglal állást, hogy közigazgatási rendeletről lehetett szó: „In view of the rather technical contents of the letter referred to in l. 12 of the present text, as is clear from the explanation/interpretation by the attorney for the defendant in the following lines, the letter was more likely an instruction for officials than an edict to the populace.”⁴⁷⁷ A szakirodalomban sokáig az volt az uralkodó nézet, hogy *Aegyptus* provincia igazgatási gyakorlatában a lakossághoz intézett edictumok neve a hivatali szóhasználatban *diatagmata* volt, míg az igazgatási szervezeten belüli utasításokat az *epistolai* névvel illették.⁴⁷⁸ Az újabb kutatások viszont arra hívták fel a figyelmet, hogy a terminológia nem tekinthető következetesnek: a helytartói praxis ránk maradt dokumentumaiban az *epistolai* és *diatagmata* (levelek és edictumok) szakkifejezések sokszor szinonimaként használatosak, vagy az *epistolénak* nevezett dokumentumok tartalmuk szempontjából inkább edictumnak tűnnek.⁴⁷⁹ A helytartói levelek tartalmuk szempontjából nem korlátozhatók az igazgatási ügyekre. Például a P.Bagnall 8 egy eredetileg latinul fogalmazott *epistula* (helytartói levél) görög fordítását őrizi 186–187-ből, amelyben Pomponius Faustinus Probusnak ír (aki akkoriban a *procurator Caesaris* tisztségét töltötte be), ismerteti vele egyik ítéletét és az alapul szolgáló tényállást és utasítja őt, hogy levelének másolatát az igazgatása alá tartozó régióban több példányban, másolatban függesztesse ki, hozza nyilvánosságra a jogkövetésre ösztönzés céljából. Ez a forrás is igazolja, hogy a helytartó „levelei” a jogalkalmazásban normatív jelleget ölthettek, adott esetben az aktuális joggyakorlat megismerésének forrásai lehettek.⁴⁸⁰

Kiinduló papiruszunk, P.Cair.Preis.² 1 szövegében (a 12. sorban) ugyan az *epistole* szó olvasható, de az ezt követő szöveg annyira töredékes, hogy a *praefectus* levelének a tartalmát csak sejteni lehet. A *mian* (12. sor) szó jelentése sem egyértelmű: határozott vagy határozatlan névelőről van-e szó?⁴⁸¹ Részemről arra hajlok, hogy ebben a kérdésben (Salomons kommentárját követve) Jolowicz és Katzoff nyomdokain kell haladni. Az „egyetlen levél” fordulat szónoki fogásként szembeállítja a több korábbi (*iuridici* által hozott) ítéletet az azokban foglaltakat lerontó egyetlen, legutolsó helytartói határozattal.

A 12–14. sorban Honoratus levelének tartalmát röviden vázolja a perbeli képviselő: az *epistole* röviddel ezelőtt került kibocsátásra; tartalmilag az éppen recitált ítéletekre vagy perekre vonatkozik, azaz „hasonló” vagy „nem hasonló” esetekre. Az ezt követő szöveg már hiányzik. Preisigke nem is kísérletezett a szöveg rekonstrukciójával; Katzoff az *anomia* kiegészítést javasolta, és Salomons is őt követte.⁴⁸² Lehetséges, hogy a helytartó a folyamatban lévő per tényállása és a korábbi ítéletek alapját képező tényállások közti különbségre mutatott rá. De az is elképzelhető, hogy a jelen per előtt egy igen hasonló tényállású per zajlott, és az abban hozott, elvi éllel bíró ítéletet idézte a levél.

A *homoía hypothései* kiegészítést elfogadva a kijelentés jobban illik az aktuális tárgyalási jegyzőkönyv érvelési vonalához: a felperes ügyvédje legalább három korábbi, hasonló ügyben hozott *iuridicus*-ítéletet recitál, míg az alperes ügyvédje egyetlen egy helytartói levélre hivatkozik, ez azonban frissen lett kibocsátva.

Az *anomia hypothései* változat esetében viszont arról lenne szó, hogy a helytartó azt akarta hangsúlyozni, hogy a jogalkalmazásban a tényállást és a felperesi igényt gondosan

⁴⁷⁷ Salomons 2014, 4.

⁴⁷⁸ Katzoff 1982, 209.

⁴⁷⁹ Haensch 2011, 95–113.

⁴⁸⁰ A. Bülow-Jacobsen, P.Bagnall 8, 47–48. oldal.

⁴⁸¹ Salomons 2014, 4; Jolowicz 1937, 8–10; Katzoff 1972, 271.

⁴⁸² Preisigke 1911, 1; Katzoff 1972, 271; Salomons 2014, 4.

megállapítva szabad csak a perek által a bíróság elé terjesztett jogi normákat (vagy korábbi, quasi precedens jellegű ítéleteket) alkalmazni. Számomra az kétségtelennek látszik, hogy a helytartó mint a provinciai közigazgatás feje egy olyan körülményről rendelkezett, amely a jelen ügyben relevanciával bírt. A jogilag releváns tartalmat a szöveg jobb állapotban ránk maradt folytatásából ki lehet szűrni: ha az eladó *haplo chremati* adta el a rabszolgát, nem tartozik helyállással. Ha az okiratban nem szerepelt formális kérdés (és felelet), azaz *stipulatio* formájában nem ígért garanciát, akkor az eladó nem köteles visszavenni a hibás árut.⁴⁸³

A per kimenetelét sajnos nem ismerjük. A felperesi oldal esetleges replikája és az ítélkező magisztrátus döntése nem maradt fenn. A tárgyalási jegyzőkönyvől készített kivonat ennek ellenére értékes információkkal szolgál a peres felek jogfelfogásáról és a peres taktikáról – ahogyan ezek egy provinciai római bírói fórum mindennapos gyakorlatában jelentkeztek.

Szembetűnő, hogy a felekre hárult az a feladat, hogy a bíróság elé tárják azokat a jogi normákat, amelyek szerintük a jogvita eldöntése szempontjából relevánsak – és amelyekre a jogigényüket alapozták. *Recitare legem*, a jogi normák felolvasása, ismertetése a bíróság előtt egy olyan jelenség, amely a római peres eljárásban ismeretlen volt. Ezzel szemben a görög-hellenisztikus eljárási jogban már régóta szokásos volt ez az eljárás. Már Egon Weiss felhívta a figyelmet erre a különbségre: hangsúlyozza, hogy a görög jogrendben elterjedt, nagy létszámú laikus elemből (esküdtbírókból) álló bírósági testületeknél a hatályos jog ismeretét nem lehetett feltételezni, nem lehetett elvárni a bíraktól. Ez a jogszolgáltatási mechanizmus termelte ki a szónoki perbeszédet és a felek által figyelembe venni ajánlott jogszabályok tárgyaló teremben való felolvasásának a modern jogász számára szokatlan gyakorlatát. Weiss kimutatta a görög és római peres eljárás gyökeres eltérését.⁴⁸⁴ Ezt a tárgyalási gyakorlatot vették át a provinciai bíróságok. A *recitare* (görögül *anagignoskein*) ígét számos tárgyalási jegyzőkönyvben megtaláljuk az ókori Egyiptomból.⁴⁸⁵ A korábbi bírói döntések, helytartói ítéletek felolvasása arra utal, hogy ezek az ítéletek elvi értelemben avatkoztak be a tartományi jogalkalmazásba – a jogegységesítés és a jogfejlesztés érdekében.⁴⁸⁶

Weiss szerint a *recitare legem* inkább a „Behauptung”, a normatíva bíróság előtti felvonultatásának a kategóriájába sorolandó, és nem a „Beweislast”, a bizonyítási teher részeként értékelendő.⁴⁸⁷ A korábbi ítéletek precedens jellegű idézését így értékeli: „das Verlesen von früheren Urteilen eher das Erfordernis des Gerichtsgebrauchs, nämlich der einer konstanten, in mehreren Fällen nachzuweisenden Übung durch die Gerichte bestätigt habe”.⁴⁸⁸

Kiinduló forrásunk esetében is arról van szó, hogy a korábbi ítéletek a jogvita „normatív beágyazását” szolgálják (némileg anakronisztikusan a „hatályos jog – hatályos szokásjog” dokumentálásáról beszélhetnénk). Ez a perjogi *usus* természetesen a profesionalitás magas fokát kívánta meg: laikusok, azaz maguk a peres felek többnyire nem rendelkeztek elég ismerettel (képzettséggel) ahhoz, hogy ügyüket a bíróság előtt maguk képviseljék.

⁴⁸³ Pringsheim 1950, 247.

⁴⁸⁴ Weiss 1912, 215–217.

⁴⁸⁵ Weiss 1912, 222–224.

⁴⁸⁶ Cic. De inv. 2,22,67–68; Auctor ad Herennium 2,13,20; Cic. Top. 5,28; Quintilianus, Inst. or. 5,2,1 és 7,6; Boethius, Topica Ciceronis 321; vö. Weiss 1912, 226–228.

⁴⁸⁷ Weiss 1912, 230.

⁴⁸⁸ Weiss 1912, 231.

A *recitare legem* feladatával jogilag képzett, a jogi normák világában foglalkozásszerűen tevékenykedő személyeket kellett megbízni – az itt tárgyalt forrás a *rhetor* (szónok) névvel illeti őket, másutt *nomikos*, *iuris peritus*, *iuris consultus* vagy *advocatus* a nevük. A *lex* szakszó alatt ebben a kontextusban a több egymást követő ítélet által megerősített, kikristályosított szokást kell érteni.⁴⁸⁹

A tartományi „ügyvédek” képzéséről, tevékenységi köréről vagy a jogi ismereteik szintjéről még igen keveset tudunk.⁴⁹⁰ Az sem világos, hogy a peres felek vagy ügyvédjeik milyen forrásokból ismerhették meg a korábbi bírósági ítéletek tartalmát. Feltételezhetjük-e, hogy a bírósági irattárak nyilvánosak voltak? Vagy esetleg a magánszemélyek, illetve perbeli képviselők terjesztették másolatban az éppen aktuális ügyben megszületett ítéletet? Mindezek a kérdések további kutatásokat igényelnek. Jelen tanulmány arra korlátozódik, hogy a *rhetorok* érvelését és a normatív háttért lehetőség szerint rekonstruálja.

A felperes ügyvédje az eredeti adásvételi okirato(ka)t kizárja a bizonyítási programjából, hisz azt állítja, hogy a szökésben lévő rabszolga a teljes dokumentációt ellopta és magával vitte. Nem tudjuk, hogy ez igaz állítás-e. Annyi bizonyos, hogy az okiratokból, az adásvételi szerződés írásba foglalt kikötéseiből nem akar – vagy nem tud – érveket kovácsolni. Valószínűleg jó oka volt arra, hogy ne mutassa be a bíróság előtt a vonatkozó dokumentációt. Alternatívaként csak egy érvelési irányt tudok elképzelni, amely az adásvétel diszpozitív jogszabályi anyagára épít. Ezen a téren nem ismeretes semmiféle tartományi jogalkotás – azaz a felperes kereseti igényét minden valószínűség szerint a Róma városában kihirdetett jogra, a praetori edictumban kialakított adásvételi jogra alapozta.

12.3. A felperesi kérelem – klasszikus római jog?

A jogvita tárgya a korábban vásárolt rabszolga szökése (*fuga*) és lopási cslekménye (*furtum*). A felperes egy bizonyos Szarapiontól vásárolta a rabnőt, a vételárát maradéktalanul kifizette és a rabszolgát átvette. A jogvita azért keletkezett, mert a rabszolga bizonyos idő elteltével megszökött új tulajdonosától. A kereseti igény a vételár visszafizetését és a lopás által okozott kár megtérítését fogja át. A továbbiakban azt kell megvizsgálni, hogy a felperes jogigényét tényleg a római jogra alapozta-e; ehhez tartozik annak vizsgálata, hogy a Róma város magisztrátusai által alkotott magánjog milyen utakon, milyen formákban válhatott ismertté a provinciákban.⁴⁹¹ A klasszikus római jog alapján különböző keresetek jöhetnek szóba esetünkre vonatkozóan: az *actio empti* a konszenzuális vétel alapján vagy az *actio redhibitoria*, illetve az *actio quanti minoris* az *aedilis curulis edictuma* alapján.⁴⁹² A praetori adásvételi jog szerint a vevőnek rendelkezésére állt a *bonae fidei iudicia* csoportjába tartozó *actio empti*, amely elsődlegesen az áru átadása

⁴⁸⁹ *Consuetudo* D. 1,3,32 pr.–1 Julian (*Inveterata consuetudo pro lege non immerito custoditur, et hoc est ius quod dicitur moribus constitutum*), D. 1,3,34 Ulp. (*Cum de consuetudine civitatis vel provinciae confidere quis videtur, primum quidem illud explorandum arbitror, an etiam contradictio aliquando iudicio consuetudo firmata sit*). Vö. Alonso, 2016, 365–370.

⁴⁹⁰ Wolff 2002, 109, 133. Releváns lehet még J. Urbanik készülő kutatása: „Nomikoi in the Roman courts (and out of them)”; amelyről egy konferencián tudósított (28. International Congress of Papyrology, 2016. augusztus, Barcelona).

⁴⁹¹ Wolff 2002, 108–111.

⁴⁹² Jakab 1997, 129–131; Kaser, Knütel, Lohsse 2017, 265–269.

érdekében volt indítható⁴⁹³ és alapjában az eladó dolózus, azaz szándékos szerződésszegése esetére szólt.⁴⁹⁴ Ezt a keresetet kellékhiba miatt is meg lehetett indítani: az eladó *fides-szegése* esetén, ha a rabszolgát a hibát ismerve, csalárdul adta el (*sciens dolo malo*).⁴⁹⁵ Ha a vevő képes volt a szerződő partnere csalárdságát bizonyítani, akkor az adásvételi keresettel a teljes kárának a megtérítését követelhetette (azaz a dolog értékcsökkenésén túl az ún. következménykárokat is).⁴⁹⁶ Egy ilyen perben azonban a vevő nem csekély bizonyítási feladatot vállalt magára, ugyanis perbeli ellenfele *dolusát* kellett bizonyítania, a kellékhiba ismeretét, majd tudatos elhallgatását a szerződéskötés időpontjában.

Lényegesen egyszerűbb bizonyítási programmal kellett megbirkóznia az aedilisi keresetek indítása esetén: az elállásra (*actio redhibitoria*, hat hónapon belül) vagy vételár-csökkentésre (*actio quanti minoris*, egy éven belül) irányuló kereset az aedilisi edictum objektív (félrőhatóságtól független) felelősségi alapjára épült.⁴⁹⁷ Elképzelhető, hogy az aedilisi keresetek a praetori jogba, az *actio empti*be való recipiálás útján váltak ismertté a tartományi joggyakorlatban. Azaz nem közvetlenül, az aedilisi edictum tartományi kihirdetésével, hanem a praetori jog „kerülő útján” váltak a jogrendszer részévé.

Mivel P.Cair.Preis.² 1 szövegében az alperes *dolusára* nem történik utalás, az látszik valószínűnek, hogy a felperes az aedilisi objektív helytállási kötelezettségre alapozta keresetét. Az okirati gyakorlat is jól mutatja, hogy a rabszolgák piaci – azaz nagykereskedelmi – áruforgalmában a jogélet kiszűrte a legfontosabb szerződésspecifikus kockázatok. Az aediliszek *lex annua* jellegű piaci előírásai a modern fogyasztóvédelem szabályaihoz hasonló struktúrájú, de annál „puhább” kényszert jelentettek, amely a hivatásos kereskedőkre egy minimumhelytállást rótt. A vevők az ókorban is információszegény pozícióban álltak a professzionista eladókkal szemben.

12.4. Okiratok — Róma és a tartományok

A Római Birodalom egykori területéről viszonylag jelentős számban maradtak fenn adásvételi okiratok. A legtöbb viaszos tábla Campaniából, a Vezúv környéki városokból került elő, Herculaneum és Puteoli településekről. A herculaneumi táblák közül a közel-múltban Giuseppe Camodeca négyet újra kiadott, a modern technika eszközeit felhasználva a réginel lényegesen jobb olvasatban.⁴⁹⁸ Ezek nevezetesen TH 59 (származási hely és dátum nem maradt fenn, Kr. u. 1 sz., talán a 63–64. évből); TH 60 (*triptychon*, származási hely és dátum nem maradt fenn); TH 61 (*triptychon*, Kr. u. 63-ban, május 8-án); TH 62 (*triptychon*, Kr. u. 47-ben, november 30-án). Publikálásra került még – bár igen töredékes állapotban – további két okirat, TH 63 (*triptychon*, tárgya rabszolgavétel) és TH 64 (tárgya ingatlan vétele). A Puteoliból származó adásvételi táblák hatályos szövege szintén Giuseppe Camodeca munkája, amely 1999-ben jelent meg.⁴⁹⁹ Rabszolgák vételét tárgyalják az alábbi táblák: TPSulp 42 (Kr. u. 26. március 18-án *triptychon*); TPSulp 43

⁴⁹³ Kaser, Knütel, Lohsse 2017, 256.

⁴⁹⁴ Donadio 2004, 210–221. Az adásvétel mellékegyezményei közül esetleg a pactum displicentiae lehetett volna releváns, de erre nézve nincs utalás a forrásban. A témához vö. Pókecz Kovács 2002, 201–220.

⁴⁹⁵ Donadio 2008, 61–82, kül. 66–69; Maruotti 2007, 5269 sk.

⁴⁹⁶ Honsell 1969, 67–68, 85–87; Zimmermann 1996, 319–322.

⁴⁹⁷ D. 21,1,19,6 Ulp. 1 ed. aed. cur.; D. 21,1,1,2 Ulp. 1 ed. aed. cur.

⁴⁹⁸ Camodeca 2000, 53–76.

⁴⁹⁹ Camodeca 1999.

(Kr. u. 38. augusztus 21-én, *diptychon*) és TPSulp 44, amely azonban nagyon rossz állapotban maradt fenn – annyi mindenestire megállapítható, hogy egy *diptychon*ról van szó, amely a szokásos formula végét, a *stipulatio duplae* szövegét őrizte meg.

A fenti leletegyüttes részletes vizsgálata képezi az itt következő okfejtés tárgyát, amelynek középpontjában az a kérdés áll, hogy milyen formai (külső okirati) és tartalmi jegyek jellemzik a latin nyelvű, viaszos táblákon ránk maradt adásvételi szerződéseket. Milyen viszonyban állnak ezek az elterjedt szerződési minták a római jogászok elméleti meggondolásaival? A tanulmány második részében pedig azt próbálom áttekinteni, hogy az árucsere piaci formáihoz milyen tipikus kockázatok kapcsolódtak és az állam jogalkotói szervei révén hogyan próbált beavatkozni a szabad piaci forgalomba annak érdekében, hogy e kockázatok allokációját kiegyensúlyozza a szerződő partnerek között.

A Sulpiciusok archívumában (*Tabulae Pompeianae Sulpiciorum*) ránk maradt okiratok töredékesek, mégis érdemes egy pillantást vetni rájuk, elsősorban a szerkezeti felépítés elemzése érdekében. Összesen három adásvételi okiratot tartalmaz az archívum, bár számos dokumentum származik a rabszolgapiac tágabb értelemben vett kontextusából (árverési hirdetések, nyugták stb.). A TPSulp. 43 szám alatt rekonstruált okiratot Kr. e. 38-ban, augusztus 21-én állították ki. A latin szöveget Giuseppe Camodeca edícióját követve idézem (TPSulp. 43, augusztus 21., Kr. u. 38):⁵⁰⁰

Tab. II. pag. 3 (*graphio, scriptura interior*)

[solutum e]sse fugit[i]vom,
[err]onem [non] esse [et] cetera
in edicto aed[ilium] cur[ulium], [q]uae huiusque
an[n]i scripta conprehensaque
5 sun[t], recte praestar[i et d]uplam
[p]ecuniam ex form[ula], ita
[u]ti [ad]solet, recte [dar]i stipul(atus)
[e]st T(itus) Vestorius Arpocra mi[n]or
[spo]ndit T(itus) Vestorius Phoenix.

Az okirat eredetileg *dyptichon* volt, azaz kettő összefűzött fatáblából állt, de csak a szerződési szöveget részben rögzítő második tábla maradt fenn, ezt ismerjük.⁵⁰¹ E második tábla egyik oldalán – amely eredetileg a két táblából álló dokumentum harmadik, belső oldalát képezte (*scriptura interior*) – az adásvétel szövegének második szövegtömbjét találjuk, végén a konzulok szerinti dátummal, viaszba karcolva (*tabula II, pagina 3*). A tábla másik felén, annak jobb oldalán – amely eredetileg a *diptychon* külső fedőlapját képezte – az egyik szerződő fél, illetve a tanúk nevét és pecsétjét találjuk; összesen kilencet; a tanúk magas száma arra utal, hogy a rabszolga feletti tulajdon átruházása valószínűleg *mancipatio* formájában történt.⁵⁰² Ugyanezen oldal bal oldalán valószínűleg a külső szöveg (*scriptura exterior*) állt, amelynek nyomait Camodeca fedezte fel a rossz állapotban lévő fafelületen. A külső szöveg többnyire a *scriptura interior* pusztá másolata

⁵⁰⁰ Camodeca 1999, 117–119.

⁵⁰¹ Wenger 1953, 55–58; Kunkel 1972, 193–242; Jakab 1997, 166.

⁵⁰² A tanúk szerepéhez vö. Jakab 2014, 221–224.

volt, amely arra szolgált, hogy a fatáblákat összefűző zsinór (a *sulcus*) sértetlenül hagyásával is tájékozódni lehessen az okirat tartalmáról, azt azonosítani lehessen.⁵⁰³ A harmadik oldalt (*pagina* 3) íróvesszővel karcolták a viasszal bevont felületbe, a negyedik oldal (*pagina* 4) viszont tintával íródott, közvetlenül a tábla fapelületére.⁵⁰⁴ A kettő (*diptychon*) vagy három (*triptychon*) táblából álló okiratoknak sokszor csak a belső, pecséttel lezárt felületei voltak viasszal bevonva, míg a külső, szabadon hozzáférhető felületeknél közvetlenül a fára írtak.⁵⁰⁵

A *tabula* II, *pagina* 3 felületen fennmaradt jogügyleti szöveg egy stipulatio szövegét tartalmazza. A 8. sorban olvasható a *stipulator* neve, *Titus Vestorius Arpocra* (*minor*); ő a stipulatiós formulában a kérdező fél, aki az alapkötelembe a jogosulti (hitelezői) pozícióban áll. A 9. sorban olvasható *Titus Vestorius Phoenix* a stipulatiós ígéretet tevő másik fél, aki a kötelembe a kötelezett (adósi) pozíciót foglalja el.⁵⁰⁶ A 4. oldal *signator*jai között a felek közül csak az ő neve található meg. Ez a tény az egyoldalú *obligatio* logikájának megfelelően igazolja, hogy az okirat pusztán az ő kötelezettségvállalását hivatott tanúsítani.⁵⁰⁷

A stipulatio tárgya egy garanciaígéret, amely egy név szerint meg nem említett rabszolgára vonatkozik (itt igen töredékes a szöveg): *Titus Vestorius Phoenix* megígéri, hogy a rabszolga (esetleges noxális tartozását) teljesítette, nem szökött, nem csavargó és így tovább, ahogyan azt az *aediles curules* edictuma rögzíti, amelyet az adott évre meghirdettek.⁵⁰⁸ A fenti tulajdonságokért, illetve hibáktól való mentességért a stipulatio formájában ígéretet tevő eladó kifejezetten helytállást vállal és a felsorolt hibák fennforgása esetén kész a duplumot, a kétszeres értéket is megfizetni.⁵⁰⁹ A töredékes stipulatiós ígéret után a konzulok szerinti datálás található (10–11. sor).⁵¹⁰ A latin nyelvű, objektív stílusú, egyes szám harmadik személyben fogalmazott okiratoknál a dátum hagyományosan az okirati szöveg végén található.⁵¹¹

Az okirati szöveg hiányos, mégis rekonstruálható az alábbi tényállás: Titus Vestorius Arpocra, egy huszonötödik életévét még be nem töltött serdült (*minor*) adásvételi szerződést kötött Titus Vestorius Phoenixszel. Arpocra a vevő, Phoenix az eladó. Arpocra gondnok nélkül járt el, holott a minorok gyakran gondnokot kértek a praetortól, hogy a mindennapi jogéletben nagyobb biztonsággal mozoghassanak, köthessenek ügyleteket.⁵¹² Az adásvétel tárgya egy rabszolga volt, de a szöveg töredékessége miatt közelebbi tényeket nem tudunk meg róla. A *tabula* II, *pagina* 3 a rabszolgavételeknél szokásos kellékszavatossági garanciaígéret szövegét őrizte meg.⁵¹³ Az okirat értékes tanúbizonyságot ad arról, hogy a Kr. u. 1. század elején, a Nápolyi-öböl forgalmas kikötővárosában, Puteoliban a rabszolgapiac állami kontroll alatt állt. Az *aediles curules* a római államberendezkedési mintát követő városokban a piacokért is felelős magisztrátusok voltak. Az *aediles curules* edictum-kibocsátási joggal (*ius edicendi*) és fenytőjoggal (*coercitio*) rendelkeztek a közrend fenntartása érdekében a piacokon.⁵¹⁴ Minden bizonnyal az *aediles curules* adásvételi

⁵⁰³ Pólay 1972, 42–43; Wolf 2010, 20–22.

⁵⁰⁴ A tinta használatához vö. Wolf 2010, 19–20.

⁵⁰⁵ Jakab 2011, 283 sk.

⁵⁰⁶ A nevek római vagy peregrinus eredetéhez vö. Camodeca 1999, 117 sk.

⁵⁰⁷ Jakab 2014, 220–221; Scheibelreiter 2014, 253–284.

⁵⁰⁸ Manna 1994; Garofalo 2000, 77 sk.

⁵⁰⁹ A *stipulatio duplae* fogalmazásához vö. Ankum 1981, 739–792; Jakab 1997, 171–173.

⁵¹⁰ A latin nyelvű okiratok datálásához vö. Meyer 2004, 143–145; Wolf 2010, 25–26.

⁵¹¹ Wolf 2010, 25–26.

⁵¹² Kaser, Knütel, Lohsse 2017, 371.

⁵¹³ Jakab 1997, 163–164.

⁵¹⁴ Jakab 1997, 116–117.

előírásaira utal okiratunkban a 3–4. sor fordulata: *[et] cetera in edicto aed(ili)um cur(ulium), [q]uae huiusque an[n]i scripta comprehensaue sun[t].??*

Hasonló mintát követnek a herculaneumi táblák rabszolgavételi okiratai is.⁵¹⁵ A szövegek nagyon töredékesek, ezért a fenti felépítést nem lehet jól nyomon követni:

Nr. 60.: *eam puellam q.s.s. est sanam esse, furtis noxaque solutam, fugitivam erronem non esse praestari...*

Nr. 61.: *hunc hominem sanum furtis noxisque solutum esse praestari...*

Nr. 62.: *eamque puellam Olympiada q.d.a. sanam furtis noxaque solutam esse fugitivam erronem non esse praestari...*

Egy némileg eltérő okiratmodellét képvisel ezek között TH 61, egy *triptychon* (három fatáblából összefűzött okirat), amelyet Kr. u. 63-ban, május 8-án kelteztek:

*[hunc hominem sa]num furtis noxisque solutum esse
[praestari et, si qui]s eum hominem partemve quam eius evicerit, quo*

[minus L. Comi]nium Primum heredemve eius habere

[uti frui] possidere recte liceat, simplam pecuniam r[ect]e

5 *[dari, haec,] ita uti adsolet, recte praestari stipu[latus]*

[est L. Comin]ius Primus, spondit P. Cornelius Popp[a]eu[s]

[Erastus]

A három táblából csupán a *tabula II* maradt ránk, amelynek szövege igen töredékes. Az okirat objektív stílusú *testatio*, amely a második tábla 4. oldalán (*tabula II pagina 4*) kilenc *signator* nevének és pecsétjének nyomát őrizte meg. A 4–5. sorban a daciai táblában már megismert *mancipatio*-klauzula emendálható: *emisse mancipioque accepisse se dixit...* A vétel tárgya egy rabszolga, akit a vevő az eladótól az adásvétellel egy aktussal lebonyolított *mancipatio* formájában tulajdonba átvész az eladótól. A kilenc *signatores* között olvasható az eladó, a vevő és talán a *libripens*, a mérlegtartó neve is. Az eladó P. Cornelius Poppaeus Erastus, aki Róma legelőkelőbb családjainak egyikéből származott.⁵¹⁶

Szokatlan és párhuzam nélküli a kellékszavatossági garancia fogalmazása a TH 61 számú okiratban: *et duplam pecuniam ex formula, ita uti adsolet, recte dari stipulatus est...* (7–8. sor). A *terminus technicus* nehezen megfejtendő utalást tartalmaz az aedilisi edictumra. Az eladó a duplum megfizetését ígéri rejtett fizikai hiba felmerülése esetén – és a marasztalás mértéke vagy magának a perelhetőségnek a jogalapja az edictum.⁵¹⁷

A *Fontes Iuris Romani Anteiustiniani* gyűjteményébe, annak III. kötetébe Vincenzo Arangio-Ruiz összesen tizennyolc adásvételt rögzítő okiratot vett fel, amelyek közül négy a *mancipationes*, másik tizenegy viszont az *emptiones venditiones* címszó alá került besorolásra. Ezt a csoportosítást az elmúlt években többször is érte kritika, hisz a megkülönböztetés alapja az a formális elem, hogy az okirat kezdő soraiban szerepel-e az *emit mancipioque accepit* klauzula.⁵¹⁸ A FIRA III. kötetében szereplő mindegyik okirat a provinciái jogélelet tükrözi: részben Dacia tartományból, részben Egyiptomból maradtak fenn a szövegek. Mivel az egyiptomiak nem viaszos táblára, hanem papiruszra íródtak –

⁵¹⁵ Arangio-Ruiz, Pugliese-Carratelli 1954, 54 sk.

⁵¹⁶ Vö. Camodeca 2010, 68.

⁵¹⁷ Vö. Jakab 1997, 281–285; Kupisch 2002, 21 sk.; Donadio 2004, 83–86.

⁵¹⁸ Már Pólay Elemér kiemelte, hogy a klauzula használata sokszor ellentmondó, vö. Pólay 1972, 130 sk.

és az íráshordozó sajátos módon befolyásolta az ókorban az okiratozás nyelvét, és ezzel az alkalmazott szerződési mintát is⁵¹⁹ – jelen tanulmányban a mai Erdély, azaz a római *Dacia provincia* területéről fennmaradt dokumentumokra korlátozom a vizsgálatot.

Hiánytalan szöveggel erről a helyszínről is igen kevés adásvételi okirat maradt fenn. A szerény anyagból FIRA III 87, 88, 89 és 132 nevezhető tipikusnak, amelyek az Italiában is használatos szerződési mintákhoz igazodnak. További vizsgálódás tárgyát képezhetné, hogy mennyi római jogi szabály és mennyi idegen befolyás állapítható meg bennük.⁵²⁰ Tipikus példaként idézhető FIRA III 188, amelyet Kr. u. 142-ben állítottak ki és viszonylag jó állapotban maradt ránk:

Dasius Breucus emit mancipioque accepit puerum Apalaustum, sive is quo alio nomine est n(atione) Graecum, apocatum pro uncis duabus, (denariis) DC de Bellico Alexandrini, f. r. M. Vibio Longo. Eum puerum sanum traditum esse, furtis noxaeque solutum, erronem fugitivum caducum non esse praestari: et si quis eum puerum quo de agitur partem quarn quis ex eo evicerit, quo minus emptorem supra scriptum eume ad quem ea res pertinebit uti frui habere possidereque recte liceat, tunc quantum id erit, quod ita ex eo evictum fuerit, tantam pecuniam duplam probam recte dari fide rogavit Dasius Breucus, dari fide promisit Bellicus Alexandri, idem fide sua esse iussit Vibius Longus. Proque eo puero, qui supra scriptus est, pretium eius denarios DC accepisse et habere se dixit Bellicus Alexandri ab Dasio Breuco ...

Az okirat elején áll a vevő neve, Dasius Breucus.⁵²¹ Ezt követi a vétel rögzítése, amit az *emit mancipioque accepit*⁵²² kifejezés jelöl a szövegben. Az összetételben a *mancipatio* szakszó használata igen problematikus, mert a szerződő felek minden valószínűség szerint *ius commercium* nélküli peregrinusok voltak.⁵²³ Az okiratban egymás mellett szerepel továbbá a *mancipatio* és a *stipulatio duplae*, amely már önmagában ellentmondásos és felesleges.⁵²⁴ A fenti anomáliákra az a legvalószínűbb magyarázat, hogy az okirat szerkesztője valamilyen régi minta, egy közkezen forgó formuláskönyv alapján fogalmazta meg a szöveget, és nem ügyelt különösen arra, hogy a konkrét jogügylet adottságaihoz igazítsa a mintát.⁵²⁵

A vétel tárgyát, a rabszolgát azonban részletesen igyekszik azonosítani az okirat: a fiú neme, neve, nemzetisége azonosítási támpontként szerepel.⁵²⁶ Ezután következik egy olyan klauzula, amely párhuzamos példa nélküli: *apochatum pro uncis duabus*., A kifejezés jelentését a romanisztikában nagyon különbözően magyarázták; valószínűleg a *mancipatio* formulájába foglalt nuncupatióban egy uncia vételárat említett a vevő, hogy erre a jelképes összegre korlátozza az eladó *stricti iuris* felelősségét.⁵²⁷ Az okiratban ezt követi a jog- és kellékhibákért való garancia, egy kombinált *stipulatio duplae*-ba foglalva. A *stipulatio* első, a kellékhibákra vonatkozó részében a vevő megígértette, hogy a

⁵¹⁹ A szerződési nyelv megválasztása bizonyos értelemben a felek „jogválasztását” jelentette.

⁵²⁰ Vö. Pólay 1973, 330. sk., Pólay 1972, 40 sk., Pólay 1982, 509 sk. a korábbi szakirodalom ismertetésével.

⁵²¹ A szerződő partnerek eredetéről a dáciai táblákban lásd Pólay 1972, 64 sk. további irodalommal.

⁵²² A kifejezés alapján Peters 1979, 179 a dáciai táblákban annak bizonyítékát látja, hogy az eladó köteles volt a *mancipatio* aktusát végrehajtani. Számomra inkább úgy tűnik, hogy itt régi formulák nem következetes használatától van szó.

⁵²³ Vö. Pólay 1972, 64. sk.

⁵²⁴ A dáciai táblák szóhasználata nem felel meg teljesen a korabeli római gyakorlatnak, vö. Kaser 1951, 43 sk.

⁵²⁵ Vö. Kaser 1951, 44.

⁵²⁶ Vö. Jakab 2014, 217–218.

⁵²⁷ Pringsheim 1930, 346 sk. a származási okiratok birtokának átadását érti alatta és feltételezi, hogy általában szokásban volt, hogy a vevőknek átadták az eladó és elődjei okiratait a vétel tárgyáról. Watson 1963, 249 a klauzulát így fordítja: „received for two unciae” és úgy véli, hogy a vétel időpontjában végrehajtott *mancipatio*ra vonatkozik. Célja az volt, hogy az *actio auctoritatis* a két uncia szorítsa.

rabszolgafíú egészségesen került átadásra, *furtum* vagy más deliktum alapján fennálló *nox*a nem terheli és nem *fugitivus*, *erro* vagy *caducus*.⁵²⁸ A *stipulatio* második része a joghibákért való garanciát tartalmazza: az eladó kötelezi magát, hogy a vételár duplumát illetve az *interesse* duplumát meg fogja fizetni⁵²⁹, ha a fíút a vevőtől részben vagy egészben elperelnék olyan jog alapján, amely már az adásvétel idején is fennállott.⁵³⁰ Majd nyugtázták a vételár kifizetését, majd a dátum és a tanúk pecsétje zárta le az okiratot.

A FIRA III Nr. 87, 89 és 132 ugyanezt a mintát követi, ezért itt röviden csak a rejtett fizikai hibákért vállalt garancia szövegét idézem:

Nr. 87 (132): *Eam puellam sanam esse, a furtis noxisque solutam, fugitivam erronem non esse praestari...*

Nr. 89 (169): *Eam mulierem sanam traditam esse emptori supra scripto...*

Nr. 132 (166): *Eum puerum sanum esse ex edicto...*

A Nr. 87 szó szerint egyezik a fent idézett okirattal, a Nr. 89 kicsit rövidebben fogalmaz, csak az átadás időpontjában való egészséges állapotért való helytállást említi. A Nr. 132-ben egy különös fordulat található: *sanum esse ex edicto*. Ez valószínűleg arra utalt, hogy a rabszolgafíú olyan egészséges, ahogyan azt az *aediles curules* edictumának előírásai megkövetelik.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a legtöbb ránk maradt okiratban szerepel a rejtett hibákért való helytállást rögzítő klauzula. Egyedül egy rabszolgánövéltelt fogalmaztak meg olyan röviden, hogy sem a kellékhibák, sem a joghibák nem szerepelnek benne.⁵³¹ Egyetlen okiratban találkozunk a garancia kifejezett kizárásával⁵³², míg egy másikban csak a joghibákért való helytállás szerepel.⁵³³ Az egészséges testi állapotért tehát következtesen garanciát vállaltak az eladók, emellett szinte mindenütt hangsúlyozzák⁵³⁴, hogy a rabszolga noxával nem terhelt, nem szökött vagy csavargó.⁵³⁵ Hogyan kell értelmezni a klauzula szerepét? Vajon az eladó csak azért volt-e köteles helytállni, amit kifejezetten felvettek a szerződésbe, vagy a garanciavállalás annyira mechanikussá vált, hogy a jelenléte csak annyit jelentett, hogy a szokásos kellékhibákért való helytállást a felek nem zárták ki. Induljunk ki abból, hogy a felek a párhuzamos perlési lehetőséget teremtették meg *ex stipulatu*⁵³⁶ a garanciával. A stipulatióból eredően az eladó csak azért felel, amit kifejezetten megígért. Ennek értelmében a garanciaklauzula – *hunc honcinem sanum, furtis noxisque solutum esse praestari ... stipulatus est* (TH 62) – úgy értendő, hogy az eladó további körülményekért, így például azért, hogy a rabszolga nem *fugitivus* vagy *erro* és nincs noxával terhelve, nem vállal garanciát. Az *eam mulierem sanam traditam esse* klauzulával pedig csak az egészséges testi állapotot ígérték meg, amíg a stipulatio a további

⁵²⁸ A *caducus* szó ritkábban használatos, valószínűleg epilepsziát jelent, vö. ThesLL., Bas. 19,10,53.

⁵²⁹ A stipulatio szövegéhez, különösen a *fide rogavit – fide promisit* klauzulához vö. Pólay 1965, 191 sk.

⁵³⁰ Az itt idézett okirat a fizetendő összeget a *quanti id erit* kifejezéssel jelöli, míg Nr. 87 a *quanti is homo emptus est* körülírást használja. Hasonlóan TH 59: *quanti homo emptus est; tantum pecuniam dari*. FIRA III 134.

⁵³² FIRA III 136, amely 29-ből vagy 116-ból származik.

⁵³³ FIRA III 137: *Rebus praestari recte*, vö. D. 50,16,71,1 Ulp. 79 ed.: *Haec verba his rebus recte praestari hoc significant, ne quid periculum vel damnum ex ea re stipulatia sentiret*, hasonlóan FIRA III, p. 439.

⁵³⁴ Egyetlen kivétel FIRA III 89.

⁵³⁵ Ebből a szempontból kivétel FIRA III 89, TH 61.

⁵³⁶ Vö. D. 21,1,20 Gai. 1 ed. aed. cur., D. 21,1,19,2 Ulp. 1 ed. aed. cur., D. 21,2,11,1 Paul. 6 resp., D. 21,2,32,1 Ulp. 42 Sab. Az *actio ex stipulatu*val az *interessére* perelhetett a vevő, vö. D. 21,2,31 Ulp. 42 Sab.; Honsell 1969, 70.

esetleges hibákról hallgat. A garanciastipulatio alapján tehát az eladó csak a kifejezetten kiemelt tulajdonságokért állt helyt. Ezt az interpretációt erősíti az a tény is, hogy negatív klauzulák sohasem fordulnak elő.⁵³⁷ Azt nem lehet elvárni, hogy az eladó minden tulajdonságot vagy hibát felsoroljon, amiért nem akar helytállást vállalni. Ha tehát valamelyik hibát vagy tulajdonságot a stipulatio nem említi, akkor arra nézve nem is létezett garancia.

Ismeretes, hogy az *actio redhibitoria* és az *actio ex stipulatu* konkuráltak egymással. A felperes választhatott, hogy melyikkel kíván perelni. Az aediliszi keresetet akkor részesítette előnyben, ha a vételárcsökkentés, amit a stipulatioval elérhetett volna, kedvezőtlenebbnek tűnt számára a *redhibitió*nál. Ez volt a helyzet például akkor, ha a vevő hátrányosan vásárolt, mivel a vételárcsökkentés során nem változott az adásvételi szerződésben rögzített arány az érték és az ár között.⁵³⁸

A vevő mindig szabadon választhatott, hogy egy aediliszi keresettel a piacfelügyelő előtt, vagy a stipulatióból származó keresettel a praetor előtt perel-e. Természetesen azzal a feltétellel, hogy egy olyan hibáért történt garanciavállalás, amelyért az aediliszi edictum is helytállást rendel, valamint hogy az edictumban rögzített rövid perlési határidő még nem telt le. Az *actio ex stipulatu* azonban csak akkor indítható, ha a hiba és ezen keresztül a vevő kára már ténylegesen bekövetkezett. Különbözik továbbá a két kereset célja: az *actio ex stipulatu*val az *interessere*, míg az aediliszi keresetekkel *redhibitióra* vagy vételárcsökkentésre lehetett perelni.⁵³⁹

Ha a stipulatioiban csak az egészséges testi állapotot ígérte az eladó⁵⁴⁰, akkor erre az egyetlen esetre korlátozta-e az aediliszi edictumból származó felelősséget? Az edictumban elrendelt helytállási kötelezettség kizárása nem következhetett be szerintem a pusztán említés folytán. Az viszont elképzelhető, hogy az eladó azért nem ígérte meg a garanciát a *fuga* és a *nox*a esetére, mert a rabszolga hibáit az eladáskor a vevő tudomására hozta, és ezzel az aediliszi felelősséget is kizárta. A stipulatio formájában való garancia csak a kifejezetten kikötött pozitív tulajdonságokra vagy a konkrét hibák hiányára volt szokásban. A fenti feltevést erősíti meg ezen okiratok funkciója is: Kunkel⁵⁴¹ hangsúlyozza, hogy az okiratok célja nem a konszenzuális szerződés írásbeli rögzítése volt, jövőbeli szolgáltatások dokumentálására. Épp az ellenkezőjéről volt szó: a már megkötött, sőt, mindkét fél részéről teljesített ügyletet foglalták írásba, hogy az okirattal az eladótól adásvétel címén való szerzés és a garancia-kötelezettséget bizonyítani lehessen. Ezek tehát elsősorban szerzési dokumentumok, amelyek bizonyítási célokat szolgáltak. Ebben az esetben viszont kevés jelentősége van annak, hogy *mancipatio* formájában vagy formátlan konszenzuális adásvétel gyanánt jelennek meg e szerződések az írásbeli formában⁵⁴², hogy egy régi formuláskönyv vagy az utolsó edictum szövege szolgált-e mintául a jegyzőnek. A szerzési okiratokat gyakran *instrumentum auctoritatis*, *instrumentum emptionis*, *tabellae auctoritatis* néven emlegetik.⁵⁴³ A D. 13,7,43 pr. Scaevola 5 dig. és Seneca contr.

⁵³⁷ Egyetlen kivétel FIRA III 137; *redhibitio iure civili abesto*, amellyel azonban nemcsak a stipulált garanciát, hanem az aediliszi felelősséget is kizárták a felek. A stipulációs garancia hiányára inkább FIRA III 134 a tipikus példa, ahol a kérdést meg sem említik.

⁵³⁸ Vö. Honsell 1969, 70.

⁵³⁹ Honsell 1969, 69.

⁵⁴⁰ FIRA III 89.

⁵⁴¹ Kunkel 1972, 218 sk.

⁵⁴² Kunkel 1972, 221 bírálja a FIRA III-ban való besorolást: a *mancipatio*-forma használata véletlen és nélkülözhetetlen valamilyen valódi jogi funkciót az okiratokban.

⁵⁴³ Vö. D. 13,7,43, pr. Scaev. 5 dig., Sen. contr. VII 6,22 sk., Mayer-Maly 1961, 250.

VII 6,22 is megerősíti, hogy a *tabellae* elsősorban a tulajdonszerzés bizonyítására szolgáltak.

Az esetleges hibák edictum által előírt közlése tehát sohasem jelenik meg a stipulációban. Ebből következik, hogy kiinduló kérdésünk nem válaszolható meg egyértelműen igennel vagy nemmel. A stipulatio hallgatása bizonyos hibákról, amelyeket az edictum szerint közölni kell, nem vezet egyértelmű következtetésekre az aedilisi felelősség hatályát illetően.⁵⁴⁴ Az aedilisi felelősség és a stipulatio párhuzamos jogintézmények voltak.⁵⁴⁵

Rendelkezésünkre állnak azonban olyan források is, amelyek a rejtett hibákért való garanciavállalás nélküli adásvételi ügyletek létét tanúsítják. A fennmaradt római adásvételi okiratok között is található egy dokumentum, amelyben a rejtett fizikai hibákért való helytállást kifejezetten kizárták a felek.⁵⁴⁶ Az okirat Frisiából származik és lényegesen eltér a szokásos formától. A datálása is igen vitatott: Kr. u. 29, illetve 116 között ingadoznak az állásfoglalások. A megfogalmazás igen tömör, csak a legfontosabb adatok, a vevő, az eladó, a vételár, a vétel helye, a vétel tárgya és a tanúk neve került rögzítésre, majd a vitatható rövidítés *r(edhibitio) i(ure) c(ivili) a(besto)*.

A *Digestában* két olyan fragmentum található, amely az aedilisi felelősség kizárásának lehetőségét tanúsítja: *Pacisci contra edictum aedilium omnimodo licet, sive in ipso negotio venditionis gerendo convenisset, sive postea*⁵⁴⁷ és *Simpliarium venditionum causa ne sit redhibitio, in usu est*⁵⁴⁸. Az Ulpianus-fragmentumot Lenel a *Palingenesiában* a *de mancipiis vendundis* című edictumhoz csatolta. Úgy tűnik, a jogtudós számára természetes volt, hogy a szerződések *contra edictum aedilium curulium* is megkötethetők, úgy-hogy semmilyen kommentárt vagy részletesebb tárgyalást nem tartott szükségesnek. Ulpianus alapján az aedilisi szabályok diszpozitív normáknak tekintendők⁵⁴⁹: a felek szabadon választhattak, hogy milyen formában kötik meg ügyleteiket. Elképzelhető, hogy teljesen kizártak mindenféle helytállást a rejtett fizikai hibákért vagy bizonyos hibákra korlátozták azt. Ha a felelősséget kifejezetten nem zárták ki, akkor automatikusan érvénybe léptek az aedilisi szabályok.

Pomponius másként fogalmaz: jogszokásként említi, hogy egy „egyszerű vétel” esetén nincs mód a *redhibitióra*.⁵⁵⁰ A szöveggörnyezet kevés támpontot nyújt az interpretációhoz. A fragmentum Pomponiusnak Sabinushoz írt kommentárjaiban, a 23. könyvben található, ahol az aedilisi edictum a központi téma. Sajnos, a *titulusból* csak kevés fragmentum maradt fenn, ezek pedig igen különböző problémákat tárgyalnak. Idézetünk előtt olyan szövegek találhatóak, amelyek az aedilisi keresetekkel való perlés feltételeit tartalmazták arra az esetre, ha a vásárolt rabszolga, az eladó vagy a vevő közben meghal. Pomponius megállapítja, hogy egy egyszerű vétel esetén nincs helye a *redhibitió*nak.

⁵⁴⁴ A témához lásd Jakab 1997, 183–186.

⁵⁴⁵ Hasonlóan Medicus 1962, 110, Honsell 1969, 63.

⁵⁴⁶ FIRA III 137.

⁵⁴⁷ D. 2,14,31 Ulp. 1 ed. aed. cur.

⁵⁴⁸ D. 21,1,48,8 Pomp. 23 Sab.

⁵⁴⁹ Ankum 1980, 309 sk., 315 sk. kritikusan szembeszáll Chorus 1976, 157 tézisével. Chorus szerint azok a jogügyletek semmiek, amelyeket *adversus leges, senantus consulta, edicta* kötöttek meg.

⁵⁵⁰ A szakirodalomban egy másik interpretáció is ismeretes. Eszerint Pomponius itt arról beszél, hogy olyan dolgok eladása esetén, amelyek jelentéktelen értékűek, a *redhibitio* kizárt.

12.5. Vissza a perhez

A felperesi kereseti igény ellen – amit a fentiek értelmében valószínűleg a római jogra alapoztak – kifogással élt az alperes ügyvédje, Kallineikosz. Hangsúlyozta, hogy megbízójának a kellékhibáért való helytállási kötelezettsége esetik, hisz az eladás *ἀπλῶ χρήματι* történt, amit az adásvételi okirat is tanúsít (14–18. sor). Szarapion, az eladó nem vállalt garanciát *stipulatio* formájában, éppen ellenkezőleg, *ἀπλῶ χρήματι* („egyszeres pénzéért”) adott el. Az alperesi védekezésből az tűnik ki, hogy a felek az adásvételi okiratot nem a fent bemutatott (a római jogi hagyomány jegyében fogalmazott) okirati minta alapján készítették el.

Az ügyvédek érvelése azt a benyomást kelti, hogy „Volksrecht” áll szemben a „Reichsrecht” előírásaival. Az alperes a szerződési kikötésekre (*lex contractus*) hivatkozik, amely előnyt élvez a diszpozitív (azaz a felek által kizárható) aedilisi felelősséggel szemben.

A perbeli szituáció jobb megértéséhez be kell mutatni az egyiptomi szerződési gyakorlatot. Egyiptomból számos rabszolgaeladást megörökítő okirat maradt fenn: összesen 75 ilyen papirusz vált eddig ismertté. Ebből Jean Straus a közelmúltban megjelent monográfiájában 63 okiratot ismertet, de azóta 12 újabb *editio* jelent meg.⁵⁵¹ Ezen forrásszövegek közül sok igen töredékes állapotban van, ezért csupán mintegy 50–54 papirusz alkalmas a jogi-tartalmi összefüggések vizsgálatára. Az okiratok dátumozása a Kr. u. 1. századtól a 3. századig terjed.

Már az első pillantásra nyilvánvaló, hogy a rabszolgák eladását Egyiptomban a helyi jog (szokás, szokásjog) nagyon eltérően kezelte. Az eladó rejtett hibákért való helytállási kötelezettsége helyett az okiratokban egy sajátos, tipikusan keleti-egyiptomi klauzula olvasható, amely így hangzik: τοῦτον τοιοῦτον ἀναπόρριφον πλὴν ἱερᾶς νόσου καὶ ἐπαφῆς.⁵⁵² Jellemző példaként P.Oxy II 380 descr. szövegét idézném, amelyet McLeod a közelmúltban új olvasattal tett közzé: ... δοῦλην ἢ ὄνομα Σαραποῦν ὡς (ἐτῶν) λ μέσην μελίχρω μακροπρόσω [πον οὐλή ...]μι. ν ἀριστερόν, ἦν κα[ι] αὐτ[ό]θεν παρείληφεν ταύτην [τοι|αὐτήν ἀναπόρριφον πλῆ]ν ἱερᾶς [ν]όσου καὶ ἐπαφῆς ... Az okiratot Kr. u. 79-ben, Oxyrhynchosban állították ki; tárgya egy Sarapous nevű, nőnemű rabszolga eladása. A szerződés rögzíti a rabszolga személyleírását is: középmagas, kreol bőrű, hosszúkás arcú, forradással... (9–10. sor). Ilyen és hasonló személyleírások szokásban voltak a szerződő felek vagy éppen a szerződés tárgyának személyi azonosítása céljából. A vevő (akinek a neve nem maradt fenn) Szarapiontól (Herakles fiától) vásárolta meg a rabnőt 10 bronz talentumért „az utcán”. Magát az okiratot az *agoranomion*ban, a helyi hivatalos közjegyzői irodán vették nyilvántartásba (3. sor); mindkét szerződő fél, Oxyrhynchos városából származott, ottani illetőségű volt. A rabszolga eladását illetően azt rögzítették, hogy az a „megtekintett állapotban; visszaadási jog nélkül, kivéve epilepszia és lepra esetén” történt (10–11. sor).⁵⁵³ Ez a tipikus szerződési kikötés található az egyiptomi mintára okiratozott rabszolgaeladásokban a rejtett fizikai hibákra vonatkozóan. Ennek a klauzulának a jogi-dogmatikai interpretációja a szakirodalomban régóta vitatott kérdés.⁵⁵⁴

⁵⁵¹ Straus 2004, 152–157; Arzt-Grabner 2010, 28–30. F. Morelli, P. Worp 21 (BGU XIX 2833); P. Euphr. 6, 7, 8, 9 (= SB XXIV 16167–16170) és P. Sijp. 46a–c. P. Ammon II 48; és egy bizánci adásvételi szerződés sorolható még ide (SB XXIV 15969). A. Benaissa, ZPE 173 (2010) 175–189; D. McLeod, ZPE 180 (2012) 256–262; A. Benaissa, ZPE 177 (2011) 222–228.

⁵⁵² Straus 2004, 15–154.

⁵⁵³ Straus 2004, 153. Urbanik 2010, 219–247.

⁵⁵⁴ Jakab 1997, 196–212.

Jelen tanulmányban pusztán egy tipikus értelmezési felfogásra szeretném felhívni a figyelmet, amely a római jog és a helyi népjogok közötti viszony hagyományos, száz évre visszamenő koncepciójában gyökerezik. Fritz Pringsheim szerint ezek a klauzulák a helyi népjogok „ellenállását” tükrözik a hódító Róma jogával szemben: „Whereas Roman law prescribed warranty against latent defects in sales of slaves as well as cattle, the papyri restrict the liability as regards slaves and exclude it as regards cattle. These facts are all the more remarkable as the Roman edict followed the Greek model of slave market regulations. They impose the conclusion that the warranty for slaves differed in Roman and Greek law, and that Greek law had no warranty corresponding with the Roman warranty for cattle. The Hellenistic resistance to Roman influence in this respect lasted throughout three centuries. Hellenistic contracts not only omitted Roman warranties, but excluded them by specially inserted clauses. The Greek notaries did not merely ignore Roman law, but openly rejected it.”⁵⁵⁵ Ez a Fritz Pringsheim zseniális könyvéből származó rövid idézet is mutatja, hogy a szerző (tautológiaként) olyan premisszákból indult ki, amelyek érvénye ma már nem számít megkérdőjelezhetetlennek. Ide tartozik például a személyiségi elv vagy a római jog elsőprő dominanciájának a tana a Birodalom tartományaiban.

A római jog és a helyi népjogok közti harc elmélete először Ludwig Mitteis 1891-ben megjelent monográfiájában jelentkezett markánsan. Fritz Pringsheim az ő kutatásaira épít, azt fejleszti tovább, és ezzel hosszú évtizedekre csontosítja ezt a felfogást. A papiruszok időközben napvilágot látott kiadásai is őrá hivatkoznak, és az ókori jogtörténet kutatói is alig vitatták eddig nézeteinek helyességét.

Ugyanakkor megjegyzendő, hogy Pringsheim könyvének megjelenése, 1950 óta számtalan új jogi okirat, papirusz és viaszos tábla került publikálásra. Pusztán a forrásanyag robbanásszerű növekedése is azt kívánja, hogy a kérdést újra vizsgálat tárgyává tegyék a kutatók.

Amint arra fent már utaltam, az ismertté vált okiratok impozáns tömegéből mintegy 54 van olyan állapotban, hogy tartalma jogi szempontok szerint értelmezhető. Ezen okirati tömegből 27 (azaz kereken 50%) tartalmazza a τοῦτον τοιοῦτον ἀναπόριφον-klauzulát. Ez a statisztikai eredmény azt ugyan alátámasztja, hogy a klauzula Egyiptomban igen elterjedt volt – de semmiképpen sem bizonyítja a harcos, következetes használatot a római jog ellen. Az okiratok másik felében (a másik 50%-ban) ugyanis egészen más szerződési mintát követnek a felek.

Ha az okiratok topográfiai elterjedését vizsgáljuk, arra az eredményre jutunk, hogy a források Egyiptom igen különböző régióiból származnak: Tebtyinis, Ptolemais Euergetis, Oxyrhynchos, Hermupolis Magna, Herakleides stb. Sőt, az atipikus kellékszavassági klauzulát tartalmazó okiratok is szórt képet mutatnak topográfiaiilag.⁵⁵⁶ Ez azt jelenti, hogy a klauzula használata nem intézhető el azzal, hogy valahol a helyi jegyző találta ki és alkalmazta ezt a szokatlan kikötést. Ha időrendben vizsgáljuk az okiratok eloszlását, az sem vezet döntő eredményhez. Még meglepőbb eredményhez vezet az okiratok tartalmi vizsgálata. Ez ugyanis azt mutatja, hogy az egyértelműen a római kultúrkörhöz tartozó szerződő felek is számos esetben a helyi, ún. „egyiptomi” szerződési mintát preferálták az adásvételi okirataikban.

A P.Cair.Preis.²¹-ben ránk maradt jogvitához időben közel áll például a P.Hamb. I. 63 alatt ránk maradt rabszolgaeladás, amely a Kr. u. 125–126-ból, Thebaisból (Fajjum) származik. A szerződés nyelve görög, a vevő neve Flavius Herodes, az eladó kezésének a neve Gaius Julius Saturninus. Mindkettő esetében joggal tételezhető fel, hogy római

⁵⁵⁵ Pringsheim 1950, 481.

⁵⁵⁶ Jakob 1997, 205–210; Straus 2004, 152–157.

polgárok voltak.⁵⁵⁷ Ennek ellenére az adásvételi szerződés (a kellékszavatosság tekintetében is) a helyi, egyiptomi mintát követi: χωρίς ἰερῶς νόσου καὶ ἐ[παφῆς]. Az epilepszia ebben a kikötésben nem egy *sanum esse*-klauzula része (amint ezt a Sidéből származó szerződéseknél láttuk), hanem a rejtett hibákért, így a betegségekért való helytállást is kizáró klauzula alól szerződésileg rögzített kivétel.

Nézetem szerint az összes okirat következetes tartalmi vizsgálata cáfolja a Ludwig Mitteis, illetve Fritz Pringsheim nevével fémjelzett hagyományos felfogást, amely a szerződő felek jogtudatát, jogkövetését kizárólag azok személyi státuszával magyarázza. Számos okirat azt mutatja, hogy a római polgárjog megléte vagy hiánya nem gyakorolt determináló hatást az árucseré-forgalomban, a mindennapos okirati gyakorlatban tanúsított szerződési szokásokra. Az okiratok arra sem tartalmazznak utalásokat, hogy a római jog vagy a római hatóságok a helyi szokásokat kizorítani, esetleg erőszakosan „legyőzni” igyekeztek volna. És a peregrinusok szerződéseinél sem látható semmilyen jele annak, hogy a római jogot rájuk erőszakolták volna. Ugyanakkor a *Rhomaioi*, az Egyiptomban élő rómaiak sem ragaszkodtak görcsösen a mindennapos ügyleteikben a klasszikus római joghoz, illetve a tradicionális római szerződési formulákhoz.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a ἀπλῶ χρήματι-klauzula összesen hat okiratban fordul elő. Ebből öt rabszolgavételi szerződés, egy pedig tárgyalási jegyzőkönyv (P.Cair.Preis.² 1). Az öt vételi okiratból egy gyakorlatilag nem értelmezhető a papirusz rendkívül rossz állapota miatt. A négy analizálható szöveg viszont párba állítható kettő további okirattal, amelyek a *dipló krématis* kikötést tartalmazzák. A két klauzula közötti tartalmi összefüggés kézenfekvő. Az összes érintett okirat kiállításának helyét ellenőrizve azonnal szembetűnik, hogy mindegyik Alexandriában, Egyiptom helytartói székhelyén készült. Ehhez járul, hogy mindegyik érintett jogügyletben legalább az egyik szerződő partner római polgár. Az okiratokból több is említést, utalást tesz egy ún. *diploma hellenikonra* – és köztudott, hogy ezt az okirati formát a római polgárok nagy előszeretettel alkalmazták.

Ezek a felismerések megalapozzák azt a következtetést, hogy a ἀπλῶ χρήματι- és *dipló krématis*-klauzulát elsősorban Alexandriában tevékenykedő írnokok vagy jegyzők szerkesztették bele az adásvételi okiratokba. Szembetűnő, hogy mindegyik okirat rabszolgavételt tartalmaz, és legalább az egyik szerződő fél római polgár. A római polgárjoggal bíró szerződő felek jogügyleteiket ezekben az esetekben kifejezetten a görög formula alapján kérték írásba foglalni: görög nyelven, a görög kereskedelmi gyakorlatot követve. A ránk maradt okiratok mennyisége ugyan relatíve kevés, de mégis tükrözi a szerződő partnerek privát autonómiáját a szerződési praxisban. A *haplō* vagy *dipló krématis* kiemelése, hangsúlyozása ugyanakkor arra utal, hogy a római-italiai szerződési gyakorlat, az ott használatos formulás-könyvek és a Rómából kisugárzó aediliszi kellékszavatossági jog ismeretes volt a szerződő felek, illetve azok jegyzői vagy írnokai számára.

Az itt kidolgozott mozaikkép még kiegészíthető a *chora*, a vidéki Egyiptom forrásanyagával. Több ránk maradt okirat is arra utal, hogy a római polgárok ott is sokszor a helyi, görög-hellenisztikus kereskedelmi gyakorlat és szerződési minta mellett döntöttek. Ez a megállapítás a kiinduló pontul szolgáló tárgyalási jegyzőkönyvünk tényállását illetően is megenged bizonyos hipotéziseket. A ἀπλῶ χρήματι eladás hangsúlyozása valószínűsíti, hogy az időközben szökésben lévő rabszolganő adásvételi okirata is Alexandriában készülhetett. Az írnok vagy jegyző valószínűleg a négy fennmaradt ἀπλῶ χρήματι okirat

⁵⁵⁷ Meyer 1920, 125.

sémájához hasonló szerződést szerkesztett (P.Freib. II 8 [SB III 6291], SB VI 9145, P. Oxy. XLI 2951).

A 6. sorban a szökött rabszolganő által állítólag ellopott adásvételi okiratokat az *asphaleiai* névvel illeti a felperes, a vevő. Már Wilhelm Schubart hangsúlyozta, hogy ezt a terminus technicum általában Alexandriában használták az okiratok megnevezésére. Szerinte azonban a kifejezés annyira pontatlan, hogy abból az okirat formájára nem lehet következtetni. Ugyanakkor Schubart kiemeli, hogy a *synchoreisis* is érthető alatta: „Es sei längst bemerkt, dass in den Synchoreseis der Kaiserzeit auffallend viele Römer, Alexandriner und sonstige Angehörige privilegierter Klassen auftreten”.⁵⁵⁸ Általában olyan okiratról van szó, ahol rómaiak is érintve vannak.⁵⁵⁹

Megjegyzem, hogy az adásvételi okiratot a P.Oxy. XLI 2951 szövege is *asphaleia* néven emlegeti (26. sor). Ezért az *asphaleia* említése P.Cair.Preis.² 1 (kiinduló forrásunk) 6. sorában arra enged következtetni, hogy a bíróság előtt álló felek az adásvételi szerződést eredetileg *synchoreisis* gyanánt okiratoztatták: ...τάς τε ἀσφαλείας τὰς τῆς πράσεως ἐὰ[υτῆς ἀρπάσασα].

Ezzel viszont bezárul a kör. Kézenfekvő, hogy a peres felek közül legalább az egyik római polgár volt. A tárgyalási jegyzőkönyv retorikája arra enged következtetni, hogy valószínűleg a vevő (akinek a neve nem maradt fenn) tartozott a római polgárok sorába. Az alperes érveléséből következik, hogy a vevő a rabszolga vételénél (valószínűleg a kedvezőbb ár érdekében) a görög szerződési minta alkalmazása mellett döntött, amely a kellékhibákért való helytállást kizárja. A fenti gondolatmenet alapján igen valószínű, hogy ez a vevő a perben viszont az aediliszi jogot, a kellékhibákért való objektív helytállást kívánta a bíróság által alkalmaztatni jogvitája eldöntésére, hisz csak az alapján lenne köteles az eladó helytállni a rabszolga szökéséért. Ez pedig azt jelenti, hogy a vevő úgy vélte, hogy tetszése szerint váltogathatja a különböző „jogrendeket” – hol a görög, hol a római jog szerint bonyolíthatja jogügyleit és pereit. Ennek taktikának lehetett a része, hogy a bíróság előtt (csalárdul?) az okiratok eltűnését állította. Köztudott, hogy a tárgyalótermek retorikája semmilyen „csúsztatástól” sem riadt vissza: a jogi normákat, a tényeket tetszése szerint „újrakeverte”, átköltötte.

Ehhez járul, hogy a töredékes szövegben arra sem található semmilyen utalás, hogy az érintett rabszolga már az eladása előtt is szökött volna. Úgy tűnik, hogy a *fuga* bűnébe csak az eladása után esett. Ha ez így volt, akkor a felperes (vevő) ügyesen leplezte ezt a körülményt. A perbeszéd pontatlan határidő-megnevezése („rövid időn belül”, 5. sor) pedig azt a gyanút kelti, hogy a perlési határidő már lejárt.

13. §. Facit

A fent tanulmányozott források vizsgálatánál központi jelentőségű volt az a kérdés, hogy a provinciai lakosság miért kereste a helytartónál az igazságot? A fent tárgyalt jogesetekben szereplő személyek túlnyomó többsége peregrinus státuszú, nem rendelkezett római polgárjoggal. A korabeli görög források következetesen az „*Aigyptioi* – egyiptomiak” kategóriája alá sorolták azokat a provinciai lakosokat, akik a vidéki Egyiptom területén éltek. A császári közigazgatási apparátus sem tett különbséget e népcsoport tagjai között a tényleges etnikum, a „nemzeti” hovatartozás szempontjából. Demotikus nyelvjáráásokat beszélő, őshonos egyiptomiak, görögül beszélő későbbi bevándorlók és mindenféle más

⁵⁵⁸ Schubart 1913, 54.

⁵⁵⁹ Schubart 1913, 73.

népcsoporthoz tartozó betelepülők ezen kategória alá tartoztak a közhatalom szempontjából. Egyedül a provinciai székhely, Alexandria lakossága képezett kivételt: őket *astoi* néven emlegetik a források. Alexandria polgárai sajátos jogi kultúrával, igazgatási szervezettel és a polgárjog terén is részprivilegiumokkal rendelkeztek.

Visszatérve a kiinduló kérdéshez: miért vállalkoztak a *chora* távoli területein élő provinciaiak a hosszú utazásra, miért zarándokoltak Alexandriába vagy az aktuális *conventus* helyszínére jogvitájuk eldöntése végett? Miért a rómaiaktól várták az „igazság” szolgáltatását?

A válasz mérlegelésénél figyelembe kell vennünk, hogy a távolabbi desztinációkhoz való utazás akkoriban sem volt olcsó multság. Amint fent már láttuk, a kérvény benyújtása után a felek kötelesek voltak személyesen is megjelenni a tárgyaláson. Ez azt jelentette, hogy a petíció nagy száma miatt néha hetekig-hónapokig kellett várakozniuk a helytartói bíróság székhelyén, lakóhelyüktől távol szállást és ellátást fizetni. Ehhez járult az a további költség, hogy már a *petitio* megírásához jól képzett jogi szakemberek és jegyzők vagy írnokok megbízása volt szükséges – hisz hevenyészett, a kérelmező saját kezével írott vagy a mindennapos szóhasználatot alkalmazó kérvényekkel nem foglalkozott a helytartói kancellária.

A fenti kérdésre, a római igazságszolgáltatásba vetett bizalom eredőire a tudósok igen különböző válaszokat dolgoztak ki. Itt most csak az utolsó egy-két évtized irányadó munkáira utalnék. Kelly pusztán kiegészítő jellegű társadalmi jelenségnek tekinti a „petíciózás” eredendő okait.⁵⁶⁰ Szerinte a provinciai lakosok akkor fordultak a helytartóhoz, a tartomány legfőbb bírójához, ha helyi szinten már minden bírói fórumot kimerítettek – és elvesztették a pert. Érdemes itt röviden idézni könyvéből, amely a *petitio*ok feldolgozása terén alapvető új irodalomnak számít: „On the other hand, it could be that cases of lower magistrates apparently exercising independent judicial authority were instances of proceedings that were purely preliminary to a formal trial before a higher official with jurisdiction. Michael Peachin has recently used this approach in relation to petitions which request that the alleged wrongdoer must be summoned before the soldier for a hearing, and others which ask that the wrongdoer be summonsed before the soldier to ‘give an account’ or ‘give an explanation’”.⁵⁶¹ Kelly a lakosság köreiből a helytartóhoz intézett, bírósági tárgyalást kérő kérvényeikben a jogi elemet inkább csak a társadalomtörténeti vonatkozások kedvéért tanulmányozta. Ezt szem előtt kell tartani nézeteinek értékelésénél.⁵⁶² Kelly álláspontját eljárásjogi szempontból továbbgondolva az alábbi okokkal lehetne indokolni. Vagy azzal kellene érvelni, hogy a helyi bírói ítéletek nem rendelkeztek jogerővel – ezért a pervesztes fél újabb, felsőbb bírói fórumhoz fordulhatott, hogy ott is szerencsét próbáljon. A másik lehetőség az lenne, hogy a helytartó az impériuma révén korlátlan kasszációs joggal bírt, azaz tömegesen semmisítette meg az alsóbb fokú ítéleteket, majd újra lefolytatta az eljárást és teljesen új ítéletet hozott.

Valójában az egyik felvetett lehetőséget sem tartom meggyőzőnek, hisz figyelmen kívül hagyják a peres eljárás meghatározó alapelvét, amely a görög és a római jogban egyaránt érvényesült: az eljáró bíróság ítélete azonnal jogerőre emelkedett, perorvoslatra sohasem volt lehetőség. A másik variáció, hogy a helytartó korlátlan impériuma révén bármit elrendelhet, így esetleg valamely jogvita újratárgyalását is – elméletileg elképzelhető. De gondoljunk csak bele, hogy milyen káoszhoz vezetne a provincia igazságszolgáltatási mechanizmusában az a gyakorlat, ha a helytartó százezrekre megsemmisítené a

⁵⁶⁰ Kelly 2011, 66–69.

⁵⁶¹ Kelly 2011, 84.

⁵⁶² Hasonlóan Nelis-Clément 2006, 268–298; Speidel 1977, 511–515.

helyi bírói ítéleteket és új tárgyalást rendelne el. Kivételesen előfordulhatott és elő is fordult ilyen beavatkozás, de a tömeges *petitio* alapján indult eljárásoknak nem lehet ez a magyarázata. Kelly tézisért ráadásul nem támasztja alá olyan dokumentumokkal, amelyek nagy számban megsemmisített első fokú ítéleteket igazolnának.

Kelly tulajdonképpen nem új elmélettel jelentkezett, hanem (némileg felületesen) átvett a korábbi szakirodalomból olyan hipotéziseket, amelyek kézenfekvőnek látszanak. Könyvének megjelenését megelőzően pedig már ismert volt több kritikus hang ezekkel a nézetekkel szemben, például Ando érvelése, aki egészen más szemszögből közelít a problémához.⁵⁶³ Ando szerint a Kelly által is felmelegített nézet naiv, mondhatni együgyű felfogás, amely abból indul ki, hogy a peres felek végtelen cinizmussal viszonyultak a peres eljáráshoz és az igazságszolgáltatáshoz. A fenti nézet elfogadásával azt tételoznénk fel, hogy a felek a perindításakor már eleve azzal számoltak, hogy pervesztés esetén ügyis ott lesz még a helytartói bíróság: „To this question we can tentavily provide a weak and astrong answer. The weak answer is that Archodes and Philotas [az általa elemzett okirat kérvényezői] had been the losers at the local level and turned to Julius Priscus out of sheer cynicism. They had no faith in his justice but hoped merely that he would render a judgment in their favour, for whatever reason. This is a possibility—one, moreover, that we cannot disprove and should not discount. Nevertheless, such cynicism can scarcely account for the tens of thousands of individuals and groups that turned to Rome for justice in the first centuries of this era.”⁵⁶⁴ Ando szerint tehát másutt kell keresni a helytartói jogszolgáltatás népszerűségének az okát. Szerinte a tömeges kérvényezés, a helytartóhoz intézett keresetlevél-beadás („petitioning”) inkább arra vezethető vissza, hogy a provinciái lakosok bíztak abban, hogy a tartományi igazgatás, azaz Róma közhatalmának magasrangú provinciai képviselői hivatottak a közrend és a társadalmi béke fenntartására, amelynek fontos eleme maga az igazságszolgáltatás: „The strong answer allows that the villagers of Beth Phouria [okiratának helyszíne], like millions of others around the Mediterranean, had assented to Rome’s right to impose a particular jural-political order on her empire. To do so, they must have acceded to that strand in imperial propaganda that argued the Romans should earn support in the provinces by governing with provincial interests in mind, above all by publishing the law and enforcing it on their subjects and themselves.”⁵⁶⁵

A Római Birodalmon belül természetesnek tűnt, hogy nem a helyi egyiptomi kisbíró, nem a falusi előljáró, hanem a régió sztratégosza (közigazgatási vezetője) vagy maga a helytartó hivatása és tudománya az igazságos, elfogulatlan, humánus ítélkezés. A számtalan petíció azt tanúsítja, hogy Róma politikai propagandája, amely fennen hirdette, hogy képes a provinciákban az ottani népesség érdekeit képviselve kormányozni és a társadalmi békét, a közrendet fenntartani – ez a propaganda tényleg visszhangra talált. A közhatalom, a tartományi igazgatás és a római jogi alapú tartományi igazságszolgáltatás elfogadottá vált a lakosság körében: bíztak a rendszerben.

Ando érvelése megnyerő, ezért főbb pontjaiban kétségtelenül követésre érdemes. Bár meg kell jegyezni, hogy a „római politikai propaganda” mint a helytartói igazságszolgáltatáshoz intézett számtalan kérvény kiváltó oka, a jogtörténész számára kicsit homályos, nehezen értékelhető kategória. Ezt maga a szerző is érzi: „But how could the agents of Rome have persuaded the villagers of the sincerity of such propaganda? Indeed, how can

⁵⁶³ Ando 2015, 111–122.

⁵⁶⁴ Ando 2000, 74.

⁵⁶⁵ Ando 2000, 74–75.

we construe the ordinances of an imperialist power as persuasive in the first place?”⁵⁶⁶ Ando ezt a nehéz problémát modern filozófiai-társadalomelméleti kategóriák segítségével kívánja megoldani: „After all, relations between emperor and governor, and between governor and procurator and between procurator and villagers, were all conducted through language, whether written or spoken: something about what the Romans said the villagers think it worth their while to say something back.”⁵⁶⁷ Ugyanakkor hiányosságaként vehető fel, hogy a szerző a nagy politikai összefüggésekre koncentrált, azaz makroszintű elemzést nyújt. A címszavak alapján szortírozott több száz forrás mikroszintű elemzése viszont hiányzik a munkájában.

Megítélésem szerint csak a gondos, témakörök, jogintézmények szerinti mikroelemzés nyújthat átgondolt bázist a makroszintű következtetések megalapozott kidolgozásához. Ennek során minden egyes okirat esetén rekonstruálni kell a tényállást és át kell gondolni, hogy a felek miért döntöttek a helytartói bírói fórum előtti pereskedés mellett. Mindenesetre az már más kutatók által is felismert, tudományos viták hosszú sorában újra és újra feldolgozott tény, hogy a bíróságok, tehát az igazságszolgáltatás szerepe a provinciák közhatalmi kormányzásában mindig is kulcsfontosságú volt. Elég itt – a legújabb irodalomból – Kantort idézni: „It does not need long arguing that in order to grasp how law worked in the provinces of the roman Empire we need to understand how judges and, in particular, litigants got their knowledge of relevant law in a prevalently non Roman background.”⁵⁶⁸

Munkánk szempontjából a peres felek szubjektív világképe, a szubjektív jogi kultúrájuk bír elsődleges jelentőséggel. Az örökhagyók, akiknek a végakarata értelmezési jogvitákhoz vezetett, vajon egyiptominak, görögnek vagy rómainak vallották-e magukat, amikor a végrendeletet írták vagy jogban járatos szakértőkkel elkészítették? Maguk az individuumok melyik jogi kultúrához akartak tartozni? A konkrét perekben milyen jogot akartak alkalmaztatni a jogvitájukra? Milyen jog szerint akartak élni? Mely okiratokat milyen jog szerint készítették el?

Amint azt fent már jeleztem, erre a kérdésre nem lehet általánosságban válaszolni. De a bírósági tárgyalási jegyzőkönyvek témakörök szerinti, kontextualizált elemzése új eredményeket hozhat ebben a régóta folyó vitában is.

Megítélésem szerint nem helytálló az a feltevés, hogy a provinciai lakosoknak fogalmuk sem lehetett a római jogról – vagy éppen csak téves, félreértéseken alapuló információkkal bírtak volna Róma vonatkozó jogforrásairól. A bírósági jegyzőkönyvekből egyértelműen kitűnik, hogy helytartói szinten a peres felek egy vagy több ügyvéd segítségét is igénybe vették a pereikben. Ezek az ügyvédek a bíróság előtt recitálták (felolvasták, idézték) az ügyre megítélésük szerint releváns jogi normákat, hisz az ókori perekben maga az alkalmazandó jog is a bizonyítási program részét képezte.

A helyi jog alkalmazásának kétségtelen gyakorlati akadályja volt, hogy a helyi jog forrásai igencsak különböztek a római jog Rómában megszokott jogforrásaitól: többnyire sem törvények, sem rendeletek, de még jogi szakvélemények sem álltak a helytartó rendelkezésére a helyi jog megismeréséhez. A helyi jog sokkal inkább laza szerkezetű szokások, jogszokások formájában élt tovább, amelyek normatív jellege nehezen volt bizonyítható. Ezt a képlékeny, határozatlan kontúrokkal bíró „masszát” a klasszikus római jogászok (Salvius Iulianus tolmácsolásában) az alábbi módon ítélték meg (D. 1.3.32 pr.-

⁵⁶⁶ Ando 2000, 75.

⁵⁶⁷ Ando 2000, 75; itt többek között Thomas Hobbes, John Locke, Max Weber és modern filozófusok nézeteit idézi.

⁵⁶⁸ Kantor 2009, 249.

1): *De quibus causis scriptis legibus non utimur, id custodiri oportet, quod moribus et consuetudine inductum est: et si qua in re hoc deficeret, tunc quod proximum et consequens ei est: si nec id quidem appareat, tunc ius, quo urbs Roma utitur, servari oportet. Inveterata consuetudo pro lege non immerito custoditur, et hoc est ius quod dicitur moribus constitutum.* Éppen Salvius Iulianus mondja ezt, aki a 2. században egységes szerkezetbe foglalta a praetori edictumot (*Edictum Perpetuum*). Fent már utaltam rá, hogy Iulianus munkája a praetori edictum réteges fejlődésének végét jelentette, hisz ezután a hivatali hirdetményeket, az ítélkezési alapelveket nem lehetett évente változtatni: a hivatalba lépő új magisztrátus köteles volt a császári rendelettel szentesített szöveghez tartani magát, szó szerint azt alkalmazni. Kétségtelen, hogy Hadrianus lépése fontos volt a jogbiztonság szempontjából, hisz a Birodalom nagyságát és a kommunikációs lehetőségeket tekintve a távol fekvő provinciái székhelyek és a főváros között, aligha lehetett volna egy *lex annua*, egy évente változó edictum-rendszer pontos alkalmazását megkövetelni például Syria vagy Britannia provinciában. A kanonizálás elkerülhetetlen volt.

Az is közismert tény, hogy a principátus elején a népgyűlések törvényhozó tevékenysége is megszűnt. Ezáltal viszont az „írott jog” jogforrási tömege tovább szűkült: a *lex* jelentéstartalma változott, most már a császári rendeletek vették át a vezető jogforrás szerepét. Emellett azonban az íratlan jog egyes formái, például a jogtudói vélemények vagy bírói döntések – mint a jogfejlődés motorjai – Rómában is egyre fontosabb szerephez jutottak. Ez tükröződik Iulianus fenti definíciójában, ahol a hangsúlyok a köztársasági premisszáktól egyértelműen eltávolodtak. Ehhez járult a provinciái jogszolgáltatás tapasztalata: a helyi jogok, illetve szokásrendszerek szükségszerű figyelembevétele a kiegyensúlyozott ítélkezési gyakorlat érdekében. Talán mindezen jelenségek közrehatottak abban, hogy Iulianus szembeszökően felértékeli az íratlan jog, a szokás (*consuetudo*) szerepét; mintegy a törvénnyel azonos rangra emeli a jogforrásokról értekezve (D. 1,3,32,1).

Meglepő és a római jogászok munkásságában egyedülálló az a jogértelmezési irányelv, amelyet a *principium*ban olvashatunk. Ha nincs írott jog, törvény a bíró előtt áll jogesetre, akkor a *mores* és a *consuetudo*, az erkölcsi alapelvek és szokások alapján kell ítéletet hozni. Ha a helyi szokások sem állapíthatóak meg egyértelműen, akkor a bíró (helytartó) a Róma városában érvényes jogra hivatkozhat, abból vezetheti le ítéletét. Éppen ez az utolsó mondat igazolja, hogy Iulianus átgondolt érvelése a provinciái jogi környezetet is messzemenően figyelembe vette.

Salvius Iulianus fragmentumából számunkra elsősorban az utolsó mondat releváns: a helyi szokás azáltal válik jogforrássá, ha több bírói ítélet is megerősíti annak elismertséget, használatát és érvényét. Erre a felfogásra vezethető vissza az a provinciái gyakorlat, hogy a helytartó előtti perekben korábbi bírói ítéletek sorát vonultatták fel a felek valamely releváns (és számukra az adott ügyben kedvező) norma létének igazolására.

A fenti öröklésjogi perekben nem lehetett például megállapítani, hogy a végrendelet tulajdonképpen milyen, demotikus, görög vagy latin formulát követett-e. Az is elképzelhető, hogy „mixed formula”, azaz többféle (esetleg többnyelvű) okirati minta felhasználásával szerkesztették meg a konkrét okiratot. A „kevert formula” irányába látszik mutatni P.Oxy. XXXVI 2757, amely a helytartó által feltett kérdések sorát örökíti meg, amelyek a római és görög végrendelet formái kellékei közötti lényeges differenciákra koncentrálna. Az alperes ellenvetései szemmel láthatóan római jogi elemekre épülnek. Úgy tűnik, hogy az alperes arra építette taktikáját, hogy a római helytartó majd biztosan a római jog szerint fog ítélkezni. Nyilvánvaló, hogy ügyvédekkel tanácskozva kifundálta, hogy a római jog – éppen az ő jogvitáját nézve – számára kedvezőbb ítélethez vezetne. A *Gnomon* öröklésjogi előírásai – amelyekkel fent részletesen foglalkoztunk – is azt mutatják, hogy

a provincia lakosai általában hajlottak arra, hogy a különböző jogrendszerek között kedvükre ide-oda váltsanak. A római közhatalom próbálta ugyan erős kézzel elválasztani a különböző népcsoportokat legalább a kogenia által dominált jogterületeken: az öröklési jog és a családi jog terén. A *Gnomon* könyörtelen formalizmusa, merev szigora azonban – *a contrario* – arra enged következtetni, hogy az általa tiltott jelenségek a mindennapos jogéletben bizony gyakoriak lehettek.

IRODALOMJEGYZÉK

- Adler, D. S., *The Classis Britannica in Kent and Sussex*, magánkiadás, lulu.com, 2013.
- Alföldy G., *Római társadalomtörténet*, Budapest 2002.
- Alonso, J. L., *The Status of Peregrine Law in Egypt: 'Customary Law' and Legal Pluralism in the Roman Empire*, in: J. Urbanik, A. Lajtar, T. Derda (szerk.), *Proceedings of the 27th International Congress of Papyrology*, JJP 43 (2013/2016) 365–370.
- Amelotti, M., *Il testamento romano attraverso la prassi documentale*, Firenze 1966.
- Anagnostou-Canas, A., *Judge et Sentence dans l'Égypte Romaine*, Paris 1991.
- Ando, C., *Law, Language, and Empire in the Roman Tradition*, Philadelphia 2011.
- Ando, C., *Exemplum, Analogy and Precedent in Roman law*, in: M. Lowry, S. Lüdemann (szerk.), *Exemplarity and Singularity, Thinking through Particulars in Philosophy, Literature, and Law*, London 2015.
- Ankum, H., *Alla ricerca della repromissio e della satisfatio secundum Mancipium*, in: *Atti dell'Accademia romanistica Costantiniana* 4, Perugia 1981, 739–792.
- Ankum, H., *Verbotsgesetze und ius publicum*, ZRG RA (Zeitschrift der Savigny-Stiftung) 97 (1980) 288–319.
- Ankum, H., *Les édits des préfets d'Égypte et le problème de l'édicte provinciale*, *Annales de la Faculté de Droit et des Sciences Économiques de Toulouse*, 18 (1970) 357–364.
- Arangio-Ruiz, V., Colombo, A. M., *Documenti testamentari latini della collezione di Michigan*, JJP 4 (1950), 117–123.
- Arangio-Ruiz, V., Pugliese-Carratelli, G., *La parola del passato* 9 (1954) 54–74.
- Arnold, W. T., *The Roman provincial administration to the accession of Constantine the Great*, Oxford 1914.
- Arzt-Grabner, P., *Neither a Truant nor a Fugitive?: Some Remarks on the Sale of Slaves in Roman Egypt and Other Provinces*, in: T. Gagos, A. Hyatt (szerk.), *Proceedings of the twenty-fifth International Congress of Papyrology*, Ann Arbor 2010, 21–33.
- Ausbüttel, F. M., *Die Verwaltung des Römischen Kaiserreiches. Von der Herrschaft des Augustus bis zum Niedergang des Weströmischen Reiches*, Darmstadt 1998.
- Babusiaux, U., *Wege zur Rechtsgeschichte: Römisches Erbrecht*, Köln–Weimar–Wien 2015.
- Bang, P. F., Scheidel, W. (szerk.), *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean*, Oxford 2013.
- Bastiniani, G., *Lista dei prefetti d'Egitto dal 30^a al 299^a*, ZPE 17 (1975) 263–32, 323–328.
- Behrends, O., *Der römische Weg zur Subjektivität. Vom Siedlungsgenossen zu Person und Persönlichkeit I*, in: R. L. Fetz, R. Hagenbühle, P. Schulz (szerk.), *Geschichte und Vorgeschichte der modernen Subjektivität*, Berlin-New York 1998, 204–254.
- Bellen, H., *Studien zur Sklavenflucht im römischen Kaiserreich*, Wiesbaden 1971.
- Bengston, H., *Griechische Geschichte*, München 1950.
- Birks, P., *Foreword: Peter Stein, Regius Professor of Civil Law in the University of Cambridge, 1968–1993*, in: A. D. E. Lewis, D. J. Ibbetson (szerk.), *The Roman Law Tradition*, Cambridge 1994.
- Birley, A.R., *The Roman Government of Britain*, Oxford 2005.

- Borzásák I. (szerk.), *Római történeti Chrestomathia*, Tankönyvkidaó, Budapest 1989.
- Bremer, F. P., *Rechtslehrer und Rechtsschulen im Römischen Kaiserreich*, Berlin 1868.
- Brósz R., *Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1964.
- Brósz R., Pólay E., *Római jog*, 4. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest 1986.
- Bryan, A., *Reading the Citizenship Papyrus (P.Giss. 40)*, in: C. Ando (szerk.), *Citizenship and Empire in Europe 200-1900. The Antonine Constitution after 1800 years*, Stuttgart 2016, 29–43.
- Buckland, W. W., *A Manual of Roman Private Law*, Cambridge 1925.
- Buckland, W. W., *Textbook of Roman Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1963.
- Buraselis, K., *Theia Doreia. Das göttlich-kaiserliche Geschenk. Studien zur Politik der Severer und zur Constitutio Antoniniana*, Wien 2007.
- Camodeca, G., *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum. Edizione critica dell'archivio puteolano dei Sulpicii I–II*, Roma 1999.
- Camodeca, G., *Tabulae Herculenses: riedizione delle emptiones di schiavi*, in U. Manthe és Ch. Karmpe (szerk.), *Quaestiones iuris. Festschrift für Joseph Georg Wolff*, Berlin 2000, 53–76.
- Champlin, E., *Final Judgments: duty and emotion in Roman wills, 200 B.C. – A.D. 250*, Berkeley 1991.
- Chiusi, T., *Lo straniero come compartecipe dell' esperienza giuridica. A proposito dello stato giuridico dello strabiero a Roma*, in: A. Maffi, L. Gagliardi (szerk.), *I diritti degli altri in Grecia e a Roma*, Sankt Augustin 2011, 30–44.
- Chorus, M. J., *Handelen in strijd met de wet*, Leiden 1976.
- Coing, H., *Europäisches Privatrecht I*, München 1985.
- Coles, R.A., *New Documentary Papyri from the Fayum*, JJP 18 (1974) 177–187.
- Cotton, H., *Private International Law and Conflicts of Laws: Reflections on Roman Provincial Jurisdiction*, in: R. Haensch, J. Heinrichs (szerk.), *Herrschen und Verwalten: Der Alltag der römischen Administration in der Hohen Kaiserzeit*, Köln–Weimar–Wien 2007, 234–255.
- Crook, J.A., *Consilium principis. Imperial Councils and Counsellors from Augustus to Diocletian*, Cambridge 1955.
- Crook, J. A., *Law and Life of Rome*, Ithaca 1967.
- Deli G., *A jó erkölcsökről*, Budapest 2013.
- Deli G., *Salus rei publicae als Entscheidungsgrundlage des römischen Privatrechts*, Budapest 2015.
- De Martino, R., *Storia della cistituzione romana IV, 2*, Napoli 1965.
- Dolganov, A., *Reichsrecht and Volksrecht in theory and practice: Roman law and litigation strategy in the province of Egypt*, in: M. Jursa, H. Taeuber (szerk.), *Administration, Law and Administrative Law: Comparative Studies in Imperial Bureaucracy and Officialdom*, Wien 2016 (megjelenés alatt).
- Donadio, N., *La tutela del compratore tra actiones aediliciae e actio empti*, Milano 2004.
- Donadio, N., *Garanzia per i vizi della cosa e responsabilità contrattuale*, in: W. Ernst, E. Jakab (szerk.), *Kaufen nach römischem Recht, Antikes Erbe in den europäischen Kaufrechtsordnungen*, Heidelberg 2008, 61–82.
- Donati, A., *Homo e persona, Inherent Dignity e Menschenwürde*, in: *Atti dell'Accademia Romanistica Constantiana XVII*, Roma 2010, 73–236.
- Eck, W., *Jahres- und Provinzialfasten der senatorischen Statthalter von 69/70 bis 138/139*, Chiron 12 (1982) 281–362.

- Eck, W., *Augustus und seine Zeit*. 4. kiadás, München 2006.
- Eckardt, B., *Javoleni epistulae* (= *Freiburger Rechtsgeschichtliche Abhandlungen* 1), Berlin 1978.
- Ehrenberg, V., Jones, A.H.M., *Documents Illustrating the Reigns of Augustus and Tiberius*, Oxford 1963.
- El Beheiri, Nadja, *Das regimen morum der Zensoren. Die Konstruktion des römischen Gemeinwesens*, Berlin 2012.
- El Beheiri, N., *Hoffnung und Auftrag: Die Reden Benedikts XVI. zur Politik*. in: Otto Horn S., Schmidt W. (szerk.), *Die Rechtstraditionen Europas und das Naturrecht*, Freiburg i.Br. 2017, 99–106.
- Elliott, S., *Sea eagles of the Empire: The Classis Britannica and the Battles for Britain*, Cheltenham 2016.
- Elia, F., *I iuridici Alexandreae*, *Quaderni Catanesi* 2 (1990) 185–216.
- Engelmann, H., Knibbe, D., *Das Zollgesetz der Provincia Asia. Eine neue Inschrift aus Ephesos*, *Epigraphica Anatolica* 14 (1989) X, 1–206.
- Evans Grubbs, J., *Women and the law in the Roman Empire: a Sourcebook on Marriage and Widowhood*, London 2002.
- Finkenauer, Th., *Vererblichkeit und Drittwirkung der Stipulation im klassischen römischen Recht*, Tübingen 2010.
- Foti Talamanca, G., *Ricerche sul processo nell'Egitto greco-romano I*, Milano 1974.
- Frier, B. W., *The Rise of the Roman Jurists*, Princeton 1985.
- Frier, B. W., *Demography*, in: A. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (szerk.), *The Cambridge Ancient History*, Cambridge 2000, 790–792.
- Gagliardi, L., *Brevi note ai rapporti giuridici tra Romani e indigeni all'interno delle colonie romane*, in: A. Maffi, L. Gagliardi (szerk.), *I diritti degli altri in Grecia e a Roma*, Sankt Augustin 2011, 64–77.
- Gamauf, R., *Ad statuum licet confugere*, *Untersuchungen zum Asylrecht im römischen Prinzipat*, Frankfurt a.M. 1999.
- Garnsey, P., *Malnutrazione e produttività agricola nel mediterraneo antico*, in: D. Vera (szerk.), *Demografia, sistemi agrari, regimi alimentari nel mondo antico*, Bari 1999, 11–23.
- Garofalo, L., *Studi sull'azione redibitoria*, Milano 2000.
- Gimenez-Candela, T., *Bemerkungen über Feilassungen in consilio*, *ZRG RA* 113 (1996) 64–87.
- Grenfell, B.P., Hunt, A.S., *Fayum Towns and their Papyri*, London 1900.
- Habermas, J., *A kommunikatív cselekvés elmélete*, Budapest 2011.
- Haensch, R., *Das Statthalterarchiv*, *ZRG RA* 109 (1992) 209–317.
- Haensch, R., *Die Bearbeitungen von Petitionen in der Provinz Aegyptus*, *ZPE* 100 (1994) 487–546.
- Haensch, R., *Zur Konventsordnung in Aegyptus und den übrigen Provinzen des römischen Reiches*, in: B. Kramer et al. (szerk.), *Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongresses*, Berlin, 13.–19.8.1995, Leipzig 1997, 320–391.
- Haensch, R., *Quelques observations générales concernant la correspondance conservée des préfets d'Égypte*, in: Desmulliez J. et al. (szerk.), *L'étude des correspondances dans le monde romain de l'Antiquité classique à l'Antiquité tardive: permanences et mutations*, Lille 2011, 95–113.
- Haensch, R., *Die Statthalterarchive der Spätantike*, in: M. Faraguna (szerk.), *Archives and Archival Documents in Ancient Societies*, Trieste 2013, 333–347.

- Hamza G., *Die Entwicklung des Privatrechts auf römischrechtlicher Grundlage*, Budapest 2002.
- Harmathy A., *A személyekre vonatkozó szabályok alakulása a polgári jogi kodifikáció történetében*, in: Kis N., Peres Zs. (szerk.), *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor oktatói pályafutásának 50. jubileumára*, Budapest 2017, 153–160.
- Harris, J., *Saturninus the Helmsman, Pliny and Friends: Legal and Literary Letter Collections*, in: A. König, CH. Witton (szerk.), *Roman literature under Nerva, Trajan and Hadrian*, Cambridge 2018, 260–279.
- Havas L., Hegyi W. Gy., Szabó E., *Római történelem*, Budapest 2007.
- Haynes, I., *Identity and the Military Community in Roman Britain*, in: M. Millett, L. Revell, A. Moore (szerk.), *The Oxford Handbook of Roman Britain*, Chapter 22, Oxford 2016.
- Honoré, A.M., *The Severian Lawyers. A preliminary survey*, SDHI 28 (1962) 162-232.
- Honoré, A. M., *Emperors and Lawyers*, Oxford, 1994.
- Honsell, H., *Quid interest im bonae-fidei-iudicium*, München 1969.
- Hurst, H., *The Textual and Archaeological Evidence*, in: M. Millett, L. Revell, A. Moore (szerk.), *The Oxford Handbook of Roman Britain*, Chapter 5, Oxford 2016.
- Ibbetson, D., *The Roman law traditon*, in: A. D. E. Lewis, D. J. Ibbetson (szerk.), *The Roman Law Tradition*, Cambridge 1994.
- Jakab, É., *Praedicere und cavere beim Marktkauf, Sachmängel im griechischen und römischen Recht*, München 1997.
- Jakab, É., *Antwort auf B. Palme*, in: E. Harris, G. Thür (szerk.), *Symposion 2007. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, Wien 2008, 295–300.
- Jakab, É., *Chirographum in Theorie und Praxis*, in: K.-H. Muscheler (szerk.) *Römische Jurisprudenz – Dogmatik, Überlieferung, Praxis*, Festschrift Detlef Liebs, Berlin 2011, 275–292.
- Jakab, É., *Methoden der identifikation in Lateinischen tabulae*, in: M. Depauw, S. Coussement (szerk.), *Identifiers and Identification Methods in the Ancient World*, Leuven 2014, 209–231.
- Jakab, É., *Senecas Misstrauen in Brief und Siegel*, in: R. van den Bergh (szerk.), *Meditationes de iure et historia. Essays in honour of Laurens Winkel*, 2014, 416–426.
- Jakab, É., *Auctions and Ownership in Ptolemaic Egypt: a Social and Economic Approach*, in: M. Gagarin, A. Lanni (szerk.), *Symposion 2013: Papers on Greek and Hellenistic legal history* (Cambridge MA, August 26–29, 2013), Wien 2014, 313–337.
- Jakab, É., *Inheritance*, in: P. du Plessis, C. Ando, K. Tuori (szerk.), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford, 2016, 498–509.
- Jakab, É., *Vormundschaft in lateinischen tabulae*, in: U. Yiftach, M. Faraguna (szerk.), *Legal Documents in Ancient Societies IV. Ancient Guardianship: Legal Incapacities in the Ancient World*, Trieste 2017, 203–219.
- Jakab, É., *Az ókori gyökerek: a görög állam és alkotmány főbb modelljei*, in: Jakab É., Pókecz Kovács A. (szerk.), *Egyetemes Államtörténet I.*, Budapest Dialóg Campus, 2019, 19–44.
- Jakab, É., *Testamente, Soldaten und der Idios logos*, in: Th. Kruse, K. Harter-Uibopuu (szerk.), *Vergleichende Studien zum Gnomon des Idios logos*, Wien 2018 (megjelenés alatt).
- Johnston, D., *The Roman Law of Trusts*, Oxford 1988.

- Jolowicz, H. F., Case law in Roman Egypt, *The Journal of the Society of the Public Teachers* 14 (1937) 1–16.
- Jolowicz, H. F., *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, Cambridge 1972.
- Jördens, A., Roms Herrschaft über Aegypten, *Labeo* 11 (1965) 316–328.
- Jung, J. H., Die Rechtsstellung der römischen Soldaten. Ihre Entwicklung von den Anfängen Roms bis auf Diokletian, in: ANRW II 14, Berlin-New York 1982, 882–1013.
- Kalb, W., *Roms Juristen: nach ihrer Sprache dargestellt*, Leipzig 1890.
- Kantor, G., Knowledge of law in Asia minor, in: R. Haensch (szerk.), *Selbstdarstellung und Kommunikation, Die Veröffentlichung staatlicher Urkunden auf Stein und Bronze in der römischen Zeit (Vestigia 61)*, München 2009, 249–265.
- Karlowa, O., *Römische Rechtsgeschichte I*, Leipzig 1885.
- Kaser, M., Zum Ediktsstil, in: *Festschrift Fritz Schulz II*, Weimar 1951, 21–70.
- Kaser, M., Hackl K., *Das römische Zivilprozessrecht*, München 1996.
- Kaser, M., Knütel, R., Lohsse, S., *Römisches Privatrecht*, 21. Aufl. München 2017.
- Katzoff, R., The Provincial Edict in Egypt, *TR* 37 (1969) 415–437.
- Katzoff, R., *Precedents in the Courts of Roman Egypt*, *ZRG RA* 89 (1972) 256–292.
- Katzoff, R., *Prefectural Edicts and Letters*, *ZPE* 48 (1982) 209–217.
- Kelemen M., *A Birodalom kormányzása*, Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2007.
- Kelemen M., A cohortalisok helye és szerepe a késő-római igazgatás rendszerében, *Acta facultatis politico-iuridicae Univ. Scient. Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae* 46 (2009) 57–80.
- Kelemen M., Zum Begriff des spätrömischen öffentlichen Dienstes (militia), *ANNALES Univ. Scient. Budapestinensis Eötvös nominatae, Sect. Iur.* 53 (2013) 339–358.
- Kelemen M., A „rejtett uzsora-kamatot leplező kölcsönügyletek a középkori jogokban, in: Filó M. (szerk.), *Tanulmányok az uzsoráról*, Budapest 2016, 47–58.
- Kelemen M., Korruptációs lehetőségek a bizánci közzszolgálat kiválasztási körében, in: Kis N., Peres Zs. (szerk.), *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor oktatói pályafutásának 50. jubileumára*, Budapest 2017, 195–202.
- Kelly, J. M., *Studies in the Civil Procedure of the Roman Republic*, Oxford 1976.
- Kelly, J. M., *Princeps Iudex. Eine Untersuchung zur Entwicklung und zu den Grundlagen der kaiserlichen Gerichtsbarkeit*, Böhlau, Weimar 1957.
- Kelly, B., *Petitions, Litigation, and Social Control in Roman Egypt*, Oxford 2011.
- Korporowicz, L. J., Roman Law in Roman Britain: An Introductory Survey, *The Journal of Legal History* 33 (2012) 133–151.
- Koschaker, P., *Europa und das römische Recht*, München 1947.
- Kreller, H., *Erbrechtliche Untersuchungen aufgrund der graeco-aegyptischen Papyrusurkunden*, Leipzig–Berlin 1919.
- Kruit, N., Worp, K.A., P.Vindob. G 31701 verso: A Prefectural (?) Hypographe, *Tyche* 16 (2001) 92–95.
- Kunkel, W., *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, Weimar 1967.
- Kunkel, W. (translated by J. M. Kelly), *An Introduction to the Roman legal and Constitutional History*, Oxford 1973.
- Kupisch, B., Römische Sachmängelhaftung: Ein Beispiel für die ökonomische Analyse des Rechts? *TR* 70 (2002) 21–54.
- Kupiszewski, H., *Iuridicus Alexandriae*, *JJP* 7-8 (1954) 187–204.
- Kübler, B., *Das Intestaterbrecht der Frauen im alten Rom*, *ZRG RA* 41 (1920) 15–43.

- Lange, H., *Römisches Recht im Mittelalter*, Band I: Die Glossatoren, München 1997.
- Lange, H., Kriechbaum, M., *Römisches Recht im Mittelalter II: Die Kommentatoren*, München 2007.
- Lewis, N., *The Prefect's Conventus: Proceedings and Procedures*, *BASP* 18 (1981) 119–129.
- Liebs, D., *Die Jurisprudenz in Afrika*, Berlin 1993.
- Liebs, D., *Die Jurisprudenz im spätantiken Italien (260 - 640 n. Chr.)*, Berlin 1987.
- Liebs, D., *Das Testament des Antonius Silvanus, römischer Kavallerist in Alexandria bei Ägypten, aus dem Jahr 142 n. Chr.*, in: K. Märker (szerk.), *Festschrift Weddig Fricke zum 70. Geburtstag*, Freiburg 2000, 113–128.
- Liebs, D., *Hofjuristen der römischen Kaiser bis Justinian*, München 2010.
- Lintott, A., *Imperium Romanum. Politics and Administration*, Abingdon 1993.
- Lübnow, U. von, *Das römische Volk, sein Staat und sein Recht*, Frankfurt a.M. 1955.
- Manna, L., *Actio redhibitoria e responsabilita per i vizi della cosa nell'editto de macipiis vendundis*, Milano, 1994.
- Manthe, U., *Gaius, Institutionen*. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Ulrich Manthe, Darmstadt 2004.
- Manthe, U., *Die libri ex Cassio des Javolenus Priscus*, Berlin 1962.
- Manthe, U., *Ein Sieg der Rhetorik über die Jurisprudenz: der Erbschaftsstreit des Manlius Curius – eine vertane Chance der Rechtspolitik*, in: U. Manthe, J. von Ungern-Sternberg (szerk.), *Große Prozesse der römischen Antike*, München 1997, 74–84.
- Martini, R., *Ricerche in tema di editto provinciale*, Milano 1969.
- Maruotti Solidoro, L., „...Si vero sciens reticuit et emptorem decepi ...“ (D. 19.1.13 pr.): *vizi di fatto, vizi di diritto e recitenza del venditore*, in: *Fides humanitas ius*, Studi Labruna VIII, Napoli 2007, 5269 sk.
- Mayer-Maly, Th., *Studium zur Frühgeschichte der usucapio II*, *ZRG RA* 78 (1961) 221–276.
- Medicus, D., *Id quod interest*, Köln-Graz 1962.
- Meyer, P.M., *Juristische Papyri. Erklärung von Urkunden zur Einführung in die juristische Papyruskunde*, Berlin 1920.
- Meyer, E., *Einführung in die antike Staatskunde*, Darmstadt 1968.
- Meyer, E., *Legitimacy and law in the Roman world: tabulae in Roman belief and practice*, Cambridge 2004.
- Migliardi-Zingale, L., *I testamenti romani nei papiri e nelle tavolette d'Egitto*³, Torino 1997.
- Misera, K.-H., *Rezension B. Eckardt, Javoleni epistulae*, *ZRG RA* 98 (1981) 457–468.
- Mitteis, L., *Zur Berliner Papyruspublication*, *Hermes* 30 (1895) 564–618.
- Mitteis, L., *Neue Rechtsurkunden*, *ZRG RA* 32 (1911) 332–348.
- Mitteis, L., *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, Leipzig 1891.
- Mitteis, L., Wilcken, U., *Grundzüge und Chresthomatie der Papyruskunde I*, Leipzig-Berlin 1912.
- Mithof, F., *Soldaten und Veteranen in der Gesellschaft des römischen Ägypten (1. –2. Jh. n.Chr.)*, in: G. Alföldy (szerk.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit*, Stuttgart 2000, 377–405.
- Moatti, C., *The Notion of res publica in the age of Caracalla*, in: C. Ando (szerk.), *Citizenship and Empire in Europe 200-1900: The Antonine Constitution after 1800 years*, Stuttgart 2015, 63–98.

- Mócsy, A., Die Namen der Diplomempfänger, in: W. Eck, H. Wolff (szerk.), Heer und Integrationspolitik, Köln 1996, 437–466.
- Mélèze-Modrzejewski, J., Loi et coutume dans l’Égypte grecque et Romaine, Warszawa 2014.
- Mélèze-Modrzejewski, J., Chronique papyrologique, RHD 44 (1966) 534.
- Molnár I., A római magánjog felelősségi rendje, Szeged 1993.
- Mommsen, Th., Römisches Staatsrecht II, 3. kiadás, Leipzig 1887.
- Mommsen, Th., Abriss des römischen Staatsrechts, 2. kiadás, Leipzig 1907.
- Montevicchi, O., La papirologia, 2. kiadás, Torino 1988.
- Nelson H. L. W., Manthe, U., Gai Institutiones III 88–181 (Studia Gaiana VIII), Text und Kommentar, Berlin 1999.
- Nelis-Clément, J., Les stations comme espace et transmission du pouvoir, in: A. Kolb (szerk.), Herrschaftsstrukturen und Herrschaftspraxis. Konzepte, Prinzipien und Strategien der Administration im römischen Kaiserreich, Berlin 2006, 268–298.
- Németh Gy., Hegyi W. Gy., Görög-római történelem, Budapest 2011.
- Nörr, D., Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit, München 1966.
- Nörr, D., Die Entstehung der longi temporis praescriptio, Köln 1969.
- Nörr, D., Rechtskritik in der römischen Antike, München 1974.
- Nörr, D., Römisches Recht: Geschichte und Geschichten. Der Fall Arescusa et alii (Dig. 19.1.43), München 2005.
- Nörr, D., Verwerfungen im Recht der testamentarischen freilassungen ‚in fraudem creditorum‘, in: E. Chevreau et al. (szerk.), Carmina iuris. Mélanges en l’honneur de Michel Humbert, Paris 2012, 599–617.
- Nowak, M. Wills in the Roman Empire. A Documentary Approach, Warszawa 2015.
- Palme, B., Militärs in der Rechtsprechung des römischen Ägypten, in: E. Harris, G. Thür (szerk.), Symposion 2007. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte, Wien 2008, 279–294.
- Palme, B., Die Armee in der römischen Kaiserzeit in ihrer historischen Entwicklung vom 1–7. Jh. n.Chr., in: B. Palme (szerk.), Die Legionäre des Kaisers. Soldatenleben im römischen Ägypten, Wien 2011, 1–10.
- Paulus, Ch. G., Gnomon 62 (1990) 710–713.
- Peters, F., Die Verschaffung des Eigentums durch den Verkäufer, ZRG RA 96 (1979) 173–203.
- Phang, S.E., The Marriage of Roman Soldiers (13 B.C. – A.D. 235). Law and Family in the Imperial Army, Leiden–Boston–Köln 2001.
- Pflaum, H.G., Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain I, Paris 1960.
- Pókecz Kovács A., A locatio conductio tagolódásának problematikája a modern romanisztikában, Jogtörténeti Tanulmányok VII (2001) 337–359.
- Pókecz Kovács A., A szerződéstől való elállás az adásvétel mellékegyezményeinél a római jogban és továbbélése során, Pécs 2012.
- Pókecz Kovács Attila, A királyság és a köztársaság közjogi intézményei Rómában, Dialóg Campus, Budapest–Pécs 2014.
- Pókecz Kovács A., A principátus közjoga, Budapest–Pécs 2016.
- Pólay E., Az eladói kellékszavatosság a preklasszikus római jogban, Acta Universitatis Segediensis, Acta Juridica et Politica, Tomus XI, Fasc. 9, Szeged 1964.
- Pólay, E., Die rolle der Stipulation in den Urkunden der siebenbürgischen Wachstafeln, JJP 15 (1965) 191–220.

- Pólay, E., Die Spuren eines jöhellenistischen Einflusses in den Verträgen der siebenbürgischen Wachstafeln, *Labeo* 19 (1973) 330–338.
- Pólay E., A pandektisztika hatása a magyar magánjog tudományára, *Acta Universitatis Segediensis, Acta Juridica et Politica*, Tom. XXIII., fasc. 6., Szeged 1976. oldal?
- Pólay E., Verträge auf Wachstafeln aus dem römischen Dakien, *ANRW II*, 14 (1982) 509.
- Pozsonyi N., A családgyermek különvagyona a nem jogász irodalomban (Suet. Tib. 15 és 50), *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Budapestiensis LII* (2015) 73–85.
- Pozsonyi N., Dologi hitelbiztosítékok az ügyleti gyakorlatban. Kauteláris praxis a préklasszikus és a klasszikus korszakban, Szeged 2017.
- Pozsonyi N., Centralizáció a Római Birodalom igazgatásában. Augustus principátusának kiépülése. *Pro bono Publico* 2018 (megjelenés alatt).
- Pozsonyi N., Igazgatási modellek a Római császárokban I. Munkipolitikai igazgatás a lex Irmitana tükrében (A városi magisztrátusok), *FÓRUM* 2018 (megjelenés alatt).
- Pozsonyi N., Katonai igazgatás a provinciákban I., Pannonia provincia igazgatásának alapvonalai az alapítástól a Kr. u. 2. század első feléig. *Pro bono Publico* 2018 (megjelenés alatt).
- Préaux, Cl., *Le monde hellénistique*, Paris 1978.
- Preisigke, F., *Griechische Urkunden des Ägyptischen Museums zu Kairo* (P.Cair.Preis.), Straßburg 1911.
- Premmerstein, A., Die fünf neugefundenen Edikte des Augustus aus Kyrene, *ZRG RA* 48 (1928) 419–531.
- Szabó B. P., Custodes legum, in: Kis N., Peres Zs. (szerk.), *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor oktatói pályafutásának 50. jubileumára*, Budapest 2017, 285–298.
- Szabó B. P., Jogtanuló peregrinusaink az észak-németalföldi tartományokban a tizenhetedik–tizennyolcadik században, in: Gera J. (szerk.), *Oda-vissza: a kulturális transzfer folyamatai Hollandia, Flandria és Magyarország között*, Budapest 2018, 43–82.
- Rainer, J. M., *Römisches Staatsrecht. Republik und Prinzipat*, Darmstadt 2006.
- Reinmuth, *The Prefect of Egypt from Augustus to Diocletian*, Leipzig 1935.
- Riccobono, S., *Il Gnomon dell'Idios logos*, Palermo 1950.
- Rix, H., Personennamen (Rom und Italien), in: H. Cancik, H. Schneider, M. Landfester (szerk.), *Der Neue Pauly* 9, 2000, 626–629.
- Robinson, O., *ZRG RA* 107 (1990) 638–640.
- Rüfner, Th., Testamentary Formalities in Roman law, in: K.G.C. Reid, M. J. de Waal, R. Zimmermann (szerk.), *Comparative Succession Law I, Testamentary Formalities*, Oxford 2011, 1–26.
- Rupprecht, H.-A., *Kleine Einführung in die Papyruskunde*, Darmstadt 1994.
- Rupprecht, H.-A., Griechen und Ägypter – Vielfalt des Rechtslebens nach den Papyri, in: G. Thür (szerk.), *Antike Rechtsgeschichte – Einheit und Vielfalt*, Wien 2005, 17–25.
- Saller, R. P., *Patriarchy, property and death in the Roman family*, Cambridge 1994.
- Salmond, J., *Jurisprudence*, London 1924.
- Salomons, R.P., *P.Cair. Preis.*² (= *Papyrologica Bruxellensia* 35), Bruxelles 2014.
- Sándor I., *A bizalmi vagyonkezelés és a Trust. Jogtörténeti és összehasonlító jogi elemzés*, Budapest, 2014.
- Sáry P., *A bűnvádi eljárások az Újszövetségben*, Budapest 2004.
- Sáry P., *Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései*, Budapest 2012.

- Savigny, F. C. von, *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, Heidelberg 1814.
- Scheibelreiter, Ph., Identifikation von Vertragspartnern in der römischen Literatur, in: M. Depauw, S. Coussement (szerk.), *Identifiers and Identification Methods in the Ancient World*, Leuven 2014, 253–284.
- Scheidel, W., Demography, in: W. Scheidel, I. Morris, R. P. Saller (szerk.), *The Cambridge Economic History of the Graeco-Roman World*, Cambridge 2007, chapter 3.
- Sherk, R.K., *Roman Documents from the Greek East*, Baltimore 1969.
- Sherwin-White, A. N., *The Roman citizenship*, 2. kiadás, Oxford 1973.
- Schiemann, G., Zur Rechtsstellung der Soldatenkinder in vor-severischer Zeit, in: H.-P. Benöhr, K. Hackl, R. Knütel (szerk.), *Iuris Professio. Festgabe für Max Kaser zum 80. Geburtstag*, Wien-Köln-Graz 1986, 233–244.
- Schönbauer, E., Untersuchungen über die Rechtsentwicklung in der Kaiserzeit, *JJP* 9-10 (1956) 15-96.
- Schubart, W., Alexandrinische Urkunden aus der Zeit des Augustus, *Archiv für Papyrusforschung* 5 (1913) 35–131.
- Schubart, W., *Der Gnomon des Idios logos. Erster Teil (= Ägyptische Urkunden aus den staatlichen Museen zu Berlin, Griechische Urkunden V. Band, 1. Heft)*, Berlin 1919.
- Schumacher, L., *Sklaverei in der Antike*, München 2001.
- Schumacher, L., *Prosopographische Untersuchungen zur Besetzung der vier hohen römischen Priesterkollegien im Zeitalter der Antonine und der Severer (96–235 n. Chr.)*, Diss. Mainz 1973.
- Schulz, F., *History of Roman Legal science*, Oxford 1946.
- Schulze, W., *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1904.
- Sirks, B., The purpose of the Lex Fufia Caninia, *ZRG RA* 129 (2012) 549–553.
- Speidel, M. P., The Eastern Desert Garrisons under Augustus and Tiberius, in: D. Haupt, H.-G. Horn (szerk.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms II*, Bonn 1977, 511–515.
- Stein, A., *Untersuchungen zur Verwaltung Ägyptens unter römischer Herrschaft*, Stuttgart 1915.
- Straus, J.A., L'achat et la vente des esclaves dans l'Égypte romaine, *Contribution papyrologique à l'étude de l'esclaves dans une province orientale de l'Empire romain*, Leipzig 2004.
- Strobel, B., *Römische Testamentsurkunden aus Ägypten vor und nach der Constitutio Antoniniana*, München 2014.
- Swarney, P.S., *The Ptolemaic and Roman Idios logos (= American Studies in Papyrology Volume 8)*, Toronto 1970.
- Taubenschlag, R., The Roman authorities and the local law in Egypt before and after C.A., *JJP* 5 (1951) 121–141.
- Taubenschlag, R., *The law of Greco-Roman Egypt in the light of the Papyri*, Warszawa 1955.
- Tellegen, O. E., *The Roman Law of Succession in the Letters of Pliny the Younger*, Zutphen 1982.
- Thomas, J. D., Custom and law, *TR* 31 (1963) 39–53.
- Thomas, J. D., Subscriptions to Petitions to Officials in Roman Egypt, in: E. van 'T Dack, P. van Dessel, W. van Gucht (szerk.), *Egypt and the Hellenistic World (= Studia Hellenistica 27)*, Leuven 1983, 369–382.

- Thomas, P., The intention of the testator: from the *causa Curiana* to modern South African law, in: J. Hallebeek (szerk.), *Inter cives necnon peregrinos: Essays in honour of Boudewijn Sirks*, Göttingen 2014, 727–740.
- Thür, G., *Fragmentum Dositheanum 12 und die dediticci*, in: Th. Finkenauer, B. Sirks (szerk.), *Interpretationes Iuris Antiqui. Dankesgabe für Shigeo Nishimura*, Wiesbaden 2018, 347–356.
- Tomlin, R. S. O., A Roman Will from North Wales, *Archaeologia Cambrensis* 150 (2001) 143–156.
- Trümper, M., *Graeco-Roman slave markets. Fact or fiction?* Oxford 2009.
- Urbanik, J., P.Cair.Masp. I 67120 recto and the liability for latent defects in the late antique slave sales or back to *epaphe*, *JJP* 40 (2010) 219–247.
- Uxkull-Gyllenband, W., *Der Gnomon des Idios logos. Zweiter Teil: Der Kommentar*, Berlin 1934.
- Yiftach-Firanko, U., Law in Graeco-Roman Egypt: Hellenism, Fusion, Romanisation, in: R. S. Bagnall (szerk.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, Oxford 2009, 541–560.
- Voci, P., *Il diritto ereditario romano II²*, Milano 1963.
- Wacke, A., Der Rechtsschutz Minderjähriger gegen geschäftliche Übervorteilungen, *TR* 48 (1980), 203–225.
- Waldstein, W., *Gewohnheitsrecht und Juristenrecht in Rom*, in: *De iustitia et iure. Festgabe für U. von Lübtow*, Berlin 1980, 105–126.
- Wallace, L., The Early Roman Horizon, in: M. Millett, L. Revell, A. Moore (szerk.), *The Oxford Handbook of Roman Britain*, Oxford 2016.
- Watson, A., *Apochatum pro uncis duabus*, *RIDA* 10 (1963) 247–254.
- Watson, A., *The Law of Succession in the Later Roman Republic*, Oxford 1971.
- Weimar, P., Die legistische Literatur und die Methode des Rechtsunterrichts in der Glossatorenzeit, *Ius commune* 2 (1969), 43–83.
- Weiss, E., *Recitatio und Responsum im römischen Provinzialprozess, Ein Beitrag zum Gerichtsgebrauch*, *ZRG RA* 33 (1912) 212–239.
- Welles, C.B., *Die hellenistische Welt*, Berlin–Frankfurt–Wien 1962.
- Wenger, L., *Die Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953.
- Whitmarsh, T., Hellenism, in: A. Barchiesi, W. Scheidel (szerk.), *The Oxford Handbook of Roman Studies*, Oxford 2010, 728–748.
- Wieacker, F., The *causa Curiana* and contemporary Roman jurisprudence, *The Irish Jurist* 2 (1967) 151–164.
- Wieacker, F., *Römische Rechtsgeschichte I.*, Berlin 1988.
- Wilcken, U., Der ägyptische Konvent, *Archiv für Papyrusforschung* 4 (1908) 366–422.
- Wilcken, U., *Grundzüge und Chrestomatie der Papyruskunde. I. Grundzüge, II. Chrestomatie*, Leipzig–Berlin 1912.
- Wolff, H.J., *Das Recht der griechischen Papyri Agyptens in der Zeit der Ptolemäer und des Prinzipats, Erster Band: Bedingungen und Treibkräfte der Rechtsentwicklung*, bearb. von H.-A. Rupprecht, München 2002.
- Zimmermann, R., *The Law of Obligations, Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996.
- Zlinszky J., *Római büntetőjog*, Miskolc 1991.
- Zlinszky J., *Ius publicum*, Budapest 1994.

A PÓLAY ELEMÉR ALAPÍTVÁNY KÖNYVTÁRA

Sorozatszerkesztő: Balogh Elemér egyetemi tanár

1. Balogh Elemér és Sarnyai Csaba Máté (szerk.): *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon*. Szeged, 2004.
2. Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Mezővárosaink jogélete a 18–19. században*. Szeged, 2010.
3. Eric Blin (réd.): *Mécanisme de décisions dans une Europe élargie*. Szeged, 2004.
4. Hajdú József: *A munkavállalók személyiségi jogai*. Szeged, 2005.
5. Eike von Repgow: *A Szász tükör*. Szeged, 2005.
6. Balogh Elemér (Hg.): *Ungarn auf der Schwelle in die EU. Herausforderungen und Aufgaben für Wirtschaft und Gesellschaft*. Szeged, 2006.
7. Karsai Krisztina (szerk.): *Keresztszekt. Tanulmányok fiatal büntetőjogászok tollából*. Szeged, 2005.
8. Papp Tekla: *A koncesszió*. Szeged, 2006.
9. Hajdú József: *A japán munkaügyi kapcsolatok sajátosságai a kezdetektől 1995-ig*. Szeged, 2006.
10. Szajbély Katalin és Traser Julianna Sára (szerk.): *Képünk az Unióról, helyünk az Unióban*. Szeged, 2006.
11. Nagy Ferenc (szerk.): *Bűnügyi mozaik. Tanulmányok Vida Mihály 70. születésnapja tiszteletére*. Szeged, 2006.
12. Rúzs Molnár Krisztina: *Mediáció a munkajogban*. Szeged, 2007.
13. Nagy Ferenc (szerk.): *Ad futuram memoriam. Tanulmányok Cséka Ervin 85. születésnapja tiszteletére*. Szeged, 2007.
14. Szondi Ildikó: *Nemzetiségi demográfiai viszonyok a déli szláv országokban*. Szeged, 2007.
15. Nagy Ferenc (szerk.): *Büntetőjog és humánium. Emlékkötet Fonyó Antal halálának 25. évfordulójára*. Szeged, 2007.
16. Nagy Tamás és Nagy Zsolt (szerk.): *Jogelmélet és önreflexió*. Szeged, 2007.
17. *Legal Transitions. Development of Law in Formerly Socialist States and the Challenges of the European Union*. Szeged, 2007.
18. Lőrincsikné Lajkó Dóra (szerk.): *Opuscula Szegediensia. A Munkajogi és Szociális Jogi Doktoranduszok és Pályakezdő Oktatók első konferenciája*. Szeged, 2007.
19. Nagy Zsolt: *A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései*. Szeged, 2007.
20. Gellén Klára: *A színlelt szerződés*. Szeged, 2008.
21. Karsai Krisztina (Hg.): *Strafrechtlicher Lebensschutz in Ungarn und in Deutschland. Beiträge zur Strafrechtsvergleichung*. Szeged, 2008.
22. Görög Márta: *A kegyeleti jog és a nem vagyoni kártérítés*. Szeged, 2008.
23. Szabó Imre (szerk.): *Ius et legitimitatio. Tanulmányok Szilberek Jenő 90. születésnapja tiszteletére*. Szeged, 2008.
24. Csink Lóránt: *Az államfő jogállása Európában és Magyarországon*. Szeged, 2008.
25. Lőrincsikné Lajkó Dóra (szerk.): *Opuscula Szegediensia 2. A Munkajogi és Szociális Jogi Doktoranduszok és Pályakezdő Oktatók második konferenciája*. Szeged, 2008.
26. Both Ödön: *Reform és forradalom. Egybegyűjtött írások Magyarország alkotmány- és jogtörténetéből 1790–1849*. Szeged, 2009.
27. Soós Edit – Fejes Zsuzsanna: *Határon átnyúló együttműködések Magyarországon*. Szeged, 2009.

28. Bobvos Pál (szerk.): *Reformator iuris cooperandi. Tanulmányok Veres József 80. születésnapja tiszteletére.* Szeged, 2009.
29. Bató Szilvia: A „büntetési rendszer” átalakításának megjelenése Kossuth Lajos Pesti Hírlapjában (1841–1844). Szeged, 2010.
30. Juhász Zsuzsanna: *A börtön-egészségügy „gócpontjai” és ártalomcsökkentő kezdeményezések külföldön.* Szeged, 2010.
31. Lőrincsikné Lajkó Dóra (szerk.): *Opuscula Szegediensia 3. A Munkajogi és Szociális Jogi Doktoranduszok és Pályakezdő Oktatók harmadik konferenciája Szeged.* Szeged, 2010.
32. Hegedűs Andrea: *Az élettársi kapcsolat a polgári jogi kodifikáció tükrében.* Szeged, 2010.
33. Berki Gabriella (szerk.): *Opuscula Szegediensia 4. A Munkajogi és Szociális Jogi Doktoranduszok és Pályakezdő Oktatók negyedik konferenciája Szeged.* Szeged, 2011.
34. Horesnyi Julianna Csilla: *Bérgarancia. A magyar szabályozás és annak gyakorlata.* Szeged, 2011.
35. Blazovich László és Schmidt József (közreadják): *A Sváb tükör.* Szeged, 2011.
36. Antal Tamás: *Város és népképviselő. Az 1848:XXIII. tc. és intézményei Debrecenben (1848–1872).* Szeged, 2011.
37. Trócsányi László (szerk.): *Dikaiosz logosz. Tanulmányok Kovács István emlékére.* Szeged, 2012.
38. Nagy Zsolt: *Metszetek a jogásztársadalomról.* Szeged, 2012.
39. Merkovity Norbert: *Bevezetés a hagyományos és az új politikai kommunikáció elméletébe.* Szeged, 2012.
40. Császár Mátyás: *Az Európai Unió intézményi jogi aktusai.* Szeged, 2013.
41. Ember Alex: *Az üzemi baleset.* Szeged, 2013.
42. Szalai Anikó: *A fegyveres összeütközések hatása a nemzetközi szerződésekre.* Szeged, 2013.
43. József Hajdú: *Social Protection of the Unemployed.* Szeged, 2013.
44. Molnár Imre: *A locatio conductio a klasszikus kori római jogban.* Szeged, 2013.
45. Molnár Imre: *Ius criminale Romanum. Tanulmányok a római jog köréből.* Szeged, 2013.
46. Jakab Éva: *Humanizmus és jogtudomány. Brissonius szerződési formulái I.* Szeged, 2013.
47. Badó Attila: *Az igazságszolgáltató hatalom függetlensége és a tisztességes eljárás.* Szeged, 2013.
48. Téglási András: *A tulajdonhoz való jog alkotmányos védelme.* Szeged, 2013.
49. Soós Edit: *A mélyülő európai integráció.* Szeged, 2013.
50. Révész Béla (szerk.): „Most megint Európában vagyunk...” Szabó József emlékkönyv. Szeged, 2014.
51. Bóka János: *Tradíció és modernitás a kínai jogrendszerben. A szerződési jog útja a császárkori gyökerektől a modern szintézisig.* Szeged, 2015.
52. Sulyok Tamás: *Az ügyvédi hivatás alkotmányjogi helyzete.* Szeged, 2015.
53. Juhász Krisztina: *Az Európai Unió biztonság- és védelempolitikája, az EU válságkezelési tevékenysége.* Szeged, 2015.
54. Homoki-Nagy Mária: „A ministerium az ősiség teljes és tökéletes eltörlésének alapján a polgári törvénykönyvet ki fogja dolgozni (...) Az Osztrák Polgári Törvénykönyv hatása a magyar magánjogra. [Előkészületben.]

55. Karsai Krisztina: *Alapelvi (r)evolúció az európai büntetőjogban*. Szeged, 2015.
56. Szomora Zsolt: *Alkotmány és anyagi büntetőjog. A büntetőjog-alkalmazás alkotmányosságának egyes kérdései*. Szeged, 2015.
57. Stipta István: *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve*. Szeged, 2015.
58. Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Tripartitum trium professorum. Három szegedi jogtörténész. Drei Szegediner Rechtshistoriker. Tudományos emlékülés Bónis György születésének 100., Both Ödön születésének 90. és Iványi Béla halálának 50. évfordulóján*. Szeged, 2017.
59. Gácsi Anett: *A jogellenesen megszerzett bizonyítékok értékelése a büntetőeljárásban*. Szeged, 2016.
60. Fejes Zsuzsanna (szerk.): *Suum cuique. Ünnepi tanulmányok Paczolay Péter 60. születésnapja tiszteletére*. Szeged, 2016.
61. Gál Andor – Karsai Krisztina (szerk.): *Ad valorem. Ünnepi tanulmányok Vida Mihály 80. születésnapjára*. Szeged, 2016.
62. Pákozdi Zita: *A jogerő tárgyi terjedelme a polgári perben*. Szeged, 2017.
63. Juhász Andrea Erika: *A kínzás, az embertelen, a megalázó bánásmód tilalma a fogvatartottakkal szemben*. 2019.
64. Gellén Klára (szerk.): *Honori et virtuti. Ünnepi tanulmányok Bobvos Pál 65. születésnapjára*. Szeged, 2017.
65. Gellén Klára – Görög Márta: *Lege et fide. Ünnepi tanulmányok Szabó Imre 65. születésnapjára*. Szeged, 2016.
66. Pozsonyi Norbert: *Dologi hitelbiztosítékok az ügyleti gyakorlatban. Kauteláris praxis a preklasszikus és a klasszikus korszakban*. Szeged, 2017.
67. Révész Béla (szerk.): *A szegedi jogbölcseleti iskola alapítója. Horváth Barna emlékkönyv*. Szeged, 2017.
68. Görög Márta – Hegedüs Andrea (szerk.): *Lege duce, comite familia. Ünnepi tanulmányok Tóthné Fábrián Eszter tiszteletére, jogászi pályafutásának 60. évfordulójára*. Szeged, 2017.
69. Legeza Dénes: *A kiadói szerződés története. A reformkortól 1952-ig*. Szeged, 2018.
70. Martonyi János: *Nyitás és identitás. Geopolitika, világkereskedelem, Európa*. Szeged, 2018.
71. Görög Márta – Mezei Péter (szerk.): *A szellemi tulajdonvédelem és a szabadkereskedelem aktuális kérdései*. Szeged, 2018.
72. Deák Zoltán: *Az erőszak, a fenyegetés és a kényszer büntetőjogi fogalmai*. Szeged, 2018.
73. Dúl János: *A társasági jog és az öröklési jog kapcsolódási pontjai osztrák jogi fragmentumokkal*. Szeged, 2018.
74. Tamási Anna Éva: *A veszprémi és a székesfehérvári szentszékek törvénykezési gyakorlata házassági perekben (1850–1920)*. [Előkézsületben.]
75. Juhász Krisztina (szerk.): *Az első 25 év. A szegedi Politológiai Tanszék jubileumi tanulmánykötete*. Szeged, 2018.
76. Gál Andor: *A jogos védelem teleologikus megközelítésben*. Szeged, 2019.
77. Csatlós Erzsébet: *A konzuli védelem európai közigazgatása. Az együtműködések szervezeti és eljárásjoga az uniós polgár konzuli védelemhez való jogának tükrében*. Szeged, 2019.
78. Rokolya Gábor: *Az államosított közjegyzőség története*. Szeged, 2019.
79. Badó Attila: *A bírói függetlenség egyes garanciális elemeinek összehasonlító vizsgálata*. Szeged, 2020.

80. Görög Márta – Mezei Péter (szerk.): *Innovatív társadalom – innovatív szellemi tulajdonvédelem*. Szeged, 2020.
81. Siket Judit: *A helyi, önkormányzatok közigazgatási autonómiája Magyarországon. Az autonómia egyes tárgykörei intézménytörténeti és nemzetközi kitekintéssel, figyelemmel a Helyi Önkormányzatok Európai Chartájára*. Szeged, 2020.
82. Szakály Zsuzsa: *Az alkotmány stabilitását védő garanciák*. Szeged, 2020.
83. Varga Norbert: *A kartellfelügyelet bevezetése Magyarországon. Az 1931:XX. tc. kodifikációja és gyakorlata*. Szeged, 2020.
84. Molnár Erzsébet: *A gazdálkodó szervezet vezetőjének speciális büntetőjogi felelőssége*. Szeged, 2020.
85. Jakab Éva: *Iustitia mérlege. Polgárok és peregrinusok a helytartó bírói fóruma előtt*. Szeged, 2020.